

Izet ŠABOTIĆ
Mirza ČEHAJIĆ

KRATKE CRTICE IZ PROŠLOSTI BOŠNJAKA

historijski priručnik

Novi Pazar, 2021.

KRATKE CRTICE IZ PROŠLOSTI BOŠNJAKA

- historijski priručnik –

Autori:

Izet Šabotić
Mirza Čehajić

Izdavač:

Centar za unapređenje obrazovanja i odgoja na bosanskom jeziku
„Isa-beg Ishaković“, Novi Pazar

Za izdavača:

Esma Brunčević

Urednik:

Jasmin Jajčević

Lektor:

Hatidža Fetahagić

Tehnička priprema i korektura:

Jasmin Jajčević

Dizajn korica:

Samer Jusović

Štampa:

GrafoPrint, Gornji Milanovac

Tiraž:

2000

Projekat su sufinansirali:
Ministarstvo za ljudska i manjiska prava i društveni dijalog Republike Srbije
i Bošnjačko nacionalno vijeće

SADRŽAJ

<i>PREDGOVOR</i>	7

BOŠNJACI U SREDNJEM VIJEKU

NASTANAK I RAZVOJ BOSANSKE DRŽAVE	10
Bosna u vrijeme prvih banova	10
Bosna u 13. vijeku	14
DRUŠTVO U SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI	17
Državna organizacija	19
BOSNA U DOBA USPONA	22
Početak vladavine Tvrtka I.	23
Bosna na vrhuncu svoje moći	23
PRIVREDNI RAZVOJ BOSNE U SREDNJEM VIJEKU	28
Nastanak gradova	29
Pojava domaćeg novca i razvoj robno-novčane privrede	30
CRKVA BOSANSKA	33
KULTURA I UMJETNOST SREDNJOVJEKOVNE BOSNE	39
Umjetnost stećaka	43
KRIZA I SLOM BOSANSKOG KRALJEVSTVA	47
Posljednji bosanski kraljevi	48

BOŠNJACI I OSMANSKO CARSTVO

ŠIRENJE OSMANSKE DRŽAVE NA BALKANU I ORGANIZACIJA VLASTI	54
Širenje Osmanske države i prva osvajanja na Balkanu	54
Bosanski ejalet	56
Formiranje i razvoj Novopazarskog sandžaka	58
UPRAVNA ORGANIZACIJA OSMANSKOG CARSTVA	61
Državno-upravni sistem Osmanskog carstva	61
Društvena struktura	62

Vojno uređenje i vojni redovi	63
Timarsko-spahijski sistem.....	64
POSTANAK I RAZVOJ GRADOVA.....	67
Novi Pazar	68
Sjenica	69
Nova Varoš.....	69
Tutin	70
Priboj	70
Prijepolje	71
Taslidža (Pljevlja)	72
Bijelo Polje.....	73
Rožaje.....	73
Petnjica.....	74
Berane	74
Plav i Gusinje	75
STARI ZANATI.....	78
Kovači	79
Bičakčije.....	80
Kazandžije ili kalajdžije.....	80
Sarači.....	80
Abadžije	81
Halači	81
Tufekdžije	81
Dogramadžije	81
Terzije	82
Vezilje	82
Ćurčije.....	83
Grnčari.....	83
ULOGA BOŠNJAKA U ODBRANI CARSTVA	86
Ratovi u 17. vijeku	87
Ratovi u 18. vijeku	88
BOSNA I BOŠNJACI U PRVIM DECENIJAMA 19. VIJEKA... 93	93
Prvi srpski ustanak i odnos prema Bošnjacima.....	93
Drugi srpski ustanak i odnos prema Bošnjacima	95
Spoljna politika Srbije u drugoj polovini 19. vijeka - Načertanije	96

POKRET ZA AUTONOMIJU BOSNE	98
Organiziranje Pokreta.....	99
Sukobi sa sultanovom vojskom i proglašenje autonomije	100
Slom Pokreta	101
 BOŠNJACI I TANZIMAT (1839-1878)	 105
Agrarni odnosi.....	109
 KULTURNE I VJERSKE PRILIKE BOŠNJAKA POD OSMANSKOM VLAŠĆU	 111
Materijalna kultura	111
Duhovna kultura.....	113
Prelazak na islam.....	115
 VELIKA ISTOČNA KRIZA (1875-1878), BERLINSKI KONGRES I NOVOPAZARSKI SANDŽAK.....	 118
Velika istočna kriza.....	118
Berlinski kongres i otpor Austro-Ugarskoj okupaciji	119
Sandžak i Novopazarska konvencija.....	123
 BOŠNJACI U 20. VIJEKU	
 BOŠNJACI OD BERLINSKOG KONGRESA DO POČETKA PRVOG SVJETSKOG RATA (1878-1914).....	 130
Uspostava austrougarske vlasti	130
Migracije Bošnjaka	133
Od aneksije do početka Prvog svjetskog rata.....	135
 NOVOPAZARSKI SANDŽAK U BALKANSKIM RATOVIMA (1912-1913).....	 139
 BOŠNJACI U PRVOM SVJETSKOM RATU.....	 146
Bošnjaci na frontovima	147
Sandžak u Prvom svjetskom ratu	149
 BOŠNJACI IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA (1918-1941)	 154
Ekonomsko i političko slabljenje Bošnjaka	154
Prilike u Sandžaku tokom prvih godina postojanja Kraljevine SHS	155
Političko organiziranje Bošnjaka	157

PRIVREDNE, KULTURNE I OBRAZOVNE PRILIKE U SANDŽAKU IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA	163
Privredna zaostalost Sandžaka	163
Razvoj školstva	164
Kulturne prilike	165
 BOSNA I HERCEGOVINA I BOŠNJACI U DRUGOM SVJETSKOM RATU – SUDAR RAZLIČITIH IDEOLOGIJA	170
Uspostava režima NDH u Bosni i Hercegovini	170
Sandžak u Drugom svjetskom ratu	172
Razvoj NOP-a u Sandžaku.....	173
Zločini nad Bošnjacima Sandžaka	175
 FORMIRANJE ANTIFAŠISTIČKIH VIJEĆA I IZGRADNJA SOCIJALISTIČKE JUGOSLAVIJE.....	179
Organi NOP-a kao temelj buduće države.....	179
ZAVNOS i autonomija Sandžaka	180
Obnova bosanskohercegovačke državnosti.....	181
 BOŠNJACI U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI	185
Prvi Ustav i položaj Bošnjaka.....	185
Nacionalno priznanje Muslimana/Bošnjaka i Ustav iz 1974. godine.....	188
Političke, društvene i privredne prilike u Sandžaku u vremenu socijalizma.....	190
 RAZVOJ BOSNE I HERCEGOVINE U OKVIRU SFRJ	195
Privredni i društveni razvoj	195
Kulturno-obrazovni razvoj	197
 BOŠNJACI U VREMENU DISOLUCIJE JUGOSLAVIJE	202
Prvi višestranački izbori.....	202
Nastanak samostalne i suverene Bosne i Hercegovine	203
Prilike u Sandžaku 1990-1995.	206
 RJEČNIK.....	215
LITERATURA	219

PREDGOVOR

Poštovani,

Pred vama je historijski priručnik pod nazivom „Kratke crtice iz prošlosti Bošnjaka.” Riječ je o sadržaju kojim nismo nastojali predstaviti cjelovitu prošlost, već ukazati na neke osnovne karakteristike iz bogate i slojevite historije Bošnjaka. Vremenski okvir historijskog priručnika obuhvata period prošlosti Bošnjaka od ranog srednjeg vijeka, pa do kraja 20. vijeka. Ovaj historijski priručnik nema za cilj eliminisanje ili negiranje bilo kakvih udžbeničkih sadržaja, već nadopunu onih pitanja koja u istim nisu dovoljno zastupljena. Naime, znajući da određeni historijski sadržaji vezani za prošlost Bošnjaka nisu na adekvatan način zastupljeni u zvaničnim udžbenicima, odlučili smo se da postojeće praznine pokušamo nadopuniti jednom skraćenom i uopštenom sadržajnom verzijom, tretirajući jednu složenu i slojevitu historijsku tematiku na ovaj način.

Priručnik je u strukturalnom pogledu podijeljen na tri zasebne tematske cjeline, i to: *Bošnjaci u srednjem vijeku*, *Bošnjaci i Osmansko carstvo* i *Bošnjaci u 20. vijeku*. U svakoj od tematskih cjelina, otvoren je značajan broj historijskih pitanja, u kojima je tretirana najznačajnija tematika vezana za prošlost Bošnjaka, za koju smo smatrali da predstavlja važnu osnovu hiljadugodišnje bogate historije ovog naroda.

U odabiru pitanja koja su obrađena u ovom historijskom priručniku polazili smo od dva osnovna kriterija. Prvi se odnosi na važnost i aktuelnost određene tematike, a drugi kriterij je vezan za nivo zastupljenosti određenih tema u postojećim udžbeničkim sadržajima. Težili smo da, metodološkim, strukturalnim i sadržajnim karakteristikama priručnik prilagodimo učeničkoj populaciji, kako bi isti kao udžbeničko pomagalo doprinio unapređenju nastavnog procesa iz predmeta historija. Osim toga, prezentovanim sadržajima u historijskom priručniku, željeli smo da dodatno motivišemo učenike na izučavanju nacionalne (historije Bošnjaka) i zavičajne prošlosti (historije Sandžaka). Ovo iz razloga, jer u postojećim udžbenicima najznačajnija pitanja ove provenijencije nisu adekvatno zastupljena.

Sadržaji su prezentovani na način da su predstavljene osnovne karakteristike određenog događaja, procesa i pojave iz prošlosti Bošnjaka. U pristupu predstavljanja sadržaja, a kako bi se što bolje razumjela određena problematika, poštovan je tematski i hronološki princip. Trudili smo se da sadržaji budu prezentovani razumljivo i jednostavno, ističući osnovne historiografske atiribute istih. U tom pogledu, osnovni tematski saržaji praćeni su prigodnim historijskim izvorima, koji na poseban način proširuju historijske vidike datog pitanja. Važno je istaći, da je ostavljena mogućnost da se u procesu prezentovanja određene teme, saznanja o istoj obogaćuju i proširuju dodatnim prigodnim sadržajima. Na taj način, stvorili bi se povoljniji uslovi jednostavnijeg usvajanja određenih znanja te stvaranja jasnije slike o važnim pitanjima iz nacionalne i zavičajne historije, a što nam je u konačnici i bio cilj.

Pored osnovnog sadržaja sa historijskim izvorima, historijski priručnik je radi boljeg razumijevanja istih, obogaćen posebnim poglavljem koje tretira pojašnjenje manje poznatih riječi. Isto tako, u historijskom priručniku je navedena recentna literatura koja je korištena u pisanju ovog sadržaja.

Nadamo se, da će historijski priručnik „Kratke crtice iz prošlosti Bošnjaka” koji je pred vama, biti vaše važno udžbeničko pomagalo, da će naići na vaše razumijevanje i prihvatanje i biti od istinske pomoći u realizaciji važnih i složenih historijskih tema vezanih za prošlost Bošnjaka. Naša radost i zadovoljstvo će biti potpuna, ukoliko smo u našem cilju uspjeli, i na ovaj način pomogli vam u približavanju i boljem razumijevanju prošlosti Bošnjaka.

Autori

BOŠNJACI U SREDNJEM VIJEKU

NASTANAK I RAZVOJ BOSANSKE DRŽAVE

Na prostoru Balkana u ranom srednjem vijeku obrazovano je nekoliko južnoslavenskih država, među kojima su Bosna, Duklja, Raška, Makedonija, Hrvatska i druge države. O prvobitnoj Bosni u razdoblju ranog srednjeg vijeka sačuvalo se vrlo malo podataka. Razlog tome jeste činjenica da je riječ o brdsko-planinskoj zemlji teško prohodnog terena koja je bila odsječena od tadašnjih civilizacijskih centara Rima i Konstantinopolja. Zabačena u brdima, daleko od tog svijeta nije bila previše interesantna. Zato se u historijskim izvorima Bosna prvi put spominje relativno kasno i to sredinom 10. vijeka, kao mala oblast u gornjem toku rijeke Bosne. Spominje je bizantijski car Konstantin Porfirogenit u svom djelu *De Administrando Imperio* (*O upravljanju carstvom*) pod nazivom Bosona. To je danas otprilike područje od Sarajeva do Vranduka kod Zenice koje je oduvijek bilo zatvoreno planinskim lancima, a u to vrijeme još i slabo prohodno. Zahvaljujući tome, Bosna je oduvijek uspijevala ne samo da se održi nego i odbrani od nepoželjna i nepozvana gosta izvana. Ako je bosanski ban ponekad i morao priznati vlast susjednih vladara, takva „podjarmljenja“ nisu u srednjem vijeku značila ništa. Oni bi došli i otišli, a bosanski bi vladari ostajali, boreći se i dalje za samostalnost svoje zemlje. U takvim okolnostima, Bosna je kao državni subjekt, postepeno izrastala u zaseban politički entitet, kao što je bio slučaj sa drugim balkanskim srednjovjekovnim državama.

Bosna u vrijeme prvih banova

Najstariji bosanski ban o kojem se zna nešto više jeste ban Borić (1154-1164). On je kao ugarski (mađarski) saveznik učestvovao u ratovima protiv Bizantije koji su vođeni zbog prevlasti na Balkanu. U njegovo vrijeme bizantijski hroničar Ivan Kinam iz 12. vijeka jasno je opisao granice Bosne na istočnoj strani i zaključio ih rijekom Drinom. Sljedeći bosanski vladar koji se spominje po imenu, jeste ban Kulin (1180–1204). Za vrijeme njegove vladavine bosanska država se prostirala od rijeke Drine na istoku do planine Grmeč na zapadu sa oblastima

Bosnom, Usorom, Soli i Donjim Krajevima oko rijeke Sane. Jedan savremenik je zabilježio da je Bosna u to vrijeme bila prostrana zemlja „velika deset i više dana hoda.”

Za Kulinovo doba vezani su počeci autonomne bosanske duhovnosti – ustanovljenja Crkve bosanske, koja će biti značajan državni autoritet. Upravo zbog toga Crkva bosanska, a s njom i cijela Bosna bile su žrtve brojnih krstaških ratova, organiziranih, poticanih i finansiranih od strane raznih rimskih papa. Pod pritiskom jednog od njih, Ban je bio primoran da se na Bilinom polju u današnjoj Zenici 1203. godine odrekne njenog učenja. Međutim, to je bio samo privid. Čim su papini izaslanici napustili Bosnu, njeni stanovnici, kao i sam vladar nastavili su sa slobodnim ispovijedanjem stare vjere kao i ranije.

Za vladavinu Kulina bana, pored političke stabilnosti, vezuje se i značajan privredni i kulturni razvoj Bosne. Za taj razvoj posebno su zaslužne veze sa Dubrovačkom republikom čiji su trgovci bili nadaleko poznati. Nastojeći ih privući u Bosnu kako bi povećao izvoz domaće robe u Evropu i svijet, Kulin ban je 29. avgusta 1189. godine, potpisao trgovački ugovor o boljoj poslovnoj saradnji sa Dubrovačkom republikom. To je ujedno i prvi međunarodni ugovor Bosne koji je u historiji poznatiji kao Povelja Kulina bana.

Povelje su u to doba garantirale određene stavove vladara, odnosno, kako bi danas kazali, stavove zvanične politike jedne države. Kroz povelje ogledala se i njihova snaga, samostalnost i autonomnost, jer su takvi dokumenti značili političku moć, oslikavajući sve odlike državnosti.

Povelja Kulina bana svojim sadržajem svjedoči, ne samo o hiljadugodišnjem kontinuitetu Bosne i Hercegovine, nego i o njenim privrednim, političkim i kulturnim prilikama tog vremena. Kao takva, predstavlja najstariji sačuvani bosanskohercegovački državni dokument, ali u isto vrijeme i jedan od najstarijih dokumenata kod svih južnoslavenskih naroda i država. U njoj se bosanski ban Kulin zaklinje svim Dubrovčanima da će im pravi prijatelj biti „odsada i dovijeka“, obećavajući da će svi Dubrovčani gdje god „hode“ i gdje god budu prolazili, trgujući, biti dočekivani s pravim povjerenjem i čistim srcem, bez ikakve zle namjere. Dalje, Kulin ban ističe da dokle god budu u

njegovoj zemlji, neće biti uznemiravani od strane njegovih službenika, a davat će im savjet i pomoć kao i sebi, bez ikakve zle primisli. Pri tome ih je oslobodio svih taksi, odnosno carine, što je bio rijedak slučaj u onovremenoj Evropi. Ovakvim potezom ban Kulin je privukao poduzetne Dubrovčane koji su od tada postali spona bosanske države sa ostatkom Evrope i svijeta.

Povelja Kulina bana univerzalnoga je karaktera i neposredno odslikava sve odlike i oblike suživota, humanizma, tolerancije, odnosno poštivanja drugih i drugačijih, bez obzira na vjeru i naciju. Povelja je istovremeno i ogledalo društva i naroda, države i vladara Bosne, i kao takva predstavlja značajan historijski dokument koji ima neprocjenjivu vrijednost za bosanskohercegovačku srednjovjekovnu historiju, ali i historiju savremene Bosne i Hercegovine. Ona dokazuje postojanje bosanske države u 12. vijeku, a iz njenog sadržaja jasno se može uočiti činjenica da je onovremena Bosna bila dobro organizirana i uređena zemlja u kojoj je vladao red i zakon. Iz nje se dalje vidi da je Bosna imala svog vladara koji je bio samostalan, da je imala državnu teritoriju, službenike, ali i dvorsku pisarsku kancelariju što dokazuje dugu tradiciju pismenosti na ovim prostorima. S jezičkog aspekta, ova povelja predstavlja prvi pisani dokaz postojanja narodnog bosanskog jezika koja je uz to još pisana i starobosanskim pismom – bosančicom. Iako su historijski izvori o tom davnom vremenu, kao i samom banu Kulinu vrlo oskudni, u narodu je ostalo lijepo sjećanje na ovog plemenitog i sposobnog vladara. Ostalo je zapisano, a prenosi se sa generacije na generaciju potomaka, da se Kulinovo doba smatralo srećnim i berićetnim vremenom. Narod je bio zadovoljan, jer je imao dobrog i mudrog vladara koji je bio pravedan i obrazovan. Lijepo se živjelo, a društvo je bilo dobro uređeno. Dubrovački pisci javljali su još da je za Kulinove vlade bila u Bosni obilnost i plodnost u žitu i svačemu, tako da bi poslije mnogo godina, kad bi koji puta ljetina rodila, Bošnjani govorili „Priidem v' dni Kulinovi“ (dodoše dani Kulinovi).

O Kulinu banu i njegovu vremenu i danas žive uspomene u pričama i izrekama stanovništva Bosne. Njegovo ime ostalo je u trajnom pamćenju i utkano je u savremenu narodnu izreku koja se i danas u Bosni može čuti: „od Kulina bana i dobrih dana.“

Kulin ban (1180-1204)

Jedan od najvećih i najznačajnijih bosanskih vladara.

Bosna u 13. vijeku

O nasljedniku bana Kulina nemamo sigurnih podataka, sve do 1233. godine kada se javlja ban Ninoslav (1233–1249). U njegovo vrijeme vođeni su brojni krstaški pohodi na Bosnu koje je predvodila Ugarska. Pod izgovorom borbe protiv hereze, odnosno Crkve bosanske, Ugari su nastojali okupirati bosansku državu i staviti je neposredno pod svoju vlast. Tako su ovi pohodi dobili obilježja osvajačkog rata koji je s prekidima trajao oko tri godine (1235–1238). U takvim okolnostima, svi dijelovi bosanskog društva – crkva, feudalci, seljaštvo i vladar pružili su jedinstven otpor protiv osvajačkih težnji krstaša, odnosno Ugarske. To jedinstvo izraslo je iz spoznaje da je glavni uvjet njihovog opstanka samostalna bosanska država pa su braneći nju u isto vrijeme branili i svoje vlastite interese. Zahvaljujući tome, Ugarska je vojska zauzela samo periferne dijelove zemlje, sjevernu Bosnu i dio Huma. Tako je Ninoslav do kraja života zadržao položaj samostalnog bosanskog vladara. Potvrda o tome jeste i ugovor o miru i prijateljstvu između Bosne i Dubrovnika zaključen, u martu 1240. godine. U povelji koju je tim povodom izdao, Ninoslav se naziva „po milosti božijoj veliki ban bosanski“. Snaga Bosne i samostalnost bana Ninoslava pokazana je u ratu između Splita i Trogira 1243/1244, kada su ga Splićani nakon pobjede izabrali za svog kneza

Početkom pedesetih godina 13. vijeka na vlast u Bosni dolazi ban Prijezda, rodonačelnik srednjovjekovne bosanske dinastije Kotromanića. Za iskazanu lojalnost ugarski kralj Bela IV mu je 1255. godine darovao župu Novake u Slavoniji. Njega je naslijedio sin Stjepan I Kotroman (1287–1314). U njegovo vrijeme u Bosnu dolazi katolički red franjevac (1291), a cilj im je bio zaustaviti širenje moći i utjecaja Crkve Bosanske. Stjepan I Kotroman se oženio Jelisavetom, kćerkom srpskog kralja Dragutina. Tim činom Kotromanići su došli u srodstvo sa srpskom vladarskom porodicom Nemanjića. To će se pokazati kao izuzetno značajan i važan politički potez, jer će vijek kasnije, bosanski vladar Tvrtko I istaknuti svoje pravo na srpsku kraljevsku titulu.

Iskoristivši trenutak slabljenja kraljevske vlasti u Ugarskoj krajem 13. vijeka, hrvatska velikaška porodica Šubića proširila je svoju vlast i na Bosnu, ali ne zadugo. Godine 1322. ugarski kralj Karlo I Robert je

vojnički porazio Šubiće, što je omogućilo novom bosanskom banu Stjepanu II Kotromaniću (1322-1353) da započne svoju samostalnu vladavinu u Bosni.

**Teritorijalno širenje srednjovjekovne Bosne
od 10. do kraja 12. vijeka**

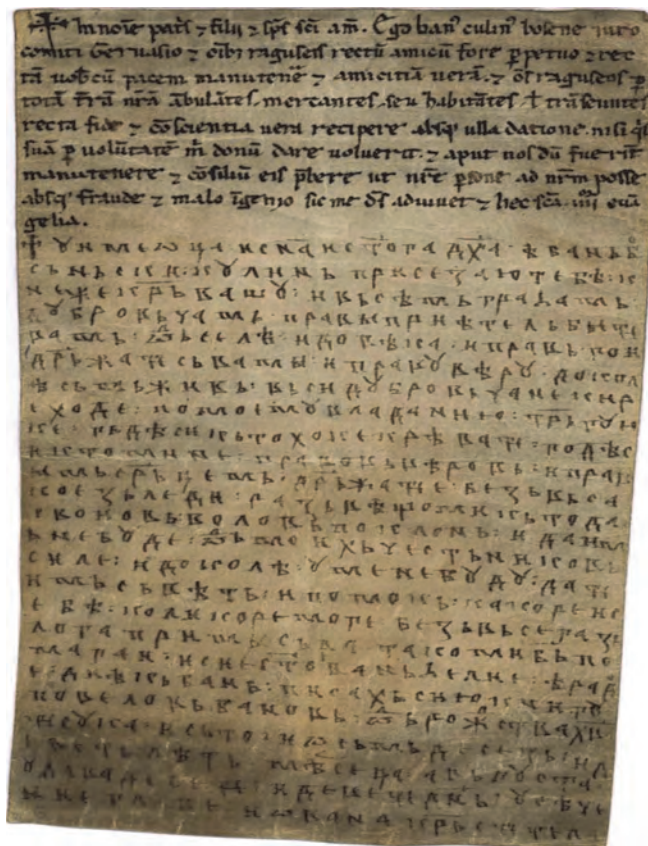
Historijski izvor

Poveljom Kulina bana precizirani su uvjeti pod kojima su Dubrovčani mogli slobodno da trguju po Bosni. Povelja je pisana srednjovjekovnim bosanskim pismom – bosančicom i predstavlja najstariji dokument zabilježen na narodnom jeziku kakvim se tada govorilo na tlu bosanske države. Ovdje ga donosimo u verziji koja je prilagođena današnjem izgovoru.

„U ima oca i sina i svetoga duha. Ja ban bosanski Kulin prisežem tebi, kneže Krvašu i svim građanima dubrovačkim, da ću pravi prijatelj biti vama od sada i do vijeka i pravi mir i pravu vjeru držati s vama dok sam živ. Svi Dubrovčani koji budu išli po mojoj državi trgujući, gdje god

budu htjeli odsjesti, kud god budu išli, s pravom vjerom i pravim srcem, neće im niko nanijeti nikakvo zlo, osim što mi ko da svojom voljom na poklon. A od mojih carinika neće biti nasilja. I dok kod mene budu, davaću im savjet i pomoć, kao i sebi, koliko budem mogao, bez ikakve zle pomisli. Neka mi Bog pomogne i svo Sveto Evanđelje. Ja Radoje, dijak banov, pisah ovu povelju po naređenju bana, godine 1189, mjeseca avgusta i dvadeset deveti dan odrubljenja glave Ivana Krstitelja“.

Marko Vego, *Postanak srednjovjekovne Bosanske države*, Sarajevo 1982.

Povelja Kulina bana iz 1189. godine

Original ove Povelje nalazi se u Sankt Petersburgu u Rusiji. U Dubrovačkom arhivu u Hrvatskoj čuvaju se dva njena prijepisa s početka 13. vijeka.

DRUŠTVO U SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI

Stanovnici srednjovjekovne bosanske države u svome vremenu nazivani su Bošnjani a u latinskim izvorima Bosnenses/Bosignani. U razvojnoj liniji srednjovjekovni Bošnjani su baština na kojoj se u dužem historijskom procesu pod različitim imenima razvijaju Bošnjaci današnjice. Ta osnova je tek u novom vijeku i modernom dobu uslozljavanjem religiozne i sociološke zasebnosti, te političkog i nacionalnog osjećaja pored imena, dobila i izgradila svoje temeljne odlike po kojima se prepoznaju savremeni Bošnjaci.

Struktura društva u srednjovjekovnoj Bosni bila je tipična slika onovremenih srednjovjekovnih društava, a sastojala se od potčinjenog stanovništva, to jest naroda i povlaštene vlastele. U potčinjeno stanovništvo spadale su razne kategorije zavisnih ljudi, koje su se međusobno odvajale više po vrsti zanimanja nego po društvenom položaju. Daleko najbrojniju kategoriju sačinjavali su seljaci - zemljoradnici, to jest kmetovi, zatim stočari, stanovnici gradskih naselja, i na kraju, neslobodni ljudi ili robovi. Građanska klasa se sporo razvijala, a najčešće su to bili stranci, u prvom redu Dubrovčani, koji su činili važan faktor u unutrašnjoj i vanjskoj trgovini Bosne. Razvojem rudarstva i privrede u 14. vijeku, jačalo je i domaće građanstvo. Međutim, građanstvo srednjovjekovne Bosne nije se nikada razvilo do takvog stepena da bi se moglo konstituisati kao društveni stalež sa svim staleškim obilježjima koja su karakteristična za onovremene gradove u razvijenim zemljama. Daleko najveći broj gradskih naselja spadao je u feudalni posjed i bio pod neposrednim režimom feudalnog gospodara.

Prvi i najveći feudalac i vlastelin u Bosni bio je njen vladar. U srednjem vijeku vladalo je uobičajeno kršćansko shvatanje da je vladar postavljen od strane Boga i bosanski vladari su otuda naglašavali da vladaju „milošću Božijom”. Vladarev posjed predstavljen je personalno čitavom državom, a u suštini bazirao se na feudalnoj hijerarhiji, piramidi feudalnog društva u kojoj je on vrhovni senior, a svi ispod su njegovi vazali koji su predstavljali vladajući sloj društva. Taj vladajući sloj se prema moći i ugledu dijelio na veliku i malu vlastelu, odnosno na

velmože i njihove vazale. U velmože su ubrajani samo najkrupniji feudalci, odnosno predstavnici velikih vlastelinskih rodova (vojvode), koji su posebnim poveljama od vladara dobijali zemljišne posjede. Zbog učestalih nagrađivanja podanika, vlastiti posjedi vladara na kojem su imali direktnu ingerenciju vremenom su svedeni na srednju Bosnu, prije svega na područje Visokog, Bobovca i Kraljeve Sutjeske. Jednako kao što su vladari davali zemlju krupnim feudalcima tako su i ovi darivali manju vlastelu, čiji su pripadnici nosili titulu kneza, a sve uz obavezu njihove „vjerne službe“. Ta obaveza se prije svega sastojala od učešća u ratu.

Osnovni oblik zemljišnog posjeda u srednjovjekovnoj Bosni bila je baština. Jednom darovanu baštinu vladar više nije mogao vratiti, jer je ona bila vlasništvo porodice, a ne pojedinca. Jedan podatak iz 1380. godine, govori o darovnici kralja Tvrtka I, kojom dodjeljuje titulu velikog bosanskog vojvode Hrvoju Vukčiću i naglašava da mu daruje tri sela u župi Lašvi, s tim da mu se darovani posjedi ne mogu oduzeti ni u slučaju nevjere.

U doba najveće snage bosanske države stvoreni su temelji moći vlastelinskih rodova knezova Hrvatinića u Donjim Krajevima (sjeverozapadna Bosna, oko rijeka Vrbanje, Vrbasa i Sane), Hranića-Kosača u Humu (Hercegovina) i Radinovića-Pavlovića u istočnoj Bosni (Borač kod Rogatice, Prača, Višegrad) i Trebinju. Velikaši iz ovih porodica najčešće su samo formalno priznavali vrhovnu vlast vladara (osim za vrijeme vladavine kralja Tvrtka I), a stvarno su na svojim posjedima upravljali samostalno. Vremenom su ti posjedi postali veći od posjeda vladajuće dinastije Kotromanića (srednja Bosna) zbog čega su bosanski vladari često bili samo prvi među jednakima, nemoćni da bilo šta promijene. Od ostalih rodova isticali su se još Jurjevići-Vlatkovići u neretvanskoj Krajini (primorje između ušća Neretve i Cetine u Jadransko more), zatim Dinjići-Kovačevići oko Srebrenice i Zlatonosovići u dolini Spreče.

Državna organizacija

Državna organizacija srednjovjekovne Bosne bila je slična kao i u drugim evropskim zemljama. Organe centralne vlasti predstavljali su vladar i državni sabor. Vladari su se najprije titulirali kao banovi. Zbog toga je Bosna sve do 1377. godine bila banovina, kada se Tvrtko I Kotromanić kruniše kraljem. Od tada pa sve do gubitka svoje samostalnosti 1463. Bosna je bila kraljevina.

Od samog početka vladari su imali dvor i dvorjane koji su obavljali različite službe. U vladarevom dvoru bili su dvorski knez (magister curie), veliki knez bosanski (palatinus regni nostri Bosne), kaznaci, tepčije, peharnici, rizničari, dijaci, logoteti i drugi. Među najvažnijim svakako je protovestijar (rizničar, komornik) koji se bavio vladarevim financijama. Istaknuti protovestijari bili su Kotoranin Tripe Buća, Dubrovčanin Žore Bokšić i Restoje Milohna iz Livna. Po ugledu na njih i krupniji feudalcu su također imali svoje dvorove i dvorske kancelarije. Tu se prije svega misli na krug ljudi koji ih je pratio, živio u njihovoj okolini i služio im. Dvor kao stolno mjesto i stalno sjedište oblasni gospodari nisu imali, isto onako kao što ga nije imao ni bosanski kralj. Neprestano su se premještali i selili iz jednog grada i dvorca u drugi od nekoliko koliko su koristili. Tako su bosanski kraljevi rado birali za boravište Kraljevu Sutjesku, Visoko, Bobovac, a kasnije i Jajce. Bosanski vladari su kovali svoj novac. Prvi bosanski vladar koji je kovao novac bio je ban Stjepan II Kotromanić. Svoj novac kovali su i drugi bosanski vladari, što je bila potvrda ekonomske i političke moći države.

Svi bosanski vladari od bana Prijezde do pada Bosanskog kraljevstva 1463. godine, poticali su iz dinastije Kotromanića čiji je porodični grb bio u obliku štita s kosom prugom i šest ljiljana raspoređenih u dva polja. Svoje prihode oni su stjecali sa vlastitih posjeda kao i od državnih poreza (carine na uvoznu robu, prihodi od rudnika, pravo kovanja novca i slično). Međutim, većina tih prava nakon smrti Tvrtka I (1391) prešla je u ruke vlastele. Od njihove volje zavisio je čak i dolazak te ostanak vladara na prijestolju.

Vlastela je bila okupljena u Sabor, odnosno stalešku skupštinu koja se najčešće nazivala stanak. To je bio drugi oblik državne vlasti u Bosni i

ujedno njena najvažnija ustanova u 14. i 15. vijeku. Pored državne politike, rata i mira, pitanjima nevjere i izbora vladara, stanak je štitio postojeći baštinski sistem. Otuda je vlastela održavala instituciju stanka i u kriznim situacijama jer je stanak sprečavao raspad sistema, države i isticao njenu srednjovjekovnu državnost. Što se tiče lokalne vlasti, ona je bila u isključivoj nadležnosti feudalaca koji su u svojim rukama imali upravu i sudstvo. To je utjecalo da cijela srednjovjekovna državna organizacija u Bosni počiva na povezanosti između vladara i vlastele na klasičnim principima vazaliteta.

Grb bosanske vladarske dinastije Kotromanić

Historijski izvor

Bosansko običajno pravo bračnog i porodičnog prava izvorno je izvedeno iz bosanske tradicije i narodnog običaja. Ono nije bilo podvrgnuto nikakvom crkvenom kanonskom pravu. Bračno pravo nije bilo pod crkvenom ingerencijom, niti je bilo podvrgnuto crkvenoj ceremoniji, ritualima i pravilima. Otuda se može reći da su se u sferi regulacije bračnih i porodičnih odnosa, običajno pravo i narodna shvatanja nesmetano razvijala i da su imali uslove da dovedu do ustaljenih i općih oblika. Bosansko pravo nije poznavalo institut miraza. Vikar bosanskih franjevac fra Bartol žalio se rimskoj kuriji da „dobri Bošnjani” svoje žene uzimaju uz uvjet „si eris mihi bona – da mi budeš dobra i vjerna”. Dakle, temeljna norma koja je regulirala sklapanje braka, izvedena iz tradicije, zahtijevala je samo da žena bude „dobra i vjerna“ da bi se ispunio uslov za sklapanje braka. Za ilustraciju te norme može se navesti testament viteza Pribisava Vukotića, koji je bio komornik hercega Stjepana Vukčića Kosače. U testamentu „početenog” viteza Pribisava Vukotića, pisanom 1475. u Padovi, navodi se da u srednjovjekovnom bosanskom društvu nije običaj da se žene uzimaju uz miraz, već da se „uzima zbog ljubavi, dobrote i zbog časti i ugleda njihovog roda”.

Omer Ibrahimagić, *Državnopravni i politički razvitak Bosne i Hercegovine*,
Sarajevo 2009.

BOSNA U DOBA USPONA

Jačanje i teritorijalno širenje srednjovjekovne Bosne započelo je za vrijeme vladavine Stjepana II Kotromanića (1322-1353). Zahvaljujući diplomatiji, ali i ratovima, Stjepan II je ponovo pripojio stare bosanske oblasti Donje Krajeve (današnju sjeverozapadnu Bosnu) te Usoru i Soli. Do 1326. proširio je bosanske granice i na potpuno nove krajeve kao što su: Završje ili Zapadne strane (Livanjsko, Duvanjsko i Glamočko polje), Primorje od rijeke Neretve do rijeke Cetine i Hum (Hercegovina). Tako je udvostručio dotadašnju bosansku državu pa je na svom velikom visećem pečatu mogao svima obznaniti da je „slobodni gospodin sve zemlje bosanske, usorske, solske, donjokrajske i sve zemlje humske“. A njegov dijak Pribisav je 1329. godine ponosno isticao da Stjepan II tada „držaše od Save do mora i od Cetine do Drine“.

Osvajanjem Huma koji je do tog vremena bio u sastavu srpske države, Bosna je prvi put dobila izlaz na Jadransko more. Bosanski ban je time pod kontrolu stavio ključne trgovačke puteve prema primorju, kojim je izbio na dalmatinsko tržište i došao u poziciju da diktira tok svih ekonomskih i poslovnih transakcija u oblastima pod njegovom vlašću. Osim toga, proširenje na ovu oblast imalo je za posljedicu i pojavu pravoslavlja, treće vjerske komponente na tlu srednjovjekovne bosanske države (pored Crkve bosanske i katoličanstva).

Stjepan II Kotromanić je bio ugledan i poštovan vladar svog vremena. Uredio je sa vlastelom unutrašnje odnose u državi te kao suveren vladar vješto vodio spoljnu politiku. Pred samu smrt 1353. godine udao je svoju kćer Elizabetu za ugarskog kralja Ludovika I Anžujskog (1342–1382), jednog od najutjecajnijih i najmoćnijih evropskih vladara. Na taj način, uspio je obezbijediti političku, diplomatsku i vojnu sigurnost granica sa sjevera i zapada, a svojim vojnim pobjedama 1350. godine protiv Dušana, srpskog cara, ustabiliti sigurnost državne granice na istoku. S tako izgrađenim državno-političkim ugledom i moći, te zahvaljujući državno-teritorijalnoj rasprostranjenosti i kompaktnosti naspram susjeda, kao i izgrađenom unutrašnjom i vanjskom politikom, ušao je u najviše

nivoa onovremene evropske politike, a srednjovjekovnu Bosnu izdigao u red najuglednijih evropskih država.

Početak vladavine Tvrtka I

Stjepana II naslijedio je njegov bratić – ban, a kasnije i kralj - Tvrtko I Kotromanić (1353–1391) koji je bio praunuk srpskog kralja Dragutina Nemanjića po ženskoj liniji. Početak njegove vladavine obilježen je nezadovoljstvom vlastele, ojačane u doba njegovog prethodnika, koja se počela buniti protiv banske prevlasti. Takvo stanje u zemlji nastojao je iskoristiti ugarski kralj Ludovik I koji je prisilio Tvrtka da mu na ime Elizabetinog miraza ustupi dio Huma, zapadno od Neretve. Kada mu ni to nije bilo dovoljno, u pokušaju da zavlada Bosnom 1363. godine dolazi do otvorenog sukoba između dvojice vladara u kojem Tvrtko odnosi pobjedu.

Posljednji kritičan događaj za Tvrtka desio se 1366. godine, kada ga je vlastela privremeno zbacila s prijestolja i postavila za bosanskog bana njegovog mlađeg brata Vukana. Ipak, već sljedeće godine on se vraća na prijesto, konsoliduje unutrašnje prilike te stabilizuje vlast. Ta stabilizacija bila je vidljiva u ekonomskom napretku banovine, koji se očitovao u pojačanoj eksploataciji rudnika i razvoju trgovine te pametnom odabiru saveznika u sprovođenju vanjske politike.

Bosna na vrhuncu svoje moći

Svoje najveće uspjehe, Tvrtko I Kotromanić je postigao koristeći se najprije unutrašnjim sukobima u Srbiji poslije smrti cara Uroša (1371), a zatim djelatnošću hrvatskog plemstva protiv ugarskog dvora, nakon smrti kralja Ludovika I.

Smrt cara Uroša i težak poraz od Osmanlija na rijeci Marici 1371. godine, označili su početak nezaustavljivog propadanja srpske države. To je iskoristio Tvrtko I koji je zajedno sa srpskim oblasnim gospodarom, knezom Lazarom 1373. godine uspio poraziti oblasnog gospodara Nikolu Altomanovića. Podjelom njegovih zemalja u sastav Bosne ušlo je gornje Podrinje i Polimlje, gradovi Pljevlja i Prijepolje, odnosno sva teritorija iza Prijepolja do blizu Sjenice sa manastirom Mileševa, zatim Gacko, Nikšić

i druga mjesta. U kasnijim sukobima s Đurđem Balšićem, koji je iskoristio pad Altomanovića i zauzeo njegove južne teritorije, Tvrtko je osvojio Trebinje, Konavle i Dračevicu te tako značajno proširio istočne granice svoje države.

Dodatni ugled Tvrtko I je obezbijedio brakom s Dorotejom, bugarskom princezom iz carske porodice Stracimirovića. Upravo u takvom trenutku, bližeći se vrhuncu svoje moći, Tvrtko se odlučio na sudbonosni potez: godine 1377, pozivajući se na rodbinske veze sa Nemanjićima (izumrlim srpskim vladarima 1371) odlučio je da se kruniše za kralja „Srbijem, Bosni, Primorju, Humskoj zemlji, Donjim Krajem, Zapadnim Stranam, Usori i Podrinju.“ Mišljenja historičara u pogledu mjesta njegovoga krunisanja različita su, te jedni smatraju da je krunisan u Milama kod Visokog, dok drugi tvrde da je njegovo krunisanje obavljeno u manastiru Mileševa kod Prijepolja.

Nije nam ništa poznato o eventualnom opiranju Tvrtkovom krunisanju krunom Nemanjića u Srbiji. Srpska patrijaršija je uglavnom ignorisala taj događaj i kao vladara Srba priznavala kneza Lazara. No, bez obzira na tu podršku i njegovu moć na terenu, Lazar je s naslijeđem Nemanjića mogao biti povezan samo ženidbenim vezama, koje su ipak bile na znatno nižoj osnovi od Tvrtkovih rodbinskih veza. Najvjerovatnije se desio određeni dogovor između dva moćna susjeda, koji su podijelili teritorije i slave te ostali u dobrim odnosima do samog kraja.

Teritorijalno širenje bosanske države ubrzo je nastavljeno i prema zapadu. Godine 1382. umro je ugarski kralj Ludovik I usljed čega su u Hrvatskoj i Dalmaciji nastali neredi. Tvrtko je iskoristio ovakve prilike te su pod njegovu vlast došli dalmatinski gradovi: Omiš, Klis, Split, Trogir, Šibenik, Biograd i Novigrad kao i ostrva Brač, Hvar i Korčula.

U to vrijeme bosanska država dostigla je svoje najveće prostranstvo, zahvatajući krajeve od Drine i Lima do Une, i od Save do Jadranskog mora uključujući cijelo Primorje od Velebita do Kotora sa otocima. Izvan bosanskih granica su jedino bili Dubrovnik i Zadar. Zahvaljući tome, Tvrtko se od tada nazivao „po milosti Božijoj slavni kralj Raške, Bosne, Dalmacije, Hrvatske i Primorja“

Tvrtkova jadranska politika, podupirana od Venecije, predstavljala je pritisak na dubrovački monopol. Izgradio je dva grada, Brštanik (Sveti

Mihovil) na ušću Neretve kod Opuzena i Novi (Sveti Stefan, danas Herceg Novi) u bokokotorskom zaljevu da bi oslabio ekonomsku moć Dubrovnika. Dubrovčani su uz pomoć svoga seniora (Ugarsko kraljevstvo) uspjeli da izbjegnu ekonomsku blokadu, ali je Tvrtko kao kompenzaciju izdejstvovao trg Drijeva, a kasnije i Kotor, kao dva mjesta na kojima je od starina bila dozvoljena trgovina solju.

Vrijeme njegove vladavine se smatra najvećim teritorijalnim, vojnim, političkim i privrednim usponom srednjovjekovne bosanske države. To je vrijeme kada je Bosna zauzimala položaj najjačeg kraljevstva na Balkanu. Međutim, Osmanlije su već nadirali u Bosnu do Bileće, gdje ih je u avgustu 1388. godine, pobijedio Tvrtkov vojvoda Vlatko Vuković, koji je godinu dana kasnije predvodio bosansku pomoćnu vojsku u borbi protiv Osmanlija na Kosovu. Poslije toga Osmanlije postaju faktor slabljenja bosanske države i uzrok trvenja domaćih velikaša, što će imati za posljedicu gubitak njene samostalnosti (1463).

**Teritorijalno širenje srednjovjekovne Bosne
za vrijeme Stjepana II i Tvrtka I**

Historijski izvor

Povelja kralja Tvrtka I Dubrovčanima (Žrnovnice, 10. april 1378 – Trstivnica, 17. juni 1378).

Original povelje trenutno se nalazi u Državnom arhivu u Dubrovniku, gdje se čuva u seriji Diplomata et acta, br. 120, bečki ćir. br. 1024.

... Ja, pak, vidjevši zemlju svojih predaka ostavljenu nakon njih i da nema svojeg pastira, idoh u srpsku zemlju, želeći i htijući osnažiti prijestol roditelja mojih. I tamo išavši okrunjen bjeh od Boga darovanom mi krunom na kraljevstvo praroditelja mojih, da budem u Hristu Isusu pobožan i od Boga postavljeni Stefan, kralj Srbima i Bosni i Pomorju i Zapadnim stranama. I potom počeh s Bogom kraljevati i praviti prijestol srpske zemlje, želeći što je palo uzdignuti i što se razorilo osnažiti.

I kad sam došao u zemlje Pomorske, prišavši pred slavni i dobronaročiti grad Dubrovnik, i tu iziđoše pred naše veličanstvo poštena vlastela dubrovačka, sa svakom slavom i čašću i podsjetiše naše veličanstvo na svoje zakone, ugovore i povelje koje su imali s praroditeljima našeg veličanstva, s gospodom bosanskom... I potom podsjetiše naše veličanstvo gore spomenuta vlastela dubrovačka i na ugovore i zakone i povelje koje je imao grad Dubrovnik s gospodom srpskom i raškom.

I dok sam ispunjavao prijašnju ljubav i sklad s gradom Dubrovnikom i njegovom poštovanom vlastelom, učinih milost, zapisah i obnovih i bolje ispunih u svakoj slobodi i čistoti da se imaju čvrstim i nepromijenjenim držati ti ugovori i zakoni i povelje i trgovačke slobode i ni od koga da ne budu otete.

Poslije ove naše riječi i potvrde obeća grad Dubrovnik i vlastela dubrovačka da će našem veličanstvu zakonito davati dohodak srpski, koji su davali i srpskoj gospodi, također da će našem veličanstvu davati svakog budućeg Dmitrova dana dvije hiljade perpera pod ovim ugovorom, zakonom i načinom sve dok naše veličanstvo drži i gospodari ovom zemljom primorskom: Trebinjem, Konavlima i Dračevicom.

I ovim obećanjem obeća naše veličanstvo vlasteli dubrovačkoj, da dubrovački trgovci i roba prolaze po cijeloj našoj zemlji i državi slobodno, i da im toga niko se smije braniti, i da niko ne smije za njima ni za njihovom robom posegnuti ili ih čim zadržavati, ni vlastelin ni vlasteličić, niti bilo ko mali ili veliki. Ako li se tko drzne i potvori riječ našu, i uzme im nešto u oblasti kraljevstva mi, da im ja to imam platiti iz svoje komore, a krivca toga da imam tražiti. I obavezujem se da ću njihovo vladanje čuvati i paziti od napada, od krađe, od svake zlobe i sile, i još se obavezujem ako ima ko šta govoriti ili činiti prisilu gradu Dubrovniku za taj dohodak koji imaju davati mom kraljevstvu, da ima kraljevstvo mi od toga njih braniti i pomagati da im se neka šteta u vladanju ili u trgovanju ne učini za to...

Dženan Dautović, Enes Dedić, Povelja kralja Tvrtka I Kotromanića Dubrovniku, *Godišnjak ANU BiH*, knjiga 45, Sarajevo 2016, 231-233.

PRIVREDNI RAZVOJ BOSNE U SREDNJEM VIJEKU

Privrednu osnovu srednjovjekovne Bosne dugo vremena je predstavljala poljoprivreda i na njoj zasnovana razmijena dobara. Osnovu za razvoj poljoprivrede pružale su doline rijeka, plodna polja i brdsko-planinski tereni kojima je zemlja obilovala. Njena razvijenost osiguravala je i pokrivala domaće potrebe. Najviše se sijala pšenica, zatim ječam, kukuruz, proso i ovas. Trgovina je također, bila važna privredna grana. Prema raspoloživim historijskim izvorima prve trgovinske veze sa stranim državama i gradovima, Bosna je uspostavila za vrijeme vladavine bana Kulina. On je 1189. godine sklopio trgovački ugovor s Dubrovčanima, garantirajući im punu slobodu kretanja i trgovanja širom njegove zemlje. Glavni izvozni artikli Bosne u to vrijeme bili su poljoprivredni proizvodi, zatim stoka, kože, med, vosak, žito, te proizvodi pojedinih zanatlija i robovi. Najviše se robova izvozilo početkom 15. vijeka, a Bosna je bila ozloglašena kao zemlja koja prodaje ljude. Mnogi bosanski robovi (većina ratni zarobljenici i krstjani - pripadnici Crkve bosanske) su prodavani ili kupovani na velikoj pijaci roblja u Dubrovniku, odakle su ih izvozili u Veneciju, Firencu, Đenovu, Siciliju, južnu Francusku i Kataloniju. Razlog tome je zabrana Rimske crkve da se kršćani drže u ropstvu, a kako su bosanski krstjani bili označeni kao heretici, predstavljali su odličan izvor robovske radne snage. U Dubrovniku, talijanskim gradovima, kao i u zapadnom Sredozemlju robovi su bili mnogo traženi i upotrebljavani kao domaća posluga.

Osvajanje Huma od strane Stjepana II Kotromanića 1326. godine, omogućilo je dalji privredni razvoj Bosne koja dolazi u neposredni dodir s primorskim trgovačkim gradovima. Osim s Dubrovnikom, Bosna uspostavlja trgovinske veze sa Splitom, Trogirom i Šibenikom. Prvih godina vladavine Stjepana II Dubrovčani su nastojali da svojim trgovcima obezbijede nesmetan odlazak i boravak na području bosanske države. Međutim, prošla su vremena bana Kulina i bana Ninoslava, kada su Dubrovčani slobodno trgovali bez obaveze na bilo kakvu naknadu. Već u februaru 1326. godine Stjepan II obavještava Dubrovčane da će protivno starim običajima uzimati

od njihovih trgovaca, kao i od ostalih, deseti dio od sve robe koju oni unose u njegovu zemlju. Tako je u Bosni postepeno uveden carinski sistem, što je njenim vladarima omogućilo znatno povećanje državnih prihoda, a samim tim i jačanje centralne vlasti. U svim većim mjestima postojale su carinske službe, od kojih se ističu one u Drijevu, Ustikolini, Srebrenici, Fojnici, Olovu, Konjicu i Jajcu.

U ovom periodu počinje intenzivniji razvoj rudarstva na tlu srednjovjekovne bosanske države. U trgovačkom ugovoru sklopljenom 1339. godine između bana Stjepana II i trogirske općine, uz tradicionalne proizvode bosanske privrede – vosak, stoku, kožu i krzno – po prvi put se spominju i luksuzne sirovine poput srebra, zlata i bakra, koje Trogirani mogu slobodno izvoziti iz banove države. Otvaranjem rudnika u Ostružnici kod Fojnice (1349) i Srebrenici (1352) gdje je bio najveći i najznačajniji bosanski rudnik, iz osnova se promijenila struktura bosanskog izvoza. Rudarski proizvodi, kao što su: srebro, olovo, bakar, željezo te u manjim količinama i zlato po svojoj vrijednosti počinju zauzimati prvo mjesto. S druge strane, od uvoznih artikala so je bila na prvom mjestu i još ponešto od robe široke potrošnje. Za potrebe vlastele, nabavljana je i luksuzna roba poput: nakita, odjeće, skupocjenih tkanina, stakla, začina, posuđa i oružja. Uvozila se iz Dubrovnika ili posredstvom Dubrovčana i ostalih primorskih gradova, iz Italije, Francuske i Bizantije.

Veliki interes za rudarske proizvode utjecao je na povećanje njihove proizvodnje, a samim tim i državnih prihoda. Za vrijeme vladavine Tvrtka I Kotromanića otvoreni su rudnici u Fojnici, Busovači, Kreševu i Olovu, zahvaljujući kojima je država značajno ekonomski ojačala. Za bosanske rudnike čulo se u Veneciji i drugim talijanskim gradovima. Stručnost domaćih rudara potvrđena je 1452. godine, kada ih za kopanje ruda i obuku domaćih žitelja traži Napuljski kralj Alfonso Aragonski. Vješti bosanski rudari bili su korišteni poslije pada Bosne i od strane Osmanlija.

Nastanak gradova

Preporod bosanske privrede u prvoj polovini 14. vijeka imao je jednu veoma važnu karakteristiku – pojavu i razvoj gradova u

srednjovjekovnoj Bosni. Novi gradovi vezani su za mjesta rudarske proizvodnje ili su se nalazili u blizini najvećih vladarskih utvrđenja. Formirali su ih uglavnom Dubrovčani kao trgovci i Sasi kao rudari koji su pretežno i živjeli u njima uživajući visok stepen autonomije. Domaće gradsko stanovništvo u početku je bilo malobrojno, ali se vremenom njihov broj povećavao.

U središtu novonastalih bosanskih gradova postepeno su nastajali trgovi na kojima su periodično održavani sajmovi i razmjenjivana roba različitog porijekla. Trg je prvobitno bio samo mjesto – slobodan prostor gdje se obavljala periodična trgovačka djelatnost. Kasnije on postaje najprije dio naselja, a zatim naselje u cjelini. Na tim mjestima naseljavaju se zanatlije među kojima se najčešće javljaju kovači, oružari, alatničari, krojači, obučari, svjećari, remenari, krznari, mesari, pekari, brijači i mnogi drugi. Većina zanatlija i trgovaca radila je za potrebe bosanske vojske jer je ona bili glavni potrošač i kupac robe. Kujundžije su izrađivale nakit, posuđe i predmete za svakodnevnu upotrebu. Izvori izričito napominju da su pojedine kujundžijske izrađevine bile rađene na „bosanski način“. Za urbanistički izgled trga karakteristični su slijedeći elementi: stambene zgrade trgovaca i zanatlija grupisane u manjim kvartovima, magacini sa trgovačkom robom i zanatske radionice. Ostali dio naselja zauzimao je eventualno vlastelinski dvor, zatim crkva i dr. Najistaknutiji gradovi tog doba bili su: Visoko, Srebrenica, Fojnica, Jajce, Srebrenik, Kreševo, Olovo, Zvornik i drugi.

Pojava domaćeg novca i razvoj robno-novčane privrede

Neposrednu korist od privrednog uspona Bosne imao je bosanski vladar koji je ubirao prihode od svih carina i novootvorenih rudnika. Sve to je nametalo potrebu i podstaklo Stjepana II Kotromanića da kuje vlastiti novac, koji je, u isto vrijeme, bio i prvi bosanski novac. On se ovim vrlo aktivno bavio, te se njegove kovanice javljaju u većem broju različitih vrsta. Stepanov nasljednik Tvrtko I Kotromanić također je kovao vlastiti novac za čiju izradu su posebno naručeni kalupi od dubrovačkih zlatara.

Razvoj robno-novčane privrede, za posljedicu je imao sve intenzivnije trgovinske razmjene. U spoljnoj trgovini – bosanski proizvodi se po prvi put preko Dubrovnika i Venecije uključuju u evropsku privredu, a u samoj zemlji – domaći trgovci se postepeno bogate u raznim trgovačkim poslovima. Novi trgovi niču na sve strane. U isto vrijeme jača vlastela, kao i centralna vlast na čelu sa bosanskim vladarom, što se odražavalo i na političkom planu. Veliki privredni napredak, iskoristio je Tvrtko I Kotromanić, koji je ostvario znatna teritorijalna proširenja na račun susjednih zemalja, uzdigavši bosansku državu u rang Kraljevine.

Historijski izvor

Privredni uspon gradskih naselja vodio je naglom porastu stanovništva, naročito u prvoj polovini 15. vijeka.

U Srebrenici je 1476. godine bilo oko 700 kuća, odnosno oko 3.500 stanovnika. Međutim, već od 1462. godine prelaskom pod osmansku vlast počinje propadanje Srebrenice, koje se može pratiti u svim oblastima života. Zbog toga se može s punim pravom pretpostaviti da je u vrijeme njenog najvećeg uspona broj stanovnika prelazio 3.500. Poređenja radi, navodimo da je Novo Brdo, najveći rudnik Balkana, u vrijeme svog najvećeg napretka brojao oko 10.000 stanovnika. Ovakva koncentracija stanovništva u rudarskim naseljima stvarala je od njih centre potrošnje živežnih namirnica, kao i svega onoga što je potrebno za svakodnevni život. Doduše, pojedini stanovnici rudarskih centara bavili su se, pored trgovine i zanatstva, poljoprivrednom proizvodnjom i gajenjem stoke. Na ovu praksu u bosanskim gradskim naseljima izričito ukazuje zakon za Srebrenicu iz vremena Kovačevića, koji, pored odredaba o rudnicima, sadrži i one koje se odnose na sam grad. Ovim zakonom se, između ostalog, propisuje da lica koja siju žitarice i gaje vinograde u samoj Srebrenici podliježu plaćanju desetine. Iz kupoprodajnih ugovora se vidi da su u Fojnici, Visokom, a pogotovu u manjim mjestima, kuće okružene baštama, a između samih kuća bilo je prostora i zemljišta pogodnih za obrađivanje.

I pored svega ovoga, gradska naselja, naročito ona sa većim brojem stanovništva poput rudarskih, nisu bila u stanju da podmire sve potrebe u namirnicama. Gradsko stanovništvo bilo je primorano da kupuje žitarice i druge poljoprivredne proizvode. Ova okolnost podsticala je živu razmjenu sa agrarnom okolinom. Zbog svega toga se na razne načine olakšavao dovoz hrane na gradski trg. Tako se odlukom dubrovačke vlade iz 1417. godine, u vezi sa novouvedenim carinama, oslobađaju plaćanja carina domaći ljudi koji iz okoline donose živežne namirnice u Srebrenicu. To se još jasnije vidi iz rudarskog zakona Sulejmana Veličanstvenog iz 1526. godine koji je preuzeo ranije postojeće propise iz vremena bosanske države. Član 132 ovog zakonika kaže: „Ako oni koji su mješćani iz Srebrenice donesu izvana u varoš stvari za jelo i pilo, neka im se od toga kao i od stvari, koje dođu za rudničke spreme, ne uzima daća (carina, maltarina i sl)“. Oba propisa ukazuju na to da su se u Srebrenici, a svakako i u drugim većim mjestima, skupljali i prodavali proizvodi iz bliže gradske okoline.

Prema osmanskim podacima i odredbama koje se odnose na bosanske rudnike, može se ustanoviti koji su se sve proizvodi prodavali na lokalnim trgovima. To su, prije svega, žitarice, stočarski proizvodi, meso svježije i osušeno, sir, med, voće, povrće itd.

Desanka Kovačević-Kojić, Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1987.

CRKVA BOSANSKA

Vjerska slika srednjovjekovne bosanske države ima specifične pojavne odlike u svome vremenu. Zbog većih nepoznanica i pojava paradoksa teško ju je uklopiti u savremene obrasce i modele u pravoslavlju ili u katoličanstvu. Opća karakteristika srednjeg vijeka u Bosni je kršćanstvo na granici između istočnih (pravoslavnih) i zapadnih (katoličkih) djelovanja i crkvene administrativne pripadnosti. Složenu formu vjerskim odnosima davalo je i postojanje „heretičke“ crkve, koja se za razliku od drugih evropskih zemalja, jedino u Bosni uspjela dovesti u položaj ne samo tolerisane nego i priznate i poštovane crkvene organizacije. Jedino na tlu Bosne je dato da se njeni pripadnici iz grupe progonjenih heretika preobraze u zemaljsku crkvu.

Prve vijesti o postojanju hereze u Bosni potiču iz 1199. godine. Tada je zetski knez Vukan, sin srpskog vladara Stefana Nemanje obavijestio papu Inoćentija III da je herezu u Bosni prihvatio i sam ban Kulin sa porodicom i da je u nju preveo više od deset hiljada kršćana. Rimski papa Inoćentije III, energični predvodnik borbe protiv heretičkog učenja i osnivač Inkvizicije, odmah je reagirao zahtijevajući od ugarskog (mađarskog) kralja Emerika vojnu intervenciju.

Opasnost od krstaškog rata ban Kulin (1180-1204) je izbjegao tako što je pred papinim izaslanikom 8. aprila 1203. godine na Bilinom polju u sadašnjoj Zenici potpisao izjavu o odricanju od heretičkog učenja. Potvrđujući svoju privrženost katoličanstvu, ban Kulin je na taj način privremeno prikrrio svoje učenje i lahko otklonio opasnost po sebe, ali i po državu, što je omogućilo Crkvi bosanskoj da nesmetano nastavi put svog razvoja.

Tako se može slobodno reći da historija srednjovjekovne bosanske države započinje i završava Crkvom bosanskom, autentičnom i autohtonom vjerskom pojavom koja se vezuje sa susjednim heretičkim i dualističkim pokretima ali ima i svoje posebnosti. Od Kulina bana pa do Stjepana Tomaševića – posljednjeg bosanskog kralja – potvrđena je njena prisutnost na ovim prostorima, a na svom vrhuncu poglavari te vjerske zajednice bili su najutjecajniji ljudi u Bosanskom kraljevstvu i šire.

Historijski izvori dokazuju vitalnost bosanskih krstjana, odnosno njihovo aktivno učešće u državnom i političkom životu do te mjere da su bili garant darovanih povelja bosanskih vladara i u njima sadržanih obaveza prema vlasteli. Tako se u jednoj povelji bana Stjepana II iz 1323. godine, kao svjedoci pojavljuju djed Radoslav, kojeg pisar u povelji naziva „did veliki“, veliki gost Radoslav i trojica staraca: Radomir, Žunbor i Vučko.

Bosanski krstjani nisu pokopavali mrtve na crkvenim grobljima već na svojoj zemlji, planini, livadi, šumi, voćnjaku. Njihovi nadgrobni kameni spomenici - stećci se nalaze svuda po Bosni i okolnim zemljama i smatraju se najvažnijim materijalnim ostacima bosanskih krstjana. Ipak, iako mnogi stećci nesumnjivo svjedoče o pripadnosti pokojnika „pravoj vjeri bosanskoj“, postoje i oni pod kojima su pokopani katolici i pravoslavci.

Služba Crkve bosanske bila je prilično jednostavna, bez pompe, sjaja, velikih i tvrdo zidanih crkava uz izraženo odbacivanje ikonoklastije, kipova i sl. Kao hrišćani prave vjere apostolske, zagovarali su povratak izvornom hrišćanstvu. Živjeli su skromno, materijalna dobra im nisu bila važna. Odbacivali su meso, vino, obilje i raskoš te su dovodili u pitanje crkvenu moć i bogatstvo. Crkva bosanska nije držala ni uživala feudalne posjede niti od seljaka ubirala crkvenu desetinu, pa njeni dostojanstvenici nisu spadali u feudalni, odnosno vlastelinski stalež. Stoga je njihovo učenje lahko primano među običnim narodom, ali i vlastelom. U bogoslužjenju su koristili staroslavenski jezik, a u vjerskim knjigama najčešće domaće pismo - bosančicu.

Na čelu bosanske crkve bio je djed (did), dok su se svećenici nazivali strojnici. Dijelili su se na goste i starce – niže crkvene starješine. Kao dogmatičari oni su bili dobro poznati i izvan Bosne. Njima su dolazili na poduku heretici iz drugih zemalja, prvenstveno iz dalmatinskih i italijanskih gradova, Francuske itd. Vjernici su bili podijeljeni na krstjane i mrsne ljude, to jest na savršene i nesavršene vjernike. Krstjani su živjeli u zajednicama. To su bile posebne kuće koje su se zvale hiže. Njima su upravljali „starci“. Život su provodili u čestom postu, radu, molitvi i odricanjima. Vlastela i masa seljaka činili su mrsne ljude koji su živjeli običan život. Nisu se strogo pridržavali crkvenog učenja niti propisa, ali su morali biti pravedni, poštujući Božje zapovijedi.

Organizacija Crkve bosanske

U srednjovjekovnoj Bosni, Crkva bosanska je bila čest oslonac i garant mnogih državnih institucija.

Ne zna se tačno gdje je bilo sjedište bosanske crkve, a time i djeda. Po nekima to su bili Janjići kod Zenice, jer je tu 1404. godine napisano jedno njegovo pismo. Iz drugih dokumenata vidi se da je djed često boravio i u Moštru kod Visokog. S obzirom da su tu otkriveni ostaci crkve Kulina bana i da je u nedalekim Milama bilo mjesto održavanja bosanske skupštine (stanka), a po nekima i krunidbena crkva bosanskih vladara, vjerovatno se tu nalazilo i sjedište poglavara domaće vjere.

Jedan od fenomena Crkve bosanske jeste i taj što je bila čvrsto povezana s narodom, ubrajajući tu i vladajući sloj s vladarem. Da su bosanski vladari bili krstjani, potvrđuje i brojna izvorna građa. U izvještajima papinih poslanika, inkvizicije i domaćih franjevac, redovno se navode optužbe da i sami vladari slijede i pomažu krivovjerje u svojoj zemlji. Papa Grgur IX u pismu od 10. oktobra 1233. godine podsjeća bana Ninoslava da su svi njegovi preci, to jest bivši vladari Bosne, bili „zaraženi heretičkim krivovjerjem“. Dvjesto godina kasnije jedan savremeni franjevac je u izvještaju od 20. oktobra 1435. za kralja Tvrtka II zabilježio: „Ovaj kralj je samo po vanjštini kršćanin, u istinu nije ni kršten, i na sve

načine sprečava fratre u svojoj zemlji da krste ljude... tamo žive manihejski heretici... divlji neprijatelji crkve“.

Danas je uobičajeno da se sljedbenici Crkve bosanske nazivaju bogumilima, mada se oni sami nikada nisu tako imenovali. Oni su se sami najčešće nazivali „krstjanima“, „dobrim Bošnjanima“ ili jednostavno „dobrim ljudima“. Nasuprot tome njihovi su ih brojni protivnici na Istoku i Zapadu nazivali bogumilima, babunima, patarenima ili hereticima. Stoga su protiv Bosne i bosanskih krstjana organizovani brojni krstaški ratovi kojima se nastojalo uništiti ih, ili vratiti u „pravu vjeru“. Pred svaki krstaški pohod stanje u Bosni se opisivalo najcrnjim bojama. U jednom papinom aktu iz 1234. godine, daje se ovakva slika: „U Bosni i susjednim oblastima naraslo je mnoštvo nevjernika, a zemlja zarasla u trnje i koprive, i postala je leglom zmija i grabežljivih ptica“.

U satiranju vjerskih neistomišljenika, uvijek su aktivno sudjelovali i srpski vladari. Veliki župan Raške, Stefan Nemanja još 1186. godine je u Rasu sazvao veliki crkveno-državni sabor protiv bogumila – heretičkog pokreta koji se na te prostore proširio iz Bugarske i Makedonije. Njegov naum bio je jasan – jedna država, jedna vjera i svi njeni stanovnici pod okriljem jedne crkve. Usljed progona koji je uslijedio, došlo je do pomijeranja stanovništva u različitim pravcima. Dio preživjelih bogumila otišao je preko Drine, u Bosnu, gdje je pronašao utočište pod okriljem Crkve bosanske i bana Kulina koji ih prima kao dobre hrišćane. Iako je mnoštvo bogumila stradalo i protjerano, ipak Raška je i dalje ostala njihovo središte. Preostali bogumili bivaju primorani da se sklonu u dubinama planina, daleko od nastanjenih centara i progona od strane pravoslavnog klera. Za njih je godinama kasnije Dušanov zakonik predviđao žigosanje na licu i progon iz zemlje. Smatra se da narod Gorani sa Gore i Šar Planine, potiču od potomaka prognanih, a njihovo naseljavanje u Gori se poklapa sa velikim progonima početkom 13. vijeka.

Srpski izvori su puni pogrda za bosanske krstjane. Jedan izvor iz 1329. godine za njih kaže da su to „bezbožni pogani babuni Bosne“, a jedan drugi da su to „zli heretici i trikleti babuni koji se ne klanjaju svetim ikonama i krstu častnomu“. Srpski vladari su i kasnije koristili svaku priliku da ih nasilno prevode na pravoslavlje, prije svega one s područja Podrinja. U izvještaju starješine bosanskih franjevaca Ivana Kapistrana,

od 4. jula 1455. godine upućen papi Kalistu III, govori se kako raški mitropolita nastoji pokrstiti bosanske heretike, ali „ovi radije umiru u nevjerstvu nego da prime pravoslavlje“.

Uprkos svim pokušajima da se stane u kraj krstjanima i da im se zemlja podvrgne stranom autoritetu, u tome se nije uspijevalo. Ima puno razloga da se ova specifična vjera održala sve vrijeme postojanja srednjovjekovne bosanske države bez obzira na sve nevolje s kojima je živjela. Nije ju uspjela slomiti ni inkvizicija ni nebrojene krstaške ekspedicije za razliku od sličnih vjerskih pokreta u drugim evropskim zemljama čiji su sljedbenici nestajali kroz dva-tri krstaška pohoda. Podsjetimo da su moćni katari u južnoj Francuskoj definitivno uništeni 1244. godine na isti način kako su inkvizicija i krstaši radili u Bosni, ali za razliku od francuskih katara, s kojima su bosanski krstjani održavali prisne veze, s njima krstaši nisu mogli izaći na kraj. Svakako zato što je u Bosni to bila vjera većine njenog naroda i zemlje ili kako se u dokumentima često kaže „sve Bosne“. Na kraju, možemo zaključiti kako je Crkva bosanska obilježila vjerski i društveni život srednjovjekovnog Bosanskog kraljevstva. Sve do progona zbog političkih razloga bosanskih vladara i pada Bosne pod Stjepanom Tomaševićem, krstjani su bili značajan oslonac, stub i jedan od temelja srednjovjekovne bosanske države.

Historijski izvor

Bilinopoljska izjava predstavlja značajan historijski izvor za poznavanje vjerskih i političkih prilika u srednjovjekovnoj Bosni, a glasi:

U ime vječnog Boga, stvoritelja svega i otkupitelja ljudskog roda... Mi, priori onih ljudi, koji smo se do sada na poseban način nazivali povlasticom kršćanskog imena na području Bosne, izabrani kao predstavnici svih, u ime sviju koji pripadaju bratstvu naše zajednice, u prisutnosti gospodina Ivana Kazamarisa, kapelana vrhovnog svećenika i od Rimske crkve u Bosnu zbog toga poslanog, u prisutnosti gospodina bana Kulina, gospodara Bosne... Jamčimo u ime svih koji pripadaju našoj

zajednici i iz naših su mjesta, sa svim imanjinima i stvarima, da nikada ubuduće nećemo slijediti opačinu krivovjerstva.

U prvom redu odričemo se raskola, zbog kojega smo ozloglašeni, i priznajemo Rimsku crkvu, našu majku, glavom svega crkvenog jedinstva. U svim našim mjestima, gdje se nalaze zajednice braće, imat ćemo bogomolje u kojima ćemo se kao braća zajednički sastajati da javno pjevamo noćne, jutarnje i dnevne časove. U svim ćemo crkvama imati oltare i križeve; knjige, kako Novog tako i Starog zavjeta, čitat ćemo kako to čini Rimski crkva. U svakom našem mjestu imat ćemo svećenike, koji moraju barem u nedjelje i na blagdane, prema crkvenim odredbama, čitati mise, slušati ispovijedi i davati pokore... Slavit ćemo svetačke blagdane određene od Svetih Otaca i nikoga, za kojega bismo sa sigurnošću znali da je manihejac ili neki drugi krivovjerac, nećemo primiti da s nama stanuje... I ako Rimski crkva bude htjela nešto dodati ili ublažiti, vjerno ćemo prihvatiti i obdržavati. Da ovo ima snagu za vazda, dokazujemo našim potpisom.

Dano kod rijeke Bosne, na mjestu koje se zove Bilino polje, 8. aprila (1203). Potpisujemo: Dragič, Ljubin, Dražeta, Pribiš, Ljuben, Radoš, Vladoš, ban Kulin, Marin arhiđakon dubrovački.

Milko Brković, Diplomatičko-paleografska analiza Bolinopolske isprave iz 1203. godine, *Prilozi*, br. 32. Sarajevo 2003.

KULTURA I UMJETNOST SREDNJOVJEKOVNE BOSNE

Razdoblje razvijenog srednjeg vijeka za Bosnu predstavlja period političkog i ekonomskog napretka, društvenog procvata i kulturnog poleta. Bosna je tada bila specifična država, sa svojim jezikom, pismom i običajima, s posebnom crkvom i vjerskim uređenjem, ali istovremeno i punopravni sudionik događaja u širim političkim i kulturnim dešavanjima svijeta koji ju je okruživao.

Imala je veoma bogate i sadržajne veze s okolnim dvorovima i zemljama koje su odigrale posredničku ulogu u promicanju kulturnih i društvenih ideja Zapadne Evrope. Bosansko je plemstvo održavalo žive političke, ekonomske i kulturne veze sa svojim evropskim savremenikima te se od njih nisu gotovo ni u čemu razlikovali. Upravo su te veze, omogućile da se i u okvirima granica srednjovjekovne Bosne, pod već spomenutim utjecajima, razvije kultura gotovo identična onoj evropskoj. Naravno, određene su forme bile na nižem stepenu razvoja od evropskih, ali sigurno da je bosansko plemstvo uživalo u istim formama zabave i rekreacije kao i evropsko, bilo da se radi o lovu, viteškim turnirima, zabavama i sličnim događajima.

Koliko je Bosna bila dijelom evropskih kulturnih tokova i kakav je položaj zauzimalo bosansko plemstvo, govori i sljedeći podatak. Jedan od najznačajnijih međunarodnih događaja kojem su prisustvovali bosanski velikaši bile su velike viteške svečanosti održane u Budimu krajem maja i početkom juna 1412. godine u čast sklopljenog mira između Ugarske i Poljske. Na njemu se okupilo 1.500 vitezova sa 3.000 štitonoša iz dvanaest zemalja da se odmjere u snazi i borbenim vještinama. Bosanski su feudarci prema svjedočenjima savremenika zajedno sa svojim vitezovima izazivali divljenje dvorske sredine. Ljetopisac ih opisuje kao krupne, spretne, okretne, neustrašive, vične svakom oružju, i kaže da im među tolikim vitezovima nije bilo ravnih. Najviše je pažnje privukao herceg Hrvoje Vukčić Hrvatinić, čiji su vitezovi svojim sposobnostima nadmašili sve ostale sudionike. Pored njega, svečanostima u Budimu prisustvovali su i

bosanski kralj Ostoja, vojvoda Sandalj Hranić Kosača i knez Pavle Radinović.

Opći napredak kulturnog života u srednjovjekovnoj Bosni krajem 14. i u prvoj polovini 15. vijeka direktno je vezan za ubrzani privredni razvoj tog doba. To je vrijeme kada u većoj mjeri počinje kretanje i miješanje stanovništva i kada politička zbivanja počinju oblasne gospodare dovoditi u tješnje veze s feudalnom sredinom u okolnim državama. To ih neminovno suočava sa potrebom da svoj način života i cijeli ambijent dovedu u sklad s visokim položajem do kojeg su došli. Stoga su velikaši nastojali da borave u raskošno opremljenim dvorovima uživajući sve blagodeti koje im je njihov status osiguravao.

Na vladarskom dvoru je posebni dvorjanik prenosio učena saznanja na mlade plemiće i u ovima budio ljubav za knjigu, lijepu riječ i estetski ugođaj. Dijaci su u zamkovima vladara i plemića ispisivali povelje izuzetne ljepote. Čini se, da je njega pismenosti naročito bila prisutna među pripadnicima Crkve bosanske čiji su rukopisi (djelimično) preživjeli jer su bili prilagođeni obredima Srpske pravoslavne crkve. Od spomenika njihove pismenosti u Bosni i Hercegovini je jedino sačuvano *Čajničko evanđelje* koje se čuva u muzeju crkve u Čajniču, dok se sva ostala nalaze izvan matične zemlje (u Makedoniji, Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji, Italiji, Vatikanu, Irskoj i ponajviše u Rusiji). Neki od vrlo vrijednih rukopisa Crkve bosanske, kao što je *Divoševo evanđelje*, pronađeno je u Bijelom Polju dok je *Pripkovićevo evanđelje* pronađeno u Pljevljima. Pored ovih sačuvani su još: *Hrvojev misal* napisan između 1403. i 1415. godine za vojvodu Hrvoja Vukčića Hrvatinića, Batalovo evanđelje (1393), minijaturama ukrašen Hvalov rukopis (1404), Kopitarevo evanđelje (14. vijek), Nikopoljsko evanđelje (15. vijek), Testament gosta Radina (1460)... Na izradi i iluminiranju rukopisa djelovali su Hval Krstajnin, Stanko Kromorjanin, Butko i Radoš. Prva trojica na prelazu iz 14. u 15., a četvrti u 15. vijeku.

Kratko vrijeme iza 1463. godine kad je Bosansko kraljevstvo palo pod osmansku vlast, pojavio se veći broj izvrsnih osmanskih kaligrafa i iluminatora bosanskog porijekla. U njihovu stvaranju je zasigurno tek sijevnulo ponovo staro umijeće. Jedan takav vrhunski umjetnik Nasuh Matrakçi, rođen u Visokom (umro 1564), osnovao je u Istanbulu čitavu školu minijaturnog slikarstva.

Bosančica

Jedno od pisama koje je bilo u upotrebi u srednjovjekovnoj Bosni.

Bosanska je gospoda pribavljala i čuvala skupocjeno zlatno, srebrno i kristalno posuđe, koje je bilo vidljiv znak bogatstva i raskoši, kretala se bogato i svečano odjevena, okružena gomilom pratilaca. U razvijenom srednjem vijeku, s vremenom nastaje potreba da se monotonija svakodnevnog života, prekidana gozbama, lovom i megdanima, oživi i drugim oblicima zabave i razonode koji bi mogli zadovoljiti i nešto razvijenije potrebe dokonog feudalnog društva. Artisti, koji su svoju vještinu izvodili muzičkim sredstvima, pokretima i mimikom, zasigurno nisu bili nepoznata pojava na dvorovima bosanske vlastele i ranije. Međutim, tek od 15. vijeka može se govoriti o grupama ili ekipama ovih

artista koje su stalnije bile vezane za velikaške dvorove. Među njima navode se frulaši, trubači, dobošari, lakrdijaši – izvođači svakojakih neobičnih vještina koji se općim imenom nazivaju bufoni, histrioni ili žongleri, uvijek spremni da nasmiju svoju publiku. Bosanski artisti prvi su put spomenuti 15. novembra 1408. godine. Tada je u dubrovačkom Malom vijeću donesena odluka da se nagrade dvojica žonglera i lakrdijaša bosanskoga kralja. Artisti nisu zabavljali samo vlastelu. Oni se sreću i u bosanskim gradovima u 15. vijeku.

Smatra se da je tokom srednjeg vijeka na području današnje Bosne i Hercegovine izgrađeno oko 350 utvrđenih gradova. U njima je nastalo jedno novo, građansko društvo, od stranaca Dubrovčana i Nijemaca Sasa, te domaćih ljudi. Obogaćeno kroz rudarstvo, trgovinu i zanatstvo, građanstvo je osjećalo potrebu za razvijenijim oblikom zabave. Međutim, artisti su u gradovima manje poznati, jer nisu bili stalno okupljeni kao oni kraljevski ili na dvorovima velmoža. Jedan detalj nam osvjetljava svakodnevni život i navike bosanskoga gradskoga stanovništva. Naime, u Drijevim, Srebrenici i u Fojnici, a vjerojatno i u drugim razvijenijim gradskim naseljima, nalazile su se gostionice, u koje se odlazilo na piće i zabavu. Uspoređujući ovaj podatak s uobičajenim načinom života u Evropi, zaključujemo da su vrlo vjerojatno tu nastupali i artisti izvođeći svoje vještine.

Kao i u ostalim feudalnim državama Evrope, kada nisu ratovali, bosanski bi feudanci održavali turnire i odlazili u lov čije se predstave pojavljuju kao ukrasni motivi na stećcima. Vrh bosanskog društva je za razonodu čitao romane o Troji, Aleksandru, Tristanu i Izoldi, a njegovi predstavnici su održavali intenzivne veze sa kraljevstvima, kneževinama i gradovima na Apeninskom poluostrvu, Ugarskoj, Njemačkoj, Češkoj, Poljskoj i drugim dalekim krajevima. Tamo su redovno odlazili poslanici vladara i velikaša na povjerljive diplomatske misije, trgovci su odlazili u svijet nadajući se velikim zaradama, a nevjeste su udavane na evropske dvorove u prestižne plemićke ili vladarske kuće.

Tako je kćerka Stjepana II, Elizabeta Kotromanić bila udata za hrvatsko-ugarskog kralja Ludovika I Anžuvinca, i tako postala hrvatsko-ugarska kraljica. Zajedno su imali četiri kćeri, od kojih su dvije preživjele. Bile su to Jadviga i Marija. Marija, nasljednica hrvatskog i ugarskog

prijestolja, udala se za Žigmunda Luksemburškog, dok je Jadviga kao kraljica vladala Poljskom, udavši se za litvanskog kneza Jagela koji je poznat i kao poljski kralj Vladislav II Jagelović. Još jedna bosanska princeza Marija, kći jednog od trojice sinova bosanskog bana Stjepana I bila je udata na evropski dvor. Ona je bila supruga helfenštajnskog grofa Ulriha, iz njemačke pokrajine Švapske (današnji Baden Württemberg), a sam brak je realizovao car Svetog rimskog carstva, Karlo IV. Brak sa princezom Marijom je grofu Urlihu donio veliki ugled u društvu. S obzirom da je dolazila iz kuće koja je u hijerarhijskom smislu bila uglednija od one u koju se udala, često je isticala svoje plemenitije porijeklo. Stoga je pored titule Gräfin (grofica) redovno stavljala i titulu Herzogin (vojvotkinja). Danas, grad Geislingen an der Steige u južnom dijelu Njemačke ima ulicu koja nosi naziv *Maria-von-Bosnien-Weg*, a također i jedna bolnica, zadužbina princeze Marije u gradu Wiesensteigu nosi naziv *Bolnica Marije od Bosne*.

Umjetnost stećaka

U 13. vijek počinje podizanje velikih kamenih biljega ili stećaka s mnoštvom uklesanih biljnih, geometrijskih i životinjskih likova ili pak vjerskog mitološkog značenja. Stećci predstavljaju originalnu bosanskohercegovačku kulturno-umjetničku pojavu srednjeg vijeka. Radi se o kamenim nadgrobnim spomenicima, rasprostranjenim u najvećoj mjeri na teritoriji koju je obuhvatala srednjovjekovna bosanska država. Sporadično javljanje stećaka izvan ovih granica, posljedica je migracija, odnosno utjecaja i naseljavanja bosanskog stanovništva na te prostore. Dakle, običaj izrade i postavljanja stećaka prenosio se i izvan državnih granica naseljavanjem bosanskog življa iz raznih razloga i u razno vrijeme.

Stećaka, ima raznih oblika, veličina i položaja. Groblja sa stećcima nazivaju se nekropole. Ogromnu većinu nekropola, čine one koje sadrže manje od 50 stećaka, a među ovima je najviše onih koje imaju ispod 10 primjeraka, što znači da se radi o manjim porodičnim nekropolama.

Stećci su 2016. godine upisani na Listu svjetske baštine UNESCO-a (Organizacija Ujedinjenih nacija za obrazovanje, nauku i kulturu). Na

listi se nalazi ukupno 28 nekropola, od kojih su 20 na teritoriji Bosne i Hercegovine, po tri na području Srbije i Crne Gore i dvije na teritoriji Hrvatske. Nekropole u Srbiji koje su upisane na Listu svjetske baštine UNESCO-a nalaze se na području opština Bajina Bašta i Prijepolje. U pitanju su arheološko nalazište Mramorje Perućac i Mramorje Rastište u opštini Bajina Bašta, kao i arheološko nalazište Grčko groblje Hrta u opštini Prijepolje.

Osnovnu umjetničku vrijednost stećaka predstavljaju likovni ukrasi koji se nalaze na njima. To su: biljni i geometrijski motivi, scene lova i igara, likovi ljudi i životinja, vjerski simboli, viteški turniri, predstave mačeva i koplja, grbovi i slično. Pored umjetničkog sadržaja stećci su vrijedni i zbog svojih natpisa. Iako su ti natpisi kratki i malobrojni, značajni su zbog svog sadržaja. U njima se redovno navodi ko leži ispod, kojeg je roda, čime se bavio te ko je isklesao stećak ili sastavio tekst. Njihovi tvorci, od kojih su mnogi ostali anonimni, bili su klesari, dijaci, pisari, sastavljači oporuka ili apokrifa, *krstjani*.

Nekropola Hrta kod Prijepolja

U Sandžaku, stećci se nalaze u Priboju, Prijepolju, Sjenici, Novom Pazaru, Pljevljima, Bijelom Polju te na prostoru Bihora, a sva dosadašnja istraživanja dokazuju da su dijelom ili u potpunosti slični onima u Bosni i

Hercegovini. Lokaliteti na kojima su smješteni najčešće su označeni kao grčko groblje, latinsko ili rimsko groblje, crkvište ili crkvine, svetište i slično.

Najstariji primjerci stećaka potiču s kraja 12. i početka 13. vijeka. Njihovo intenzivno klesanje i ukrašavanje traje od polovine 14. vijeka do pada Bosne pod osmansku vlast 1463. godine. U 16. vijeku ova vrsta umjetnosti postepeno nestaje, a krajem tog vijeka potpuno zamire. Jedan od najznačajnijih jugoslovenskih i hrvatskih književnika 20. vijeka Miroslav Krleža, kroz tekstove o stećku uputio je znakovitu poruku Evropi: „Neka oprosti gospođa Evropa, ona nema spomenike kulture. Pleme Inka u Americi ima spomenike, Egipat ima prave spomenike kulture. Neka oprosti gospođa Evropa, samo Bosna ima spomenike. Stećke. Šta je stećak? Oličenje gorštaka Bosanca! Šta radi Bosanac na stećku? Stoji uspravno! Digao glavu, digao ruku! Ali nigdje, nigdje, nikad, niko nije pronašao stećak na kome Bosanac kleči i moli. Na kom je prikazan kao sužanj”.

Historijski izvor

Natpisi na stećcima su kratki i lapidarni, a neki od njih glase:

- Živih na zemlji mnogo ja – osamdeset osam lita. A ništa ne ponesoh!...
- A se piše na krstu Jurja - da je znati svakomu čoviku: Juraj Ivanović kako stekoh blago – i š njega pogiboh!
- A se leži uzmožni muž tepčija Batalo bosanski. A pisa Radomil dijak.
- Se leži Milac Crnič. Dobri živ, dobri i umrije. Sina u njega ne biše – Sinovac kami postavi... To mu pisa Kulduk.
- Sjeti se gospodine, rabe tvoje Katarine, žene uzmožnog muža Sandalja, velikoga vojevode bosanskoga...
- A se leži Radonja Ratković. Pogiboh pod gradom, pod Ključem, za svoga gospodina vojevodu, za Sandalja.

- A se leži Vlatko Vlađević – koji ne moljaše nijednog človjeka, gospodina! A obiđe mnoge zemlje a doma pogibe... I za njim ne osta ni sin, ni brat...
- A se piše Radovac Vukanović, koji znah carinu u vojevode: I dok mu ne sgriših – prijatelje ne izgubih!
- Ovoj kamenje uzvuče Radovan s milim bratom, s krstijaninom s Radašinom, za života na se.
- Počteno žih, a počteno i legoh...
- Se leži Luka sin Pavla Plavičića. A se piše brat njegov Radin. Brate, dobar ti san duši tvoje. Amin.
- A se leži Bogčin, kneza Stipka Ugrinovića sin, na svojoj zemlji, plemenitoj. Družino, žalite me – mlad sa sega svita otidoh, a jedan bih u majke... A se pisa Ugarak.
- A sej leži Divac zlatar i svojom ženom, milostiju Božijom. Za moga života komu god služih – služih mu parvo, vjerno...
- A si bilig Mahmuta Brankovića na svojoj baštini, na Petrovu polju... I pogibe na boju despotovu. Da je blagoslovena ruka koja siječe i pisa.
- A si je bilig počtenoga viteza, vojevode Radivoja Oprašića. I dokle bih, počteno i glasito prebih. I legoj u tuđoj zemlji, a biljeg mi stoji na baštini.
- Hasan i Ahmat, dva Radilovića sina – velike žalosti radi pisaše ovo... I da je blagosloven tko će projti a proklet koji privaliti!...

Mak Dizdar, *Antologija starih bosanskih tekstova*, Sarajevo 1997.

KRIZA I SLOM BOSANSKOG KRALJEVSTVA

Osvajanje novih zemalja i razvoj bosanske države u drugoj polovini 14. vijeka osnažilo je i krupnu vlastelu koja se odmah nakon Tvrtkove smrti počela sve više osamostaljivati. Njegov nasljednik, slab i neodlučan kralj Dabiša (1391–1395), stvarno je vladao samo središnjim dijelom zemlje (Bobovac, Kraljeva Sutjeska i Visoko). U njegovo vrijeme Bosna je izgubila vlast nad Dalmacijom koju su osvojili Ugari. Ostalim dijelovima kraljevstva vladale su tri moćne feudalne porodice: Hrvatinići, Pavlovići i Kosače. Članovi ovih utjecajnih porodica smjenjivali su bosanske kraljeve po vlastitom nahođenju, međusobno ratovali i otimali jedan drugom zemlje i kmetove.

U svojim međusobnim sukobima, jedni su za saveznike uzimali osmansku, a drugi ugarsku vojsku koje su prilikom upada u Bosnu pljačkale domaće stanovništvo. Takve prilike nisu osiguravale minimum uvjeta za trgovinu, a privreda je bila u sve većem opadanju. Putevi su postali sasvim nesigurni; trgovci su napadani, a roba im oduzimana. Seljaci su bili izvrgnuti sve većoj samovolji vlastele koja im je nametala nove obaveze. Najviše su stradali od nasilja, jer nisu imali nikakve zaštite.

Feudalna anarhija najbolje se oslikava u čestim promjenama na prijestolju. Tako je nakon smrti kralja Dabiše, voljom vlastele na prijestolje postavljena njegova žena, kraljica Jelena Gruba (1395–1398), potom Stjepan Ostoja (1398–1404), poslije kojeg je na vlast došao Tvrtko II (1404–1409). Nakon pet godina, uz pomoć Ugarske na mjesto bosanskog kralja ponovo je vraćen Stjepan Ostoja (1409–1418), kojeg na kratko nasljeđuje sin Stjepan Ostojić (1418–1421). Nakon njega Bosnom je sve do smrti vladao kralj Tvrtko II (1421–1443).

U to vrijeme Osmanlije već stvaraju stalna uporišta u istočnoj i centralnoj Bosni, gdje formiraju svoju prvu upravnu jedinicu tzv. „Bosansko krajište“. U Bobovcu se još čuvala kruna kraljevstva, kada se sarajevskim poljem razlijegao zov mujezina. Malo po malo osmanski je utjecaj u Bosni sve više rastao čime je pripreman teren za njeno konačno osvajanje koje će ubrzo uslijediti. Da bi opstali, domaći su velikaši zajedno sa vladarem bili primorani sultanu plaćati godišnji danak.

Za razliku od bosanskog kralja i ostale vlastele, veliki vojvoda Stjepan Vukčić Kosača (1435–1466) uspostavio je prisniju saradnju sa Osmanlijama. Siguran u njihovu zaštitu poslije smrti kralja Tvrtka II (1443), pokazivao je otvoreno neprijateljstvo prema novom bosanskom kralju Stjepanu Tomašu. Nastojeći da poveća ionako veliki ugled i moć, a da bi svoj položaj u bosanskoj državi formalno i naglasio, Stjepan Vukčić Kosača je 1448. godine uzeo titulu hercega. Ta titula je u čitavoj Evropi imala veliku važnost i bila je odmah iza kraljevske. Po njoj, dio Bosne kojim je vladao ovaj velikaš, nazvan je Hercegovinom, odnosno Hercegovom zemljom. Ta Hercegovina zemlja – kako su je prvi put imenovali Osmanlije, nakon što su je osvojile – bila je daleko šira od ranije humske zemlje sa kojom se poistovjećuje, ali i od današnje Hercegovine. Obuhvatala je znatnu teritoriju od Omiša i rijeke Cetine na zapadu do Prijepolja na istoku i od Herceg Novog na jugu do Konjica na sjeveru odnosno gornjeg Podrinja (Foča i Goražde) na sjeveroistoku.

Posljednji bosanski kraljevi

Posljednje decenije postojanja Bosanskog kraljevstva obilježene su ubrzanim i paničnim diplomatskim nastojanjima da se okolni svijet upozori i upozna s osmanskim opasnošću koja je prijetila ne samo Bosni nego i kršćanstvu u cijelosti. Sile katoličkog Zapada na čelu sa papom, uslovljavale su bilo kakvu vojnu ili materijalnu pomoć bosanskom vladaru potrebom prethodnog suzbijanja i uništenja Crkve bosanske. Nastojeći osigurati pomoć, kralj Stjepan Tomaš (1443–1461), započinje masovni progon njenih pripadnika. Da bi opstali, bosanski krstjani prihvataju katoličanstvo ili bježe u Hum, pod zaštitu hercega Stjepana Vukčića Kosače. Tada je nastalo ono stanje koje se može svesti na parolu: „Bosnu nije imao ko da brani“. Sve to je Osmanlijama olakšalo put ka njenom osvajanju. Kralj Tomaš je pokušao da ženidbom svog sina Stjepana, Jelenom, kćerkom i nasljednicom despota Lazara Brankovića, ujedini Bosnu i Srbiju za zajednički otpor, ali je taj pokušaj došao dosta kasno.

I posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević (1461–1463) sudbinu svoje zemlje je vezao za Ugarsku i rimskog papu. Panično je slao pisma u kojima je proricao da će njegova propast povući za sobom i mnoge

druge. Uprkos brojnim obećanjima, na kraju je ipak osmanski pohod na svoju zemlju dočekaio usamljen. Sultan Mehmed II el-Fatih (1451–1481) u maju 1463. sa jakom vojskom kreće na Bosnu te za kratko vrijeme osvaja krajeve oko Drine u pravcu Višegrada i Bratunca. To je omogućilo Osmanlijama da prodru brzo prema Bobovcu, Visokom, Kraljevoj Sutjesci, Travniku (Lašvi) i Jajcu.

Kralj Stjepan Tomašević je uzalud tražio spas u bjekstvu prema zapadu. Uhvaćen u Ključu, naredio je gradovima da se predaju, očekujući da će spasiti bar sopstvenu glavu. Međutim, Osmanlije su ga dovele u Jajce i pogubile zajedno sa najistaknutijom vlastelom koju su zarobili. Smrt kralja označila je i nestanak bosanskog kraljevstva. Bosni sa Zapada niko ničim nije pomogao. Tek kada je Bosna pala, Venecija je 14. juna 1463. pisala Firenci da je „pred očima svijeta izgorjelo jedno ugledno kraljevstvo“.

Herceg Stjepan Vukčić Kosača se još neko vrijeme uspio održati u svojoj oblasti. A kada je u novom osmanskom napadu izgubio njen veći dio, povukao se u Novi (Herceg Novi) gdje je i umro (1466). Ovaj posljednji slobodni i samostalni ostatak hercegove zemlje, ali i bosanske države Osmanlije su zauzele 1481. godine.

Uništivši krupno bosansko plemstvo kao nositelje autoriteta i predstavnike državne vlasti, Osmanlije su željele osigurati da se emigranti nikada više ne vrate u svoju domovinu. Posebno je u tom smislu upečatljiva životna priča posljednje bosanske kraljice Katarine, žene kralja Tomaša. Nju je njegov nasljednik i sin iz prvog braka, kralj Stjepan Tomašević, proglasio kraljicom majkom, ali je nije želio vidjeti na kraljevskom dvoru u Jajcu, kao ni njenu djecu.

Prodor osmanske vojske, kraljica Katarina je dočekala u posjeti bratu Vladislavu na jugu zemlje, dok su joj se djeca nalazila u tvrđavi Zvečaj. Ostala je razdvojena od kćerke i sina, Žigmunda (Ishak-beg Kraljević) i Katarine (Tahiri hanuma ili princeza Emina). Njih su Osmanlije odvele u Istanbul gdje su prihvatili islam i integrirali se u osmansko dvorsko društvo. Napori njihove majke da ih vrati, ili barem vidi, ostali su uzaludni. Smješteni u novu sredinu vremenom su izgubili svaki dodir sa svojim porijeklom. Kraljica je uspjela sačuvati život i pobjeći u Dubrovnik, odakle je preko Ankone stigla u Rim, najvjerojatnije

1466. godine. Iako izvan svoje domovine, Katarina nije zaboravila na svoje porijeklo, a ponašanje joj je i dalje bilo kraljevsko, pa je za života u Rimu uživala veliki ugled. Živjela je sa dvorjanima koji su je pratili na putu iz Bosne ka Rimu, za koje su hroničari napisali da su imali plavu kosu do ramena. Nakon kraće bolesti 25. oktobra 1478. kraljica Katarina je umrla u Rimu i sahranjena je u franjevačkoj katedrali Santa Maria in Aracoeli u Rimu, kako je to testamentom odredila. Grob joj je bio postavljen pred glavnim oltarom crkve.

Žigmund je kao Isak-beg Kraloğlu, odnosno Kraljević, služio osmanskog sultana i obavljao dužnost sandžak-bega u Karasiju u Anadoliji, dok je njegova sestra umrla u Skoplju 1474. godine, kao vrlo mlada, u starosti od oko 20 godina. Njen muž ili neki rođak, potomak Isabega Ishakovića, izgradio joj je turbe na mezarju Gazi-Baba u Skoplju. Ovo turbe postoji i dan danas, a narod ga jako poštuje i obilazi.

Propast srednjovjekovne bosanske države i uspostavljanje osmanske vlasti imali su dalekosežne kulturne, vjerske i političke posljedice za Bosnu. Način na koji je do toga došlo i sve ono što je iz toga proizašlo, odredilo je Bosni status u Carstvu kakav nije imala nijedna druga njena pokorena pokrajina. Dokumenti su zabilježili da su u tim sudbonosnim trenucima predstavnici plemstva i vjerske starješine Crkve bosanske s mnoštvom naroda, samoinicijativno došli u Jajce, pred osmanskog sultana Mehmeda II el-Fatiha, da mu se poklone, priznaju ga za svoga vladara, i izjave da svojom voljom žele postati muslimani. Iznenaden ovim, na upit šta traže za sebe, ovi izjaviše da traže da se iz njihove zemlje kupe djeca i šalju u škole (janjičarski podmladak) u Istanbul, u tzv. adžami oglane, iste one koje pohađaju prinčevi i djeca najvišeg osmanskog plemstva. Sultan je dao Bosni tu privilegiju što je za nju imalo dalekosežne političke i kulturne posljedice.

Historijski izvor

Posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević našao se u velikoj nevolji kada je saznao da se na njegovu zemlju sprema veliki pohod Osmanske vojske. Njegovo pismo upućeno papi Piju II ukazuje na težak položaj u kojem se našao i on i bosanska država.

„ (...) Obaviješten sam da turski car Mehmed namjerava prije idućega ljeta s vojskom krenuti na mene i da je za to sve pripremio. Tolikoj sili neću se moći sam oduprijeti. Već sam zamolio Ugare i Mlečane i Jurja Arbanasa (Kastriotu) da mi pomognu. To isto molim i tebe. Ne tražim zlatnih brda, ali bih rado da moji neprijatelji i moj narod znade, da ćeš mi i ti priteći u pomoć. Ako moji Bošnjani vide da neće u ovom ratu biti sami, jer će im i drugi pomoći, hrabrije će se boriti, a ni Turci se neće usuditi krenuti na moju zemlju, pošto su prilazi u nju veoma teški, a tvrđave na mnogim mjestima neosvojive i sprečavaju da se lahko uđe u moje kraljevstvo...

Turci su u mojoj kraljevini podigli nekoliko tvrđava i ljubazni se prema seljacima pokazuju; obećavaju da će svaki od njih biti slobodan koji k njima otpadne. Prosti um seljaka ne razumije prevare te misli da će ona sloboda vazda trajati. Lahko će narod, tim varanjem zaveden, od mene otpasti, ako se ne vidi da sam tvojom vlašću ojačan... Kada bi Mehmed samo moju kraljevinu tražio, a ne bi htio dalje poći, onda bi me mogli sudbini prepustiti, te ne bi trebalo uzbuniti ostalo kršćanstvo radi moje odbrane. Ali nakon mene napast će na Ugarsku i Dalmaciju, potčinjenu Mlecima, i preko Kranjske i Istre potražiti će Italiju .... Ja prvi dočekujem buru, a za mnom će Ugri i Mlečani i ostali narodi okusiti svoju sudbinu... Ono što iskusih tebi obznanjujem, da ne bi jednom rekao da nije bilo prijavljeno i da ne bi mene s nemarnosti potvorio... Ako mi vjerujete i pomognete, spasiti ću se; inače ću propasti i sa mnom mnogi drugi. Ovo ti doglasuje Stjepan; ti, koji si otac kršćanstva, daj savjet i pomoć.

Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata, dio treći, 1458-1526*, Zagreb 1904.

Historijski izvor

Vijesti o padu Bosne i pogibiji kralja Stjepana Tomaševića izazvali su iznenađenje i bol u cijeloj srednjoj Evropi (...) Sad je opasnost od Osmanlija postala neposrednija. Oni su došli ne samo na liniju Dunava, nego i na liniju Save, Sane i čak Une. Naročito je puklo pred očima svakom Mađaru šta su izgubili padom Srbije i padom Bosne. Sad je njihova granica postala širom otvorena. S toga je sasvim razumljivo što je papa, i inače potresen katastrofom zemlje koju je sam gurao u katastrofu, sa suzama u očima govorio u kardinalskom kolegiju; „Bosna je pala, kralja njenog ubiše, dršću Mađari i dršću svi susjedi.“

Vladimir Ćorović, *Istorija srpskog naroda*, Beograd 1997.

BOŠNJACI I OSMANSKO CARSTVO

ŠIRENJE OSMANSKE DRŽAVE NA BALKANU I ORGANIZACIJA VLASTI

Oko 1300. godine na sjeverozapadu Male Azije, vođa jednog od tamošnjih plemena emir Osman (1299-1326), osnovao je državu koja je po njemu kasnije nazvana Osmansko carstvo. Sredinom 14. vijeka, ova država pojavila se na tlu Evrope kao jedna nova sila, koja će, kasnije, vijekovima odlučivati o sudbini balkanskih naroda. U to vreme rijetko je ko mogao pomisliti da će se Osmanlije zaustaviti tek pod zidinama Beča.

Širenje Osmanske države i prva osvajanja na Balkanu

Nastojeći se teritorijalno proširiti prema zapadu, a na štetu Bizantije, Osmanov sin Orhan (1326–1359), osvojio je 1354. godine Galipolje na evropskoj strani Dardanela. Osmanlije su tako stupile na evropsko tlo, gdje su osigurali jako uporište za dalja osvajanja na Balkanskom polutoku. Nastavljajući izgradnju države i državnih službi, Orhan se proglasio sultanom, te je počeo kovati i vlastiti novac.

U vrijeme njegovog nasljednika sultana Murata I (1359–1389), prijestolnica carstva prenešena je iz azijskog grada Burse u evropski grad Jedrene. Osmanlije su time stavile do znanja da nemaju namjeru odustati od daljih osvajanja na Balkanu. Prvi na udaru bili su srpski velikaši, braća Mrnjavčevići, čiji su se posjedi najvećim dijelom nalazili na tlu današnje Makedonije. Oni su 1371. godine poraženi u bici na rijeci Marici kod mjesta Černomena u Bugarskoj, što je Osmanlijama otvorilo puteve za nova osvajanja.

Značajna prekretnica u osmanskome teritorijalnom širenju na Balkanskom poluotoku bila je bitka na Kosovu polju 28. juna 1389. godine. U toj bici u kojoj su poginuli i srpski knez Lazar i osmanski sultan Murat I, na strani srpskih velikaša učestvovali su i Bošnjaci poslani od strane kralja Tvrtka I. Nakon pomenute bitke, Osmanlije su nametnule vazalne obaveze mnogim srpskim velikašima. Izvještaj Tvrtka I Kotromanića bio je da su kršćani pobijedili, no očito da je to bila Pirova pobjeda, jer poslije bitke kneginja Milica, udovica kneza Lazara

Hrebljanovića i njen maloljetni sin Stefan Lazarević, morali su priznati vazalne obaveze prema Osmanlijama.

Godine 1392. osmanske snage su zauzele Skoplje koje je postalo centar Skopskog krajišta, glavnog uporišta i polazne tačke za dalje prodiranje prema Srbiji, Bosni, Zeti i Albaniji. Da bi potpuno otvorile tzv. bosanski drum, Osmanlije su ubrzo poslije Skoplja, tačnije 1396. godine, zauzele znameniti grad Zvečan koji je predstavljao ne samo značajnu tvrđavu nego i važnu raskršnicu saobraćajnih puteva. Iste godine zaposjedaju i stari grad Jeleč (novopazarski kraj), kao i važan rudarski centar Gluhavicu (Kadiluk/Crkvine), koji danas pripada tutinskoj opštini. To su prve poznate osmanske vlasti u Raškoj, koje su kasnije ušle u sastav Bosanskog ejaleta i predstavljale njegovu najistočniju oblast.

Od tog vremena se vlast osmanskih krajišnika iz Skopskog krajišta počela sve više širiti i učvršćivati u Raškoj i sve jače osjećati na liniji od Skoplja do Hodideđa, srednjovjekovne tvrđave na prostoru današnjeg Sarajeva, gdje su 1451. godine formirali novo, bosansko krajište. Nekoliko godina nakon toga, Osmanlije su zauzele najbogatiji i najutvrđeniji srpski grad Novo Brdo, nakon čega su osvojile i čitav jugozapadni dio Srpske despotovine, odnosno Lipljan, Prizren, Bihor i čitavu dolinu Lima, zatim Prištinu i Trepču. Osvojeni su čitavi prostori oko današnjeg Novog Pazara, Polimlje i Potarje. Cijela novopazarska oblast tada je podijeljena na četiri osmanske administrativne oblasti zvane vilajeti, i to: vilajet Zvečan, vilajet Jeleč, vilajet Ras i vilajet Sjenica.

Poslije pada despotovine pod osmansku vlast 1459. godine, osmanske snage predvođene sultanom Mehmedom II iz pravca Skoplja, Kosova i Sjenice, spuštajući se niz Drinu 1463. godine, napale su i osvojile Bosansko kraljevstvo. Iste godine osnovan je Bosanski sandžak koji se protezao od Zvečana, Bijelog Polja, Bihora i Kolašina na jugoistoku, do Cazina na sjeverozapadu. Za njegovog prvog sandžak-bega imenovan je Mehmed-beg Minetović, koji na tom mjestu ostaje samo godinu dana, nakon čega ga na istoj funkciji nasljeđuje Isa-beg Ishaković, osnivač Novog Pazara i Sarajeva. Bio je to jedinstven slučaj u osmanskoj administrativnoj praksi na Balkanu i Srednjoj Evropi da se nekoj upravnoj jedinici daje historijsko ime zemlje na čijem je tlu uspostavljena ta jedinica. Na svim ostalim prostorima administrativne jedinice su nosile

ime po gradu u kojem je bilo njihovo sjedište (npr. Smederevski sandžak, Budimski ejalet itd). Samo je Bosna u tom pogledu bila izuzetak.

U vojno-administrativnom pogledu Bosanski sandžak je od osnivanja pa do 1580. godine, bio u sastavu Rumelijskog ejaleta (evropski dio Carstva) koji je mijenjao sjedište od Sofije, preko Jedrena, pa do Bitolja. Do kraja 15. vijeka na tlu današnje Bosne i Hercegovine Osmanlije su osnovale još Hercegovački (1470) i Zvornički sandžak (između 1478. i 1483). Nakon što su u 16. vijeku osvojene znatne teritorije na ovom dijelu evropskog kontinenta, dolazi do osnivanja novih sandžaka i to: Kliškog (1537), Požeškog (1538), Cerničkog (1557) i Ličkog (oko 1590), a potom i novog ejaleta.

Bosanski ejalet

Osmanska osvajanja posebno su bila opsežna u 16. vijeku, od kada je veći dio teritorije današnje Bosne i Hercegovine predstavljao graničnu oblast prema Habsburškoj monarhiji i Mletačkoj republici. To je uzrokovalo potrebu osnivanja novog ejaleta, pa je 1580. godine osnovan Bosanski ejalet sa sjedištem u Banja Luci. Granice ovog ejaleta počinjale su na zapadu od rijeke Une i završavale na istoku kod Zvečana u blizini Kosovske Mitrovice. Kada je osnovan, u sastav Bosanskog ejaleta ulazilo je čitavo područje današnje Bosne i Hercegovine, dijelovi Slavonije i dijelovi Dalmacije i Like sa sandžacima: Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Požeški, Cernički, a od 1592. godine i Bihaćki sandžak. Teritorije koje je kontrolisao bosanski beglerbeg, bile su veće nego što je imao ijedan srednjovjekovni bosanski vladar. Takav obim Bosanskog ejaleta ostao je do Karlovačkog mira 1699. godine, kada su njegove granice bile znatno sužene.

Kao što je već naglašeno, prvo sjedište Bosanskog ejaleta bilo je u Banja Luci, gdje se od 1553. godine zbog osmanskih ofanzivnih akcija prema sjeveru nalazilo i sjedište bosanskog sandžaka. Godine 1639. sjedište ejaleta iz Banja Luke premješteno je u Sarajevo koje je u 15. i 16. vijeku, zahvaljujući svojim vakifima, prije svih osnivaču grada Isa-begu Ishakoviću i naročito Gazi Husrev-begu, postalo najveći i najznačajniji privredni i kulturni centar Bosne. Kada je 1697. upadom habsburške

vojske pod vođstvom Eugena Savojskog Sarajevo stradalo u požaru, prijestolnica Bosne premještena je u Travnik (1699). Iz njega su bosanski namjesnici vladali do polovine 19. vijeka, tačnije sve do 1850. godine, kada je Sarajevo ponovo postalo glavni grad Bosanskog ejaleta.

Bosanski ejalet krajem 16. vijeka

Bosanski ejalet bio je najisturenija pogranična pokrajina Osmanskog carstva prema Habsburškoj monarhiji i Mletačkoj republici. Do kraja 17. vijeka on je predstavljao polaznu teritoriju sa koje su Osmanlije napredovale prema srednjoj Evropi. Nakon slabljenja Osmanskog carstva, Bosanski ejalet pretvorio se u branu od habsburškog i mletačkog prodiranja na teritoriju Osmanskog carstva.

Formiranje i razvoj Novopazarskog sandžaka

Još prije pada Srpske despotovine (1459), veći dio područja koje se kasnije formiralo kao Novopazarski sandžak, bio je pod stvarnom osmanskom vlašću. Predjeli i nahije koje su uspostavljene na ovom prostoru, formiranjem sandžaka Bosna 1463. godine, ušli su u njegov sastav kao dijelovi hasa Isa-bega Ishakovića.

Krajem 18. vijeka Porta je odlučila da iz političkih, strateških i ekonomskih razloga izvrši novu administrativno-teritorijalnu podjelu ovih prostora. Tako je poslije približno 330 godina zajedničkog života u sastavu Bosanskog sandžaka, pomenuta oblast 1790. godine izdvojena i pretvorena u zaseban Novopazarski sandžak, kojeg su sačinjavali kadiluci: Novi Pazar, Nova Varoš sa Sjenicom, Kosovska Mitrovica, Bihor i Trgovište (Rožaje). Kao takav Novopazarski sandžak postojao je sve do 1817. godine, kada je privremeno ukinut, da bi ponovo bio osnovan 1851. godine. Tada su u njegov sastav ušli: Novi Pazar (s Mitrovicom i Banjskom), Sjenica (sjedište sandžaka), Višegrad, Akova (Bijelo Polje) sa Bihorom, Trgovište i Nova Varoš.

Takvo stanje ostalo je sve do 1865. godine kada su Novopazarskom sandžaku pripojeni još: Berane, Pljevlja (Taslidža), Prijepolje i Kolašin. Godine 1872. od Novopazarskog i Niškog sandžaka osnovan je poseban Novopazarski ejalet, ali je nakon kratkog vremena ponovo uvedeno stanje od ranije koje se održalo do 1877. godine. Osmansko Carstvo je u ovo za njega vrlo teško vrijeme nastojalo da zadrži Novopazarski sandžak, jer je bilo svjesno da bi gubitak ove teritorije imalo veoma loše posljedice. Sluteći da bi u bliskom periodu Austro-Ugarska mogla okupirati Bosanski ejalet, a da bi izbjegla istovremenu okupaciju njenog najjistočnijeg dijela, Osmansko carstvo je 2. februara 1877. godine odvojilo Novopazarski sandžak iz Bosanskog ejaleta i priključilo ga Kosovskom vilajetu sa sjedištem najprije u Prištini, a potom u Skoplju. Novopazarski sandžak sa sjedištem u Sjenici tada se sastojao iz sljedećih kaza: Novi Pazar, Bijelo Polje i Bihor, Berane, Mitrovica, Rožaje, Pljevlja, Kolašin, Prijepolje, Nova Varoš, Sjenica i Priboj. Tako je oblast Novopazarskog sandžaka poslije 414 godina zajedničkog života odvojena od Bosne, iako su neki njegovi dijelovi (pribojski, pljevaljski, prijepoljski

i kolašinski kraj, kao i susjedni nikšićki kraj) još od 1373. godine bili dio srednjovjekovne bosanske države.

Odlukama Berlinskog kongresa teritorija Novopazarskog sandžaka još je jednom umanjena, da bi potom taj prostor bio podijeljen najvećim dijelom na Pljevaljski i Sjenički sandžak. Uprkos tome, on se nominalno i dalje nazivao novopazarskim sve do balkanskih ratova 1912-1913. godine, kada je podijeljen između Srbije (Novi Pazar, Sjenica, Tutin, Priboj, Prijepolje i Nova Varoš) i Crne Gore (Rožaje, Pljevlja, Bijelo Polje, Bihor i Berane).

Pljevlja (Taslidža)

Sjedište Hercegovačkog sandžaka od 1576. do 1831. godine, te kasnije
Pljevaljskog sandžaka od 1880. do 1912. godine.

Zbog svog geografskog i strategijskog položaja Sandžak je nalazio mjesta i u tekstovima međunarodnih ugovora i konvencijama, u tekstovima državnih mapa, u izvještajima i člancima mnogobrojnih evropskih listova, časopisa i posebnih publikacija, kao i mnogih rasprava. To je bio jedan od razloga da ime Sandžak uđe u rječnike i leksikone svih evropskih naroda. Danas je Sandžak geografska, odnosno pogranična i

prekogranična oblast Srbije i Crne Gore koja predstavlja zasebnu kulturno-historijsku cjelinu u odnosu na okruženje.

Historijski izvor

Zbog svog geopolitičkog, saobraćajnog i privrednog značaja, novopazarska oblast je za razliku od svih drugih oblasti Bosanskog sandžaka od najranijeg vremena imala poseban status. Elemente te posebnosti nalazimo u Kanun-nami Bosanskog sandžaka iz 1516. godine, gdje je pored ostalog naznačeno:

„Novi Pazar sa svojim prihodima (...) postao je has njegovog Veličanstva svemoćnog cara (...), pa su njegovi šerijatski porezi (...) uzapćeni za carsku blagajnu. Samo neka u Novom Pazaru, radi izvršavanja carskih kazni sjedi jedno lice od strane sandžak-bega i neka ono u saglasnosti sa kadijom izvršava potrebne kazne. I neka oni sprečavaju da se iz islamske zemlje uzme i u strane nevjernika izveze dobar konj, oružje, te ratno i borbeno oruđe.”

Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak, Sarajevo 1957.

UPRAVNA ORGANIZACIJA OSMANSKOG CARSTVA

Državno-upravni sistem Osmanskog carstva

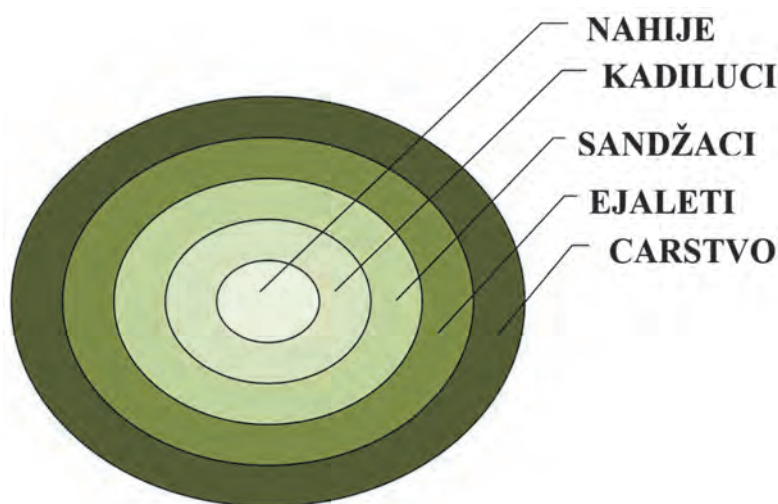
Osmanska država je prešla relativno kratak put od pogranične seldžučke pokrajine, preko vojničkog sultanata, do moćnog carstva koje se prostiralo na tri kontinenta. Za vrijeme vladavine Osmana (osnivača dinastije Osmanlija) i Orhana, Osmanska država je bila jednostavno organizovana, a ključne državne i vojne funkcije su obavljali srodnici vladara. Nije postojao organizovan i razvijen administrativni aparat, niti je tadašnjoj Osmanskoj državi bio potreban, imajući u vidu da se ona tek počela širiti na prostoru Male Azije. Tek nakon prvih osvajanja na evropskom tlu, a naročito za vrijeme vladavine Murata I, postavljaju se organizacioni temelji Osmanske države, a naročito njene administracije. Na tim temeljima gradila se zgrada velikog Osmanskog carstva, koja će naročito ojačati za vladavine Mehmeda II el-Fatiha i dostići puni sjaj pod vlašću Selima I i Sulejmana Veličanstvenog.

Osmansko carstvo zasnivalo se na principima apsolutnog autoriteta sultana. Jedini ograničavajući faktor njegove vlasti bila je obaveza poštivanja načela šerijata. Sultan je bio vojni i administrativni poglavar Osmanskog carstva, a od 1517. godine i halifa islamskog svijeta. Upravne i političke poslove vodio je Divan koji je imao savjetodavnu ulogu (u kasnijem periodu te poslove je obavljala Visoka porta).

Najznačajnije državne funkcije bile su funkcija velikog vezira i šejhul-islama. Veliki vezir je poslije sultana bio druga ličnost u Carstvu. Pored rukovođenja Divanom, on je odlučivao o postavljenju visokih upravnih i vojnih službenika. Šejhul-islam (čuvar islama) je izdavao fetve i jedini je imao pravo zabrane izvršenja sultanove odluke ukoliko je bila u suprotnosti sa Kur'anom i Hadisom (postupkom Muhameda a.s.).

Osmansko carstvo je bilo podijeljeno na pokrajine (oblasti) koje su se nazivale beglerbegluci ili ejaleti i kojima je upravljao beglerbeg. U okviru beglerbegluka su se formirale administrativne jedinice nižeg ranga, odnosno sandžaci ili live. Na njihovom čelu su se nalazili sandžakbegovi. Svrha ovakve teritorijalne organizacije je bila da omogućiti efikasno

odazivanje spahija za vojne pohode, tako što su se ovi okupljali u okviru sandžaka, a potom u okviru beglerbegluka i potom stavljali na raspolaganje sultanu. Za sprovođenje zakona u carstvu su bile zadužene kadije, koji su tu dužnost vršili na području posebnih sudsko-administrativnih jedinica – kadiluka. Kadije su sudile na osnovu islamskog vjerskog prava (šerijata), sultanovih zakona (kanuna) i običajnog prava osvojenih krajeva. Nijedno optuženo lice nije moglo biti kažnjeno bez kadijine presude, a isključivo pravo provođenja presuda je imao beg, koji bez sudske odluke nije mogao naplatiti ni najsitniju novčanu kaznu. Najmanje teritorijalno-upravne jedinice Carstva bile su nahije.

Šema teritorijalne podjele Osmanskog carstva

Društvena struktura

Društvo u Osmanskom carstvu dijelilo se na vojnički, tj. vladajući stalež (asker) i potčinjeni stalež (raju). Vojničkom staležu pripadali su svi oni koji su na bilo koji način bili u službi države: vojnici, državni činovnici i ulema, kao i članovi njihovih porodica. S druge strane, pod pojmom raje podrazumijevali su se proizvodni slojevi društva: seljaci, zanatlije i trgovci. Podjela na asker i raju nije se podudarala sa vjerskom podjelom,

jer je unutar obje klase bilo i muslimanskog i nemuslimanskog stanovništva.

Raja je morala obrađivati zemlju na kojoj živi i izvršavati obaveze prema spahiji i prema državi. Razlika između nemuslimanske i muslimanske raje bila je u tome, što je nemuslimanska raja imala obavezu da plaća džizju, kao znak njihove lojalnosti prema državi. Džizju su plaćali samo odrasli vojno-sposobni muškarci koji nisu služili vojsku, dok su žene, djeca, starci, hronični bolesnici, kao i pripadnici vojničkih redova bili oslobođeni te obaveze. Među važnijim porezima bio je i harač, porez na zemlju, kojeg su plaćali svi podanici Carstva.

U Osmanskom carstvu svaka vjerska zajednica bila je organizirana u milete (narode). Odvojeni mileti su postojali za katolike, pravoslavce i Jevreje. U slučaju pravoslavne crkve (najveće u Osmanskoj državi) pravoslavni patrijarh je bio izabrani predvodnik mileta. Vođama mileta je bilo dopušteno da primjenjuju propise vlastite vjere na svom narodu. Pored vjerskih prava, miletima je data sloboda upotrebe svog jezika, institucija i sakupljanja određenih poreza.

Vojno uređenje i vojni redovi

Vojska u Osmanskom carstvu dijelila se na centralnu i provincijsku. Centralne trupe su bile smještene u Istanbulu i sastojale su se od pješadijskih jedinica – janjičara i konjice. Osmanlije su u janjičare uzimali uglavnom mladiće i dječake nemuslimanskog porijekla. Specijalne komisije su periodično izlazile na teren da bi vršile pregled muške djece. Odabirali su potreban broj najdarovitijih i najbistrijih dječaka koji su se školovali za vojnu službu i obavljanje upravnih poslova za potrebe Carstva.

Nisu svuda uzimana samo nemuslimanska djeca. U Bosni i Albaniji u janjičare su uzimana i djeca iz muslimanskih porodica. Regrutovali su se samo fizički i intelektualno zdravi dječaci. Regrutovanje dječaka poznato je pod imenom devširma (sakupljanje), dok se kod balkanskih hrišćana ova praksa naziva i „danak u krvi”. Prikupljeni dječaci dijeljeni su u dvije grupe. Oni koji su bili prepoznati kao naročito talentovani, odgajani su u sultanovom dvoru gdje su školovani za razne

državne funkcije, dok su ostali obučavani i pripremani za vojničke dužnosti. Janjičari su predstavljali pješadiju, stalnu stajaću vojsku. Tokom prvih par vijekova osmanske države, živjeli su u kasarnama, te se nisu smjeli ženiti niti imati porodicu.

Najveći dio provincijskih trupa činile su spahije (konjanici) koji su predstavljali stub čitave države i glavni oslonac svih osvajачkih pohoda osmanskih sultana. Spahijska organizacija se zasnivala na timarskom sistemu. Spahije su uvijek morale biti u pripravnosti da bi na svaki poziv sultana mogle odmah stupiti u vojni pohod. Prema veličini svog posjeda i količini prihoda, oni su morali da sa sobom povedu određeni broj pješaka (džebelija). Spahijskom vojskom jedne provincije komandovao je beglerbeg, vojskom jednog sandžaka sandžakbeg i alajbeg.

Osim spahija i janjičara, osmanska vojska je imala i brojne druge odrede koji su služili kao pomoćne vojne jedinice. Takve su bile trupe juruka, vojnuka i martolosa. Oni su služili kao graničari, komordžije, tobdžije i slično. U pomoćnim rodovima vojske obično su služili nemuslimani, a uživali su izvjesne povlastice. Od druge polovine 15. vijeka, Osmanlije su pored kopnene vojske razvili i jaku mornaricu.

Timarsko-spahijski sistem

Osmansko carstvo je počivalo na specifičnom poretку feudalnog tipa koji se nazivao timarsko-spahijski sistem. Osnovne specifičnosti tog sistema bile su uslovljene činjenicom da je sva obradiva zemlja bila državno vlasništvo i njom je upravljao sultan. Sultan je kao vrhovni poglavar države, umjesto plaće, spahijama ustupao zemljišne posjede-timare, odnosno pravo ubiranja poreza sa tih posjeda. Zauzvrat, spahije su bile obavezne da se odazovu na svaki poziv u rat ili bi im se dodijeljeni posjed oduzeo. Na taj način sultan je zadržavao primat nad pripadnicima vojničkog staleža (spahijama), čiji posjedi, u pravilu, nisu bili nasljednog karaktera. Također je bilo osigurano efikasno prikupljanje prihoda, te obezbijedena osnova popunjavanja vojske za potrebe ratnih pohoda.

Spahije kao posjednici timara su na posjedu koji im je ustupljen, dobijali izvjestan dio zemljišta za ličnu upotrebu i korištenje (begluk), dok su ostalo zemljište dobijali seljaci koji su nazivani općim imenom raja,

bez obzira da li su bili hrišćani ili muslimani. Oni su plativši tapiju, postajali zakupci koji su dobijali pravo na nesmetanu obradu i stalnost na zemlji sve dotle dok ispunjavaju poreske obaveze prema državi, odnosno spahiji. Tokom 18. vijeka teret odbrane Carstva, u prvom redu Bosanskog ejaleta, pao je uglavnom na Bošnjake muslimane. Stoga je većina muslimanske raje dobila poseban status slobodnih seljaka, dok se izraz raja počeo koristiti uglavnom za nemuslimansko stanovništvo. Zijameti su u odnosu na timare bili nešto veći zemljišni posjedi, a dobijali su ih državni službenici u ejaletima. Najveće zemljišne posjede, hasove, uživali su sultani, odnosno visoki državni činovnici i članovi osmanske dinastije.

Za razliku od drugih dijelova carstva, timari u Bosanskom ejaletu krajem 16. vijeka postali su nasljedni posjedi, tzv. odžakluk timari koji su odlukom sultana (1593) mogli biti dodjeljivani isključivo muškim potomcima bosanskih spahija. Ovakva novina predstavljala je rezultat poraza Osmanlija u bici kod Siska 1593. godine, u kojoj je nastradao veliki broj bosanskih spahija. Naime, njihovi nasljednici i preostale bosanske spahije su izvršile pritisak na Visoku portu da im prizna pravo na porodično nasljeđivanje timara koje su posjedovali. U predstavci koju su poslali Porti, tražili su da timare onih koji su pali u pomenutoj bici naslijede njihovi odžaci (porodice), s tim da ih uživaju njihovi sinovi, odnosno braća. Ovaj zahtjev bosanskih spahija je prihvatio sultan Ahmed I i izdao o tome poseban ferman, koji su kasnije potvrđivali i drugi sultani. Od tada timari u Bosni više nisu bili uslovljeni samo vojnom službom, nego i porodičnom pripadnošću. Time je Bosna postala zatvorena za spahije iz drugih zemalja, zbog čega se vremenom formiralo trajno, brojem ograničeno, domaće vojno plemstvo, što ju je činilo specifičnom zemljom u Osmanskom carstvu.

Historijski izvor

U 15. i 16. vijeku, kada je sistem devširme bio u punom zamahu, skupljali su se u različitim vremenskim razmacima po nemuslimanskim selima Evrope dječaci i odvodili u Istanbul. Ondje su prelazili na islam i vježbali za janjičarske odrede, ili za sultanovu ličnu poslugu, ili za službenike u raznim državnim ministarstvima. Evropski posmatrači bilježe da su temperament i sposobnosti svakog dječaka pažljivo razmatrane. Dječaci koji su pokazivali smisao za vjerske nauke, pripremali su se za vjerske pozive; oni koji su bili vješti u pisarskom umijeću, pripremali su se za karijeru u činovništvu. Sultani su pokazivali veliko zanimanje za njihov odgoj, posebno Bajazid II koji ih je ponekad dolazio lično ispitivati.

Iako je uzimanje djece bilo u biti bezdušan postupak, pružalo je očite prednosti ne samo dječacima (od kojih su mnogi poslije postajali paše i veziri) nego i njihovim porodicama sa kojima su kasnije mogli obnoviti vezu.

Halil Inaldžik, *Osmansko carstvo, klasično doba 1300-1600*, Zagreb 2002.

Noel Malcolm, *Povijest Bosne-kratki pregled*, Zagreb-Sarajevo 1995.

POSTANAK I RAZVOJ GRADOVA

Osmanskim osvajanjem Balkana nastale su duboke promjene u položaju, prirodi i ulozi gradova na tom području. Na mjestu starih trgova ili kao potpuno nova naselja razvili su se mnogi gradovi islamsko-orijentalnog tipa. Većina ih je nastala u 15. i 16. vijeku, kad se carstvo nalazilo na vrhuncu svoje moći, a Bošnjaci pune 52 godine zaredom sjedili na stolici velikih vezira.

Urbano formiranje tih gradova započinjalo je izgradnjom džamija, medresa, javnih kuhinja, hanova, mostova i drugih objekata koji su podizani iz vjerskih i humanitarnih razloga. Uz njih su obično građeni objekti čija sredstva su služila za održavanje navedenih vakufskih zdanja. Vakufe su osnivali visoki funkcioneri osmanske države, namjesnici provincija, vojni komandanti, kao i bogatiji trgovci i zanatlije. Svi važniji gradovi (Sarajevo, Novi Pazar, Mostar, Foča, Banja Luka, Taslidža/Pljevlja...) imali su karakteristična monumentalna zdanja čija je namjena bila vjerska ili su korišteni za opšte dobro stanovništva.

Gradovi u osmansko doba sastojali su se od dva dijela: čaršije – poslovnog ili zanatsko-trgovačkog dijela gdje je bio skoncentrisan privredni dio grada i mahala – stambenih dijelova. Za svaku čaršiju karakterističan je trg oko kojeg su bile razvijene brojne ulice, a u svakoj od njih bile su koncentrisane zanatlije istog ili srodnog zanata. U čaršiji su podizane sve vrste profanih objekata: hanovi, karavan-saraji, bezistani, hamami, sahat kule, imareti, te sakralni objekti – džamije, medrese, turbeta i drugo. Tako su nastajali novi gradovi (kasabe) i najveće urbane sredine u rangu velegrada (šehera). Oko čaršije su se razvijale stambene četvrti – mahale, čije je formiranje započinjalo izgradnjom džamije. Iz zdravstvenih, praktičnih i estetskih razloga stambene kuće su građene u blizini tekuće vode. U prizemnom dijelu kuće prostrane odaje, odnosno sobe, bile su povezane predsobljem – hajatom, a na spratu divanhanom – prostranim hodnikom. U starim bošnjačkim naseljima žuborila je svugdje voda rijekâ, potokâ i šadrvanâ i mirisala svježina prirode. Tamo gdje nije bilo vode, provodili su se rukavci koji su išli kroz bašče i avlije. U avlijama su bili čičekluci, odnosno cvijetnjaci koji su, svojim mirisom, krasile

kadife, zumbuli, zambaci, ružice (od kojih je pravljen osvežavajući napitak „đulsija“) i dr. Sve ovo bile su karakteristike sandžačkih gradova koji su dolaskom Osmanlija, poprimili islamsko-orijentalni karakter, a pojedini su, zahvaljujući svojim vakifima, izgrađeni iz temelja.

Novi Pazar

Novi Pazar je podignut na središnjem toku rijeke Raške, nedaleko od starog Rasa, srpske srednjovjekovne prijestonice. Osnivač Novog Pazara znameniti je vojskovođa, zapovjednik bosanskog i skopskog krajišta, osnivač Sarajeva i Skoplja, Gazi Isa-beg Ishaković. Novi Pazar se prvi put spominje u dubrovačkim izvorima 10. septembra 1461, da bi već 1468/69. godine dobio status šehera, što je u osmanskoj klasifikaciji, naselje najvišeg stepena. Kao takav, ubrzano prerasta u ekonomski i kulturno-administrativni centar cijele oblasti. U poslovnom dijelu grada svojom arhitekturom isticali su se različiti poslovni objekti: karavan saraji, hanovi, hamami, sakralni objekti i poslovni prostori građeni po pravilima islamske arhitekture. Stambeni dio grada, upotpunjen bujnim zelenim baštama, pružao je također, prijatnu sliku. Čitavim gradskim prostorom dominirali su minareti brojnih mesdžida i džamija, dajući Novom Pazaru karakterističnu fizionomiju srednjovjekovnog islamsko-orijentalnog grada. Ovako nagli razvoj Novog Pazara bio je uvjetovan, pored napora osmanske vlasti, povoljnog geografskog položaja, privrednih mogućnosti i razvojem političkih događaja.

Osvajanjem Bosne i dijela Hercegovine 1463. godine granice krajišta pomjerene su daleko naprijed, tako da stabilnost osmanske vlasti na ovom prostoru, kao i bogat ratni plijen, koji se putem trgovačke razmjene i drugim kanalima slijevao u ovo naselje, omogućili su mu da se razvije u najveći grad Bosanskog sandžaka sve do početka 16. vijeka, kada je tu ulogu preuzelo Sarajevo. Ovaj grad, vjekovna je inspiracija brojnim svjetskim putopiscima, koji su krstarili ovim podnebljem, poput putnika Kontarinija koji je 1580. godine bio u Novom Pazaru. Izgledalo mu je da sam grad ima oko 6.000 kuća. Izbrojao je 16 džamija i vidio veliki bazar s raznim dućanima.

Sjenica

Naselje Sjenica prvi put se spominje 1253. godine kao mjesto na dubrovačkom putu, gdje su pristajali i plaćali carinu dubrovački trgovci. Sjenički kraj potpao je pod osmansku vlast 1455. godine i bio sastavni dio Krajišta Isa-bega Ishakovića. U osmansko doba Sjenica je bila dobro utvrđena kasaba i značajno trgovačko mjesto.¹ Osmanlije su, na uzvišenom dijelu podigli utvrđenje koje je kasnije porušeno. U blizini utvrđenja bila je čaršija sa dućanima i kućama. U 16. vijeku Sjenica se spominje kao poznata stanica na trgovačkom putu Dubrovnik-Noví Pazar, a imala je i veliki strateški, vojni i politički značaj. Kasnije, ovim putem je prolazio tzv. „Bosanski drum”. Krajem 18. vijeka Sjenica je bila sjedište kadiluka sa Starim Vlahom, odnosno Novom Varoší da bi sredinom 19. vijeka, postala sjedište Novopazarskog sandžaka. Približno u isto vrijeme izgrađena je i Pertevnihal Valide sultan džamija, poznatija kao džamija Sultan Valide, zadužbina majke osmanskog sultana Abdulaziza. Od tada Sjenica počinje da poprima fizionomiju jednog od bošnjačkih centara u istočnom dijelu Sandžaka.

Nova Varoš

Nova Varoš na izvoru Bistrice, desne pritoke Lima, prvi put se spominje u 16. vijeku. Naime, razvoj Novog Pazara i održavanje ključne saobraćajnice Sarajevo-Istanbul usloveli su pojavu i razvoj Nove Varoši. Osnivač ovog mjesta bio je dugogodišnji bosanski sandžakbeg Skenderpaša Đenovljanin, koji je putujući iz Bosne za Istanbul, zastao sa pratnjom na zaravni u podnožju planine Zlatar i oduševljen ljepotama ovog šumovitog predjela i opojnim mirisom borovine, naredio da se tu podigne kasaba. Kada je naselje, prvobitno nazvano Skenderpašina varoš, naraslo do blizu 2.000 kuća, izbio je požar koji je progutao sve do temelja. Većina

---

¹ Kasaba je zvaničan naziv u klasifikaciji naselja, a vezan je sa postojanjem džamije u jednom mjestu. U klasifikaciji naselja kasaba trebalo je zadovoljiti sljedeći minimum: da je mjesto stalno nastanjeno muslimanskim življem, da ima džamiju u kojoj se obavlja svih pet dnevnih molitvi, da ima čaršiju i pazarni dan. Kada su svi ovi uslovi ispunjeni, lokalne su vlasti službeno tražile izdavanje sultanovog ukaza za priznavanje statusa i upis naselja na listu kasaba.

stanovnika je ostala tu i podigla novu kasabu koju nazvaše Jeni Kasaba, odnosno Nova Varoš. Skender-paša je ostavio vidan trag u urbanom razvoju gradova, posebno Sarajeva, u kojem je podigao zadužbine na lijevoj obali Miljacke, na prostoru koji se i danas po njemu zove *Skenderija*.

Tutin

Tutin spada u relativno mlađa, odnosno kasno formirana naselja, koja su nastala od druge polovine 16. do kraja 18. vijeka. Nastanak Tutina ne možemo vezati za neku odluku, ličnost ili tačno vrijeme gradnje, jer se radi o procesu koji je trajao nešto duže i bio nezavisan od uticaja subjektivnih faktora. Sva sela oko Tutina imaju znatno dužu tradiciju i raniju historiju. Prvi pisani dokument o tutinskom kraju datira od 28. marta 1396. godine, kao odgovor dubrovačkog kneza kadiji iz Gluhavice kojim ga obavještava da on ne može narediti dubrovačkim trgovcima da carinu plaćaju u Gluhavici, nego da je careva zemlja velika i da će oni ići gdje im se sviđa i gdje će im biti korisnije, a da će carinu plaćati po zakonu.

Prema jednom predanju smatra se da je Tutin nazvan po ilirskoj kraljici Teuti koja je stolovala na brdu iznad grada, a drugo predanje kaže da je grad dobio ime po silnoj vojsci Husein-kapetana Gradašćevića, koja je 1831. svojim prolaskom izazvala tutnjavu na putu prema Kosovu. Naziv Tutin prvi put se pojavljuje 1868. godine u djelu „Putovanje po slovenskim zemljama Turske u Evropi”, engleskih spisateljica i putopisaca Mjur Makenzi (Muir Mackenzie) i Paulina Irbi (Pauline Irby). Tutin je tada imao samo sedam kuća.

Priboj

Zvanični pisani izvori spominju Priboj početkom 15. vijeka, ali se sa sigurnošću može tvrditi da je utvrđeni grad Jagat na brdu Mali Bić iznad Priboja zidan u 13. ili 14. vijeku. Priboj se u historijskim dokumentima prvi put spominje 1418. godine kada ga je osvojio Ishak-beg, otac čuvenog Isa-bega Ishakovića. Priboj se nalazio na graničnom prostoru koji je razdvajao Bosanski i Hercegovački sandžak u selu Goleša. Otuda je ovo selo bilo podijeljeno na Bosanska i Hercegovačka Goleša, da bi nakon

1912. godine ovi nazivi bili promijenjeni u Pribojska Goleša i Her-Goleša. Evlija Čelebija je prolazio kroz Priboj 1659. godine, kada je zapazio jednu džamiju i tri hana. Tada je Priboj imao status kasabe u kojoj je bilo „tristo crijepom pokrivenih kuća”, a da „hamama niti čaršije nije imao”. Prekretnicu u razvoju Priboja donio je Hasan-aga, komandir vojničke posade koja je čuvala grad. On je svojom vakufnamom iz ljeta 1758. godine, omogućio izgradnju nove džamije, mekteba i dvije skele preko Lima. Godine 1879. Priboj je imao dvije gostionice, napuštenu staru kulu i nekih 2.000 stanovnika.

Prijepolje

Prijepolje se u izvorima prvi put spominje 1343. godine. Njegov nastanak povezuje se s izgradnjom manastira Mileševa. U 14. vijeku, to je trg skromnih razmjera, koji je služio zadovoljenju potreba užeg područja. Iako su osmanski odredi ušli u Mileševac 80 godina ranije (1439), cjelokupan taj kraj uključujući i Prijepolje definitivno su ušli u sastav Osmanskog carstva 1465. godine. Prijepolje se u granicama nove države razvijalo u okviru svojih privrednih mogućnosti i novih društveno-ekonomskih odnosa. O Prijepolju kao skromno razvijenom naselju, govori i Žan Šeno, koji je putujući s francuskim ambasadorom kroz hercegovački sandžak 1547. godine, zabilježio da je Prijepolje jedno lijepo selo. Jedan drugi katastarski popis hercegovačkog sandžaka koji datira iz 16. vijeka, govori o prerastanju Prijepolja u naselje islamsko-orijentalnog tipa. Pošto je od ranije u trgu Prijepolje održavan pazarni dan jedanput u sedmici, kada je sagrađena džamija, a jedna mahala postala muslimanska, Prijepolje je steklo uslove za prerastanje iz trga u kasabu. U tome je posebnu ulogu odigrao Hadži Abdurahmanov vakuf. Od tada grad se naglo razvijao i u prvoj polovini 17. vijeka brojao je oko 800 kuća. Tokom vladavine Osmanskog carstva, grad potresaju česti sukobi, ratna djelovanja, paljevine i pokolji. Borbe su vođene sa austrougarskim jedinicama kralja Leopolda i Jana Sobjeskog. U periodu od stotinjak godina, između 1650. i 1750. godine, Prijepolje je više puta paljeno, a najpotresnija je bila 1668. godina, kada je grad gotovo uništen od strane

Austrougara. U vremenu od 1880. do 1912. godine, Prijepolje se nalazilo u sastavu Pljevaljskog sandžaka.

Taslidža (Pljevlja)

Pod sadašnjim imenom Pljevlja se prvi put spominju u prvoj polovini 14. vijeka, kao trg i raskršće. U svojim osvajачkim pohodima na Balkan, Osmanlije su u drugoj polovini 15. vijeka zauzeli i zemlje hercega Stjepana Vukčića Kosače. Među značajnijim naseljima, koja su bila u sastavu hercegovih zemalja, nalazio se i tadašnji trg Pljevlja. U vrijeme osmanske uprave (od 1465. godine) Pljevlja su nosila naziv Taslidža. Zbog značaja kao i povećanja broja stanovništva, nešto prije 1532. godine, Pljevlja postaju sjedište kadiluka, a kasnije i centar Hercegovačkog sandžaka (od 1572. do 1833. godine). Hercegovačkim sandžakom, sa sjedištem u Taslidži upravljali su prvenstveno domaći ljudi – Bošnjaci. Među njima su se najčešće javljali Čengići, Selmanovići i Bajrovići. O urbanom razvitku naselja, koje je vremenom počelo poprimati orijentalni izgled, može se govoriti tek od šezdesetih godina 16. vijeka, tj. skoro poslije sto godina od uspostavljanja osmanske vlasti u tim krajevima. Urbani razvitak Pljevalja vezan je neposredno za ime Husein-paše Boljanića. On je pored svoje džamije donirao novac za izgradnju kompletnog trgovačkog i zanatskog dijela grada (čaršije), sa nizom objekata za javnu namjenu. Tada je osim velike kamene tržnice-bezistana, sagrađeno nekoliko odmorišta za trgovce, javna kupatila, hanovi i na desetine trgovačkih i zanatskih objekata. O Taslidži su svoje zapise ostavili i neki putopisci koji su u tom kraju boravili ili kroz njega prolazili tokom 17. vijeka. Lefevr, francuski putopisac, koji je Pljevlja posjetio 1611. godine, navodi da je ona imala „400 kuća, tri džamije, od kojih su dvije bile od kamena, a jedna drvena, kao i dva karavansaraja pokrivena olovom“. Za Pljevljake je Evlija Čelebi napisao da se ponašaju pristojno i skromno, da se bave trgovinom, govore bosanski i da su svi gostoljubivi, plemeniti i čovječni ljudi. Godine 1865. Pljevlja ulaze u sastav Novopazarskog sandžaka, a 1880. formiran je Pljevaljski sandžak u koji su, pored Pljevalja, ušli još Priboj i Prijepolje. Godine 1879. u jednom putopisu Pljevlja je opisana kao znamenita varoš koja ima lijep položaj sa

400 muslimanskih i 250 hrišćanskih kuća u kojima živi svega 7.000 stanovnika.

Bijelo Polje

Ovo područje je bilo nastanjeno još u neolitu i bronzanom dobu, što potvrđuju pronađeni ostaci. Neka predanja kažu, da je Bijelo Polje dobilo ime po cvjetovima bijele boje, koji su s proljeća prekrivali čitavo područje ovoga grada. Pod tim imenom, prvi put se pominje 28. juna 1589. godine u jednom dokumentu iz kotorskih sudsko-notarskih knjiga, a naziv Akovo (što takođe znači bijelo polje) javlja se u 17. vijeku. U vrijeme osmanske vladavine naselje skoro gubi raniju tranzitnu funkciju i tek u 18. vijeku sa intenzivnijim razvojem zanatstva i trgovine poprima nekadašnju ulogu, kada postaje i sjedište kaze

U tom vremenu pa sve do kraja osmanske uprave Akovo je imalo ustaljeni tempo razvoja, kao osmansko-orijentalna čaršija sa nekoliko veoma važnih orijentalnih građevina i institucija poput: mekteba, medrese, sahat kule, četiri džamije, ruždije i dr. Nedaleko od Bijelog Polja u selu Radulići nalazila se čuvena Hajdar-pašina džamija, koju su četnici zapalili 1943. godine. Nakon balkanskih ratova 1912-1913. godine, Bijelo Polje je ušlo u sastav Crne Gore.

Rožaje

Tokom srednjeg vijeka rožajski kraj nalazio se na području srpske države. Osmanlije su krajeve Bihora i Rožaja zaposjeli 1455. godine. Iz osmanskih popisa se vidi da je tadašnje stanovništvo bilo hrišćansko. Prema do sada poznatim podacima Rožaje se pod sadašnjim imenom spominje od 1585. godine, a predanje za ovo ime se vezuje za dva krečnjačka klika-stuba u obliku rogova, nedaleko od Ganića kule. Po drugoj verziji Rožaje (ranije Trgovište) dobilo je ime zato što je bilo poznato kao centar trgovine rogatom stokom.

Od 17. vijeka postojala je nahija Trgovište koja je kroz razne vremenske periode bila u sastavu nekoliko sandžaka: Vučitrnskog, Prizrenskog i Novopazarskog. U osmanskom periodu u Trgovištu

izgrađena je tvrđava, koja je imala kulu i nekoliko manjih zgrada. U 18. vijeku na širem području Trgovišta doselilo se stanovništvo iz plemena Klimenta i Kuća, koje je vremenom prihvatilo islam. Od kraja 18. vijeka na čelu nahije Rožaje dolaze predstavnici begovske porodice Ganić, koja je dala značajan doprinos razvoju ovoga mjesta. Od sredine 19. stoljeća Rožaje se nalazi u sastavu Bosanskog ejaleta. Francuski putopisac Ami Bue u svom putopisu iz 1892. godine, kaže da Rožaje ima oko 60 kuća, džamiju i hanove. Za vrijeme osmanske vladavine Rožajama je, pored varošice Rožaje, pripadao i dio Bihora, Pešteri i novopazarske oblasti. Tada, 1892. godine, Rožaje je obuhvatalo 81 selo. Bogatstvo koje su stekli trgovci iz ovog kraja u drugoj polovini 19. vijeka iskazano je u izreci iz tog doba „Da Carigrad izgori, Rožaje bi ga podiglo“. Među značajne vjersko-graditeljske objekte spadaju: Kućanska džamija i kula Ganića iz 18. vijeka. Od balkanskih ratova Rožaje je u sastavu Crne Gore.

Petnjica

Centar Gornjeg Bihora je Petnjica, koja se nalazi u južnom dijelu Sandžaka i graniči sa opštinama Tutin, Rožaje, Berane i Bijelo Polje. Kao opština ima 25 naseljenih mjesta. Područje je dobilo naziv po srednjovjekovnom starom gradu Bihoru, koji je u srednjovjekovnom periodu pripadao srpskoj državi. Koliko je do sada poznato grad Bihor se prvi put spominje 1450. godine, a Osmanlije su ga osvojile pet godina kasnije (1455). U vrijeme osmanske uprave postojala je Bihorska kaza (nahija) koja je bila u sastavu Bosanskog, Prizrenskog i kratko vrijeme Skadarskog sandžaka. Od vjerskih i kulturnih građevina iz ovog vremena poznata je trobojna petnjička džamija iz 18. stoljeća i turbe Havadžić Saliha i Mehmeda iz 16. stoljeća, koje se nalazi u naselju Pljuh.

Od balkanskih ratova područje današnje opštine Petnjica se nalazi u sastavu Crne Gore. Od tada pa sve do početka 21. vijeka zabilježeno je stagniranje ovog područja u ekonomskom i svakom drugom pogledu.

Berane

Berane su mlado naselje nastalo pred kraj osmanske uprave 1862. godine. Utemeljitelj Berana je Mehmed-beg Bahtijarević, koji je doprinio

da beranska čaršija razvije tipičnu orijentalnu fizionomiju sa izgrađenim vjerskim, obrazovnim i privrednim objektima. Poseban značaj u srednjovjekovnom historijskom razvoju ovog kraja imala je župa Budimlja sa manastirom Đurđevi Stupovi u kojoj su postojala dva grada: Gradac i Bihor. Do dolaska Osmanlija 1455. godine, ovaj prostor je bio sastavnim dijelom srednjovjekovne srpske države. Od tada pa do osnivanja Berana 1862. godine, ovaj kraj je bio u administrativno-teritorijalnom sastavu nekoliko kaza. Te kaze su u zavisnosti od vremena pripadale Bosanskom, Prizrenskom i Skadarskom sandžaku, a pred kraj osmanske uprave i Novopazarskom sandžaku.

Od osnivanja do kraja osmanske uprave zahvaljujući doseljavanju iz drugih osmanskih centara, Berane se razvilo u značajan trgovačko-zanatski centar sa prepoznatljivom orijentalnom graditeljskom arhitekturom nastalom kroz sistem vakufa. Među značajnijim objektima iz ovog vremena su: vakufska kuća, Ruždija, Rizvan-begova kula (srušena) u naselju Hareme, te Hadžinicin han, Ramhusovića han i Softića han. Ovo područje je 1912. godine priključeno državi Crnoj Gori u čijem sastavu je ostalo do danas.

Plav i Gusinje

Ova dva grada se nalaze u podnožju planinskih masiva Prokletija u blizini granice sa Albanijom. Plav je smješten na obalama Plavskog jezera, a Gusinje na ušću rijeke Vrljja. U srednjovjekovnom periodu ovo područje je bilo u okviru srpske države (Raške) a potom i Duklje. Na osnovu historijskih izvora - deftera Skadarskog sandžaka iz 1485. godine, Plav i Gusinje su označeni kao varošice. Izvori ukazuju da su osnivači Gusinja bili Omeragići, koji su imali velike zemljišne posjede na širem području Plava i Gusinja. U osmanskom periodu Gusinje je bilo važnim središtem osmanske uprave, kao nahija, a potom i zasebna Gusinjska kapetanija na čijem su čelu bili domaći ljudi. Ukidanjem kapetanija, Gusinje je bilo i dalje važno administrativno-vojno središte, čiji su prvaci poput Ali-age Šabanagića imali veliki ugled i uticaj i izvan granica ovog područja.

U nekoliko navrata Plav i Gusinje su se našli u žiži historijskih događaja. Tako je bilo nakon Berlinskog kongresa 1878. godine, kada Plavljeni i Gusinjci nisu prihvatili odluke ovog kongresa o pripajanju Crnoj Gori. Svoju odlučnost pokazali su u bitci kod Nokšića 1879. godine, kada su porazili crnogorsku vojsku i ostali u sastavu Osmanskog carstva sve do balkanskih ratova 1912/1913. godine. Zauzimanjem Plava i Gusinja od strane crnogorske vojske izvršeni su brojni zločini i prisilno pokrštavanje više desetina hiljada muslimana što je trajno ostavilo dubokog traga na stanovništvo ovoga kraja.

Historijski izvor

Šemsettin (Šemseddin) Sami ili Sami Frašeri spada u red najvećih učenjaka iz doba Osmanskog carstva, albanskog porijekla. Rođen je 1850. u blizini Janine (tur. Yanya), u Frašeru u današnjoj Grčkoj. Jedan je od autora čuvene enciklopedije (6 tomova), Kâmûsu'l-al'âm u kojoj nalazimo nekoliko zapisa sa značajnim historijsko-geografskim i statističkim podacima o nekadašnjim bošnjačkim gradovima: Sarajevu, Višegradu, Prijepolju, Novoj Varoši, Sjenici, Novom Pazaru, Rožaju, Akovu (Bijelom Polju), Taslidži (Pljevljima), Kolašinu, Nikšiću i njihovoj prošlosti, kao i važne podatke o osmanskoj arhitekturi, medresama i drugim javnim građevinama na pomenutim prostorima. Ujedno, Kamusu'l-Alam, Šemsettina Samija ili Sami Frašerija, predstavlja prvu detaljniju enciklopediju Sandžaka i Bošnjaka uopšte. Umro je 18. juna 1904. godine u Istanbulu nakon duge i teške bolesti.

Jedan od gradova koje Frašeri spominje u pomenutoj enciklopediji je i Trgovište ili današnje Rožaje. „Trgovište (Rožaje) se nalazi u Kosovskom vilajetu u Pećkom sandžaku. To je mala kasaba i centar istoimene kaze, koja se nalazi na sjeveroistočnoj strani od Peći sa ukupno, oko 3.000 stanovnika. Kaza Trgovište se nalazi sjeverno od Novopazarskog sandžaka, zapadno od Berana, na jugozapadnoj strani od Peći. Istočno je još iz mitrovačkih kaza ovde konačište i zajednica od 62 sela. Predio (tlo) je krševit. Zbog obilja pašnjaka razvijeno je stočarstvo, pa se proizvodi izvrstan maslac, sir i ostali ovčiji proizvodi za izvoz. Tu

su, također, izvrsne količine drvene građe iz njihovih šuma. Broj stanovnika se povećao na 25.000 duša, pretežno, islamskog i ostalog hrišćanskog življa. Stanovnici su arnautskog i bosanskog govornog jezika. Unutar postojeće kaze je šest časnih džamija, 150 magaza i dućana, šest mekteba, jedna crkva. Klima je vrlo hladna, zime su duge i jake”. (Podaci se odnose na kraj 19. vijeka).

Redžep Škrijelj, Rožaje u Kâmûsu'l-al'âm-u Šemsettina Samija, u: *Bošnjačka riječ, časopis za društveni život i kulturu sandžačkih Bošnjaka*, godina III, broj 11-12, Novi Pazar, decembar 2008.

STARI ZANATI

Razvoj zanatstva na tlu Bosanskog ejaleta počinje odmah po dolasku Osmanlija na ove prostore. Tamo gdje je boravila vojska tu su poslovali zanatlije i trgovci, a primarno iz vojničkih potreba nastali su mnogi zanati kojih ranije u Bosni nije bilo. U osnovi svakog zanata leži vještina obrade sirovina ili pružanja usluga. U pitanju je tradicionalna, veoma uska podjela rada i obavlja se na jednom mjestu (zanatskoj radionici). Upravo zbog te uske podjele rada (okrenute cjelini samo jednog proizvoda), razlikujemo na desetine različitih zanata.

Svaki zanat je bio organiziran u okviru esnafa putem kojeg je bila regulirana tehnika kao i tehnologija proizvodnje, zatim cijena i kvalitet proizvoda. Esnafska organizacija na čijem čelu je bio čehaja (cehmajstor), imala je značajnu ulogu u obučavanju i podizanju kadrova odnosno mladih šegrta. Članovi esnafa činili su veliki dio gradskog stanovništva i bili osnova privrednog života grada. Tako je u najstarijem poznatom katastarskom defteru iz 1489. godine, zabilježeno da u Sarajevu preko 60% muslimanskih domaćinstava ima starješine među zanatlijama. Najbrojniji esnafi bili su: kovački, kazandžijski, zlatarski, tabački, sarački, čizmedžijski, ćurčijski, ćebedžijski, abadžijski, terzijski, halački, nedžarski, mudželitski i dr.

Javljanje zanata i njihov dalji razvoj bio je uslovljen prije svega potrebama lokalnog stanovništva kao i postojećom sirovinskom bazom.

Kada je u pitanju Novi Pazar, blizina rudnika Gluhavica i Ržane iz kojih se vadila željezna ruda, omogućila je razvoj zanata koji se vezuju za izradu metalnih predmeta. Zahvaljujući tome u ovom gradu su se razvili zanati koji se vezuju za kovački zanat kao što su: bravari, kazandžije i potkivači konja (nalbenti). Potkivački (nalbentski) zanat je pratio putnike i karavane i majstorski im pripremao konje za dalji put. Za njih se veže i poznata sevdalinka: Mujo kuje konja po mjesecu / Mujo kuje, a majka ga kune / „Sine Mujo, živ ti bio majci / Ne kuju se konji po mjesecu / Već po danu i žarkome suncu!” / „Ne kuni me, moja mila majko / Jer kad meni na um padne draga / Ja ne gledam sunca ni mjeseca / Nit moj doro mraka ni oblaka!”.

Drumski, odnosno karavanski saobraćaj potraživao je i dobru konjsku opremu, te se shodno tome razvio i sarački zanat. Zahvaljujući prirodnim bogatstvima okoline Novog Pazara rano se razvija zanatstvo vezano za preradu stočarskih proizvoda. Obrada kože prednjači u to vrijeme pa se iz nje razvijaju krznarski, kožarski i obućarski zanat. U okviru obućarske struke postojali su hafafi, čizmedžije i papučari koji su zadovoljavali potrebe lokalnog stanovništva. Pored zanata vezanih za obradu metala i kože javljaju se i zanati u vezi sa obradom i preradom tekstila i drugi.

Na području Sjenice, tkalački zanat, uz poljoprivredu, svojevremeno je bio jedan od glavnih izvora zarade većine njenih stanovnika. I u Pljevljima je također u sklopu gradske privrede zanatstvo zauzimalo značajno mjesto. Prerada kože ustalila se tokom 16. vijeka. Na vrelu Breznice nalazila se tabhana gdje se koža štavila i pripremala za dalju obradu. Voda iz tog vrela omogućavala je i rad deset mlinova. Postojale su i stupe gdje je prerađivana vuna. Izrađivane su tkanine i razni odjevni predmeti što svjedoči o razvijenosti halačkog, mutabdžijskog i krojačkog zanata. Osim zanatlija posvećenih obradi kože i tekstila, u Pljevljima su djelovali i zlatari. Također, isticale su se i tufekdžije, poznate po izradi kvalitetnih pušaka i pištolja. I putopisac Evlija Čelebi u 17. vijeku hvali njihove proizvode, za koje kaže da su poznati pod nazivom dalyan i boyli puške i čakmakli pištolji i puške.

Dolaskom Austro-Ugarske na tlo Bosne stari zanati dolaze u vrlo težak položaj. Otvaraju se novi putevi i na tržištu se pojavljuje industrijski proizvedena roba, dosta jeftinija od zanatskih proizvoda. Mijenja se i moda u načinu života i oblačenju, tako da pojedini stari zanati gotovo nestaju. U nastavku ćemo navesti neke od mnogobrojnih zanata koji su dugo vremena egzistirali na području Bosanskog ejaleta.

Kovači

Za kovački zanat je prije svega bila potrebna izuzetna fizička snaga te samim tim kovač nije mogao biti svako. Kovač je svojom snagom, čekićem kovao željezo. Kovači su često bili i potkivači, a izrađivali su najčešće poljoprivredne alatke i oruđa: motike, sjekire, hašove, čekiće,

mistrije... Za kućne potrebe pravili su mašice, lopatice za sač, pegle, makaze i sl. Ovo je vjerovatno i najznačajniji zanat, pošto je u većini ostalih zanata korišten alat kojeg su upravo kovači iskovali.

Bičakčije

Bičakčije su izrađivale noževe, handžare i jatagane. Nož se cijenio po vrsti metala, ali i po izradi korica i kavzi (okov drške). Kod boljih noževa držak se okivao somovinom uvezenom iz Rusije i slonovom kosti, koju su donosile hadžije, a kod slabijih su se u tu svrhu upotrebljavali rog i drvo. Kod nekih noževa kavze su pravljene od koralja te su oni bili naročito skupi.

Kazandžije ili kalajdžije

Ovaj zanat je u Bosnu došao zajedno sa Osmanlijama, a oni su ga prethodno preuzeli od Perzijanaca, o čemu svjedoče nazivi, kako suđa, tako i kazandžijskog alata. Kazandžije su postojale samo u Sarajevu te su oni podmirivali cijelu Bosnu, ali su se njihovi proizvodi izvozili i u druge zemlje. Kalajdžija je bilo puno više nego kazandžija. Osim u gradovima, oni su radili i po selima, a njihov zadatak je bio da dugo korišteno posuđe vrate u funkciju. Bakreno suđe donijele su Osmanlije, a zanimljivo je da je Bosna jedini dio Evrope u kojem se to suđe proizvodilo.

Sarači

Sarači su bili zanatlije koje su od prerađene kože izrađivali razne predmete. U početku se u novopazarskom kraju vezivao za izradu konjske opreme (sedla i bičeva), a kasnije su sarači izrađivali i torbe, tašne, kaiševe, novčanike... Sarači spadaju među najvažnije i najbrojnije zanatlije naše prošlosti. Bilo ih je u svim mjestima, ali sarajevski sarači su bili najpoznatiji i najcjenjeniji. Njihova sedla su se izvozila u mnoge zemlje.

Abadžije

Abadžije su zanatlije koje su pravile raznu vrstu odjeće od abe (sukna). Abadžija je šio od jednostavnijih grubljih materijala seosku nošnju. Abadžijski zanat je jedan od najtežih i najzahtevnijih zanatskih poslova u kojem je trebalo dosta vještine da se od sukna, čohu, platna, štofa, uradi komad odjeće po mjeri da bi se na kraju sve to sašilo i postavila postava i dugmad. Abadžija i njihovih dućana bilo je u svim gradovima Bosanskog ejaleta.

Halači

Halači su zanatlije koje su se bavile preradom pamuka i vune. Neki halači su izrađivali i predmete za kućnu upotrebu od pamuka. Najpoznatiji halači su izrađivali gornje odjevne predmete koji su bili prošiveni pamukom. U isti esnaf spadali su i pucari koji su išli od kuće do kuće i pucali vunu koja je korištena za nalaganje dušeka i šilteta za sjedenje u sećijama.

Tufekdžije

Tufekdžije su bili puškari, to jest zanatlije koji popravljaju, održavaju i izrađuju ručno vatreno oružje, puške, kubure, pištolje, ali su izrađivali i razno hladno oružje. Puške su bile duge ili kratke cijevi, a imale su različite nazive, i to: sarajka, prizrenka, otraguša, džeferdarka... Posebno majstorstvo je bila izrada obarača, kundaka i ostalih dijelova koji su ručno ukrašavani.

Dogramadžije

Dogramadžije ili stolari su zanatlije koji su bile angažovane u gradnji kuća. Njihov rad se uvijek kretao oko drveta. Vremenom se počinju baviti i drvorezbarstvom izrađujući i ukrašavajući razne predmete. Izrađivali su predmete za svakodnevnu upotrebu u domaćinstvima ali i za pojedine institucije Osmanskog carstva. Između ostalog izrađivali su lehve, čibuke, kutije...

Terzije

Terzija je zanatlija koji se bavio krojenjem, šivenjem i ukrašavanjem stare građanske, narodne nošnje od posebnih tkanina. Terzije su pravili finu odjeću za gradsko stanovništvo i to: čakšire, gunj, džamadan, dolamu (muška); libade, salte, koporane, ćurdije (ženske); ječermes, fermene, anterije, džube (muške i ženske). Terzije su posebnim postupcima ukrašavali nošnju vezom, svilenim gajtanima, kićankama, sjajnim nitima (srmom), šljokicama itd. Danas po narudžbi šiju nošnju za razna folklorna društva i za prodavnice suvenira.

Vezilje

Vezilje su bile žene koje su se bavile vezom. One su izrađivale vezove na šamijama i odjeći, koje je kasnije dovršavao terzija. Vezilje su radile po kućama i nisu imale zasebne dućane. Vez je korišćen kao ukras za svečane prilike. Narodni ženidbeni običaji kod Bošnjaka bili su takvi da je djevojka prilikom udaje nosila svoje ruho, u koje su između ostaloga spadali i ručni radovi, obično vezeni predmeti. Vezeni su najljepši stolnjaci, salvetice, maramice, jastuci...

Ćurčije

Ćurčije su bile zanatlije koje su se bavile obradom krzna, pa su poznati i kao krznari. Krzno je bilo često od vuka, lisice janjeta, ovce, vidre, zeca... Mnogi su ćurčije izjednačavali sa šnajderima koji šiju kožu mada su ćurčije mnogo više od šnajdera. Oni najprije, prerađuju kožu, što je najduži i najteži dio posla, pa je tek onda šiju, izrađujući razne odjevne predmete.

Grnčari

Grnčari su se uspješno bavili ovim zanatom, a njihove rukotvorine bile su neophodne svakom domaćinstvu. Kupci su na raspolaganju imali širok izbor proizvoda. Bilo je preko 50 vrsta posuđa: testije za vodu, zatim bokali, ibrici, razni čanaci, manje posude za čorbu – „čorbaluci“, đuveč, tanjiri, šolje, kašike, tendžera za jelo, ćupovi – manji za med, maslo, a veći za turšiju odnosno zimnicu i dr. Pored posuda za domaćinstvo, grnčari su pravili i đumkove odnosno cijevi za vodovod, zatim dimnjake, saksije, mangale i dr.

Pored ovih zanata, širom Bosanskog ejaleta postojali su i mnogi drugi esnafi kao što su: mumdžije (svjećari); halvadžije (slastičari); kundurdžije (cipelari); kasapi (mesari); pasvandžije (noćni čuvari); aščije (kuhari); mehandžije (krčmari); baltadžije (zanatlije za izradu balti – vrste oružja u obliku sjekire); bardakčije (keramičari); čizmedžije (obučari); kujundžije (zanatlije koji izrađuju predmete od zlata, srebra i bakra i ukrašavaju ih na tradicionalan način); tabaci (kožari) i drugi.

Historijski izvor

Kraj trgovine, bave se naši muslimani i zanatima, premda zanata ne cijene ni izdaleka onoliko kao poljoprivredu i trgovinu... Bosanski muslimani poznati su kao dobri kožari te taj zanat u nekim mjestima kao u Visokom, a i u Banjoj Luci i na veliko tjeraju.

Skoro svaki muslimanski trgovac i zanatlija ima u posebnoj kući svoj stan, a u posebnoj dućan ili radionicu. Dućani su se poredali obično u jednom sokaku redom jedan do drugoga, a u svakom sjedi po jedan trgovac ili zanatlija; pa dok jedni prodaju robu, drugi rade svoje zanate. Sokaci, u kojima su se poredali trgovci i zanatlije, obično su nešto širi nego drugi, a zovu se čaršije. Čaršije u većim mjestima sastoje se od više većih i manjih sokaka i sokačića, obično u sredini grada, a u njima je nanizan dućan do dućana. Svi ti sokaci i sokačići zajedno zovu se čaršija, ali prava čaršija je obično samo onaj centar, u kome se svi ti sokaci i sokačići sastaju...

Svi dućani, bez razlike da li u njima prodaju gotovu robu, ili se je u njima kakav majstor smjestio, vrlo su jednostavni i skoro uvijek od drveta načinjeni. Nad svakim je dućanom streha, visok drveni krov, koji se je prema sokaku izbacio da štiti kupca od kiše i zla vremena. Na svakom dućanu su sa sokačne strane po dva kanata, ćefenka; jedan se diže uvis, te se prikvači za krov, a drugi se spušta na drvene stupiće zabite u zemlji pred dućanom, ili na dva oveća kamena, pak se onda na njemu prodaje roba... Osim trgovačke robe i raznih rukotvorina, možeš u čaršiji dobiti i drugo koješta, što ti za život treba... Prema tome su čaršije stjecišta svega trgovačkog života bosanskih gradova i kasaba i za to, trebaš li šta god, idi u čaršiju; u drugim sokacima sve je tiho i mirno i teško ćeš šta dobiti.

Antun Hangi, *Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1907.

Historijski izvor

Bosanski muslimani vrlo ljube konje i oružje. Dobra puška i dobar konj miliji im je nego išta na svijetu. Zato nije ni čudo da je među njima bilo uvijek izvrsnih tufekdžija, puškara. Puškarstvo je prije okupacije bilo jedan od prvih zanata u Bosni i Hercegovini i zato si u skoro svakom većem mjestu mogao naći dobrih puškara, koji su pravili ne samo štucove i šišane, nego i izvrsne male puške kao što su kubure, pećanke, žuje, arabinke i samokresi.

Sve su puške i velike i male, vezli i okivali srebrom, srmom i zlatom. Radi toga bile su puške vrlo skupe. Par domaćih malih pušaka vrijedilo je pet do deset dukata, a to je u ono doba bio veliki novac. Osobito su na glasu bile sarajevske šišane. Izvrsne male puške pravio je Hasan Pečenković u selu Hotincu kod Bihaća, koji je neko vrijeme bio na glasu kao prvi tufekdžija u Bosni. Sve su puške punili sječenim olovom, olovnim kuglicama i tzv. sindžirlijama. Sindžirlije su dvije kuglice koje su bile spojene malim lančićem, sindžirom i odatle im ime. Sve su puške nabijali sprijeda, ali su imali i otraguša. Na svakoj pušci, koju su sprijeda nabijali, bila je gvozdena šipka koja je s prednje strane bila uza cijev pričvršćena, a upotrebljavali su je da njom kod nabijanja zgruvaju zrnje i barut u pušci. Za nabijanje malih pušaka imali su arbije.

Antun Hangi, *Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1907.

ULOGA BOŠNJAKA U ODBRANI CARSTVA

Prostirući se na tri kontinenta: evropskom, azijskom i afričkom, Osmansko carstvo je svoj najveći uspon dostiglo u vrijeme vladavine sultana Sulejmana Zakonodavca, u literaturi poznatog i kao Sulejman Veličanstveni (1520-1566). Nakon što je 1520. godine stupio na osmansko prijestolje, sultan Sulejman je već sljedeće 1521. uspio zauzeti Beograd, a 1526. godine je porazio ugarsku vojsku u bici na Mohačkom polju i osvojio Budim (današnja Budimpešta). Velika pobjeda osmanske vojske u kojoj su Bošnjaci imali znatnog udjela, otvorila je put njihovoj kolonizaciji u Hrvatsku i Ugarsku (Mađarsku) koja je imala veliki značaj za učvršćivanje osmanske vlasti na tim prostorima. Tako je poslije 1530. godine prema sjeveru (Slavonija, Mađarska) odlazilo i sandžačko stanovništvo, među kojima su naročito prednjačile novopazarske zanatlije. Bošnjačka kolonizacija tih krajeva u velikoj mjeri uticala je na proces prihvatanja islama od tamošnjeg domaćeg stanovništva. Računa se da je tokom 150 godina osmanske vladavine samo na položaju budimskog beglerbega bilo preko dvadeset Bošnjaka. Jedan od njih bio je i Husein-paša Boljanić, rodom iz Pljevalja.

Nakon smrti sultana Sulejmana, moć Carstva postepeno je počela da slabi. Zaustavljenja su dalja osmanska osvajanja koja su bila nepresušan izvor prihoda. To je krajem 16. vijeka izazvalo krizu koja je zahvatila sve slojeve države i društva. Uslijed toga u naredna dva vijeka, Osmansko carstvo izgubilo je mnoge teritorije u Evropi, a što se najneposrednije odrazilo na Bosanski ejalet.

Nalazeći se u sasvim drugoj poziciji, u odnosu na period ofanzive Carstva, u defanzivnom periodu koji počinje već od bitke pod Siskom 1593. godine, teret da brane Carstvo svalio se na Bošnjake. Odbrana Carstva sa Bosnom kao isturenim bastionom značila je za bosanske muslimane u isti mah borbu za održanje, prije svega biološko. Pobjede neprijatelja Carstva, praćene ustupanjem pojedinih teritorija, uvijek su imale za posljedicu da je bošnjačko-muslimansko stanovništvo, ukoliko bi preživjelo ratna razaranja, moralo iz osvojenih krajeva ili iseliti ili se pokrstiti. To je opet imalo za posljedicu da se stanovništvo u Bosni

postepeno društveno i politički sve više diferenciralo i politički cijepalo. Katoličko i pravoslavno stanovništvo iskazivalo je sve više svoju naklonost prema Mlečanima i Habsburškoj monarhiji, dok je muslimansko, plašeći se pokatoličavanja, prirodno pristajalo uz Osmansko carstvo. Tako se narod u Bosanskom ejaletu tokom 17. vijeka sve više dijelio na osnovama religijske pripadnosti. Zanimljivo je da u to doba počinje da se u svim slojevima muslimanskog društva, izgrađuje osjećaj vlastite samosvijesti, ali istovremeno i odbojnosti prema Porti i sultanu. To će naročito doći do izražaja u 18. i 19. vijeku, kad će se u više sudbonosnih navrata ispoljiti homogeniziranost bošnjačkog stanovništva.

Jedna od posljedica nastanka ravnoteže snaga nakon poraza kod Siska bila je i uvođenje novog načina organiziranja odbrane Bosne – po sistemu kapetanija. Kapetanije su bile pogranične teritorijalne jedinice, koje se se formirale oko tvrđava u blizini granice i služile su nadzoru nad graničnim područjem, kao i okolnim putevima. Kapetanijama su upravljali kapetani, koji su bili podređeni sandžakbegu, odnosno beglerbegu. U 17. vijeku kapetanije se šire na unutrašnjost Bosanskog ejaleta i gube prevashodan pogranični karakter. Išlo se na to, da se Bosna pretvori u pravu i neosvojivu tvrđavu. U tu svrhu organizovano je od granice po dubini 39 kapetanija sa 64 utvrđena grada i šest palanki sa oko 24.000 vojnika, ne računajući ono što je ranije bilo izgrađeno. Osim toga, funkcija kapetana dobija nasljedni karakter i počinje se vezati za bošnjačke prvake tog doba. Od tada je na njih, zajedno sa muslimanskim stanovništvom padao glavni teret odbrane zapadnih granica Osmanskog carstva i njihovog Bosanskog ejaleta. Početkom 18. vijeka, kapetani dobijaju pravo ubiranja poreza i tako dodatno jačaju svoju ulogu u političkom životu Bosne ali i samostalnost u odnosu na institucije centralne vlasti. Nije poznato kada je osnovana novopazarska kapetanija, ali se zna njen prvi spomen iz 1726. godine, kada je brojala 960 vojnika.

Ratovi u 17. vijeku

Osmansko carstvo je u 17. vijeku vodilo dva velika rata: Kandijski (1645–1669) i Bečki (1683–1699). Kandijski rat, Osmansko je carstvo povelu s namjerom da Mletačkoj republici (Veneciji) preotme Kandiju

(Krit), koje je bilo njeno posljednje uporište na istoku Sredozemlja. Kako je Mletačka republika imala svoje posjede i u Dalmaciji duž granice s Bosnom, ovaj sukob prenio se i na ovo područje. Kandijski rat je završen 1669. godine, tako što su Osmanlije dobile Krit, a Venecija tvrđavu Klis (u blizini Splita) i osvojena područja u Dalmaciji koja su do tada bila u sastavu Bosanskog ejaleta.

Drugi veliki rat u 17. vijeku, Osmanlije su povele u vrijeme kada se osmanska vlast u Ugarskoj konsolidovala, stanovništvo stabiliziralo i započelo privredni razvoj. Radi se o posljednjem većem prodoru osmanske vojske na prostore centralne Evrope, koji je završen neuspjelim pohodom na Beč. Nakon dvomjesečne opsade u pomoć Habsburgovcima, pritekao je poljski kralj Jan Sobjeski (Jan Sobieski) i razbio opsadu. Ovaj poraz nije značio samo kraj opsade Beča, nego i početak povlačenja Osmanskog carstva sa ovog prostora. Mirom u Sremskim Karlovcima 1699. godine, Osmansko carstvo je trajno izgubilo sve svoje posjede u Slavoniji, Lici, Krbavi i Dalmaciji. Granice Bosanskog ejaleta povlače se na Savu i na Dinaru, čime je započeo proces formiranja i oblikovanja savremenih granica Bosne i Hercegovine, koja je u to vrijeme postala najisturenija pokrajina Osmanskog carstva prema Evropi. Na izgubljenom teritoriju po Karlovačkom miru, nakon više od 150 godina življenja, potpuno je nestalo bošnjačkog stanovništva koje je dijelom stradalo, a dijelom protjerano ili pokršteno.

Ratovi u 18. vijeku

U 18. vijeku Osmanlije su na zapadnim granicama svoga Carstva vodile tri velika rata. Posljednji rat sa Mlečanima vodili su zbog Peloponeza (Grčka) od 1714. do 1718. godine. I u ovom ratu borbe su se prenijele na pogranične dijelove između ove dvije države u Dalmaciji i Hercegovini. U rat se uključila i Habsburška monarhija, osvojivši Beograd i sjeverne dijelove Bosanskog ejaleta. Mirom u Požarevcu zaraćene strane zadržale su ono što su osvojile. Želeći da odvoje svoju teritoriju od Mletačke Republike, Dubrovčani su dobrovoljno ustupili Osmanskom carstvu, odnosno Bosanskom ejaletu Neum sa poluotokom Klek na sjeveru i Sutorinu na jugu. Jedna od posljedica ovog mira za Bosnu, bila

je ta što su Bošnjaci shvatili da se ne mogu pouzdati u Portu i da brigu o odbrani Bosne moraju sami preuzeti.

Naredni habsburško-osmanski rat je vođen od 1737. do 1739. godine. U Bosni je u to doba vladala velika glad, harala je i kuga, a dobar dio bosanske vojske otpremljen je na Rusiju. Dok su na ruskom bojištu Bošnjaci daleko od svoje domovine ginuli i prolazili kroz pravu golgotu, Habsburška monarhija je vršila pripreme za rat. Najvažnija bitka u tom ratu desila se pod Banja Lukom 4. avgusta 1737. godine u kojoj su Bošnjaci, bez podrške osmanskog sultana koji je bio zauzet ratom sa Rusijom, izvojevali apsolutnu pobjedu. Boj pod Banjalukom predstavlja jedan od najvažnijih događaja u bošnjačkoj historiji i smatra se prekretnicom u stvaranju svijesti o vlastitoj posebnosti. U jednoj pjesmi koja opisuje ovu bitku, navodi se spisak šehida koji su pali u toj bitci: „Sve plemići, aga i spahija: Pogibe mu beže Atlagiću, Desno krilo od turske krajine, Dva Firdusa od bijelog Livna, Sa vrha Bišća dva Beširevića, Od Petrovca tri Kulinovića, Iz Saraj'va Čurčić Jašar beže, Beg Ljubović s'Nevesinja ravna. Od Trebinja dva Pašića mlada, Od Zvornika stari Ala-aga, Od Gradačca dva Gradašćevića, Iz Travnika Hasan efendija, Od Glamoča tri Filipovića, Dva Repovca bega iz Neretve, Beg Ždralović iz Skoplja gornjega, Beg Ljubunčić od sela Čuklića od širokog polja Livanskog, Tri Kopčića od bijelog Duvna, Od Zagorja Čengiće Osman beže, Od Glasinca Babić Alaj beže, Od Pljevalja dva Selmanovića, Od Čajniča tri bega Sijerčića, Beg Branković od sela Kovanja, Od Sokolca tri Šahinpašića, Beg Tanković od sela Rakitnice, Od Novog Cerić Murat beže, Beg Badnjević od turske krajine, Dizdar aga od jajačkog grada”...

Dok se u Bosni bio boj pod Banjom Lukom, habsburške čete u smederevskom sandžaku osvajale su grad za gradom i doprle čak do Novopazarskog sandžaka. Tu su im se pridružila crnogorska plemena koja opljačkaše Novi Pazar, Bihor, Akovu (Bijelo Polje) i prekinuše svaku vezu Bosne sa Istanbulom i općenito drugim dijelovima Carstva. Kada je paša u Sarajevu doznao za sudbinu Novopazarskog sandžaka odmah je opremio Murad-bega Čengića sa svojom hercegovačkom vojskom i ćehaju Jakub-agu sa svojim dvorjanicima put Novog Pazara, koji osvoje ponovo novopazarsku tvrđavu i otvore put u Istanbul protjeravši neprijatelja iz cijelog sandžaka i pokorivši odmetnuta plemena.

Nakon niza gubitaka duž cijelog ratišta, odlučujući poraz habsburška vojska i njeni saveznici doživjeli su u bitci kod Grocke (kod Beograda), 23. jula 1739. godine. Ubrzo je sklopljen mir u Beogradu (1739), kojim su potvrđene su granice Bosanskog ejaleta uspostavljene u Sremskim Karlovcima 1699. godine.

Uspomena na dvije odlučujuće bitke u ovom ratu, onu kod Banja Luke 1737. i drugu kod Beograda 1739. godine, sačuvana je u stihovima jedne sevdalinke, a glase: ... „Sabljo moja, roditelja moga, roditelja bega Isaj-bega! Dosta li si počinila jada, dosta jada oko Biograda, a i muke oko Banja Luke.“

Posljednji put Habsburgovci su pokušali vojnički zaposjesti Bosanski ejalet 1788. godine. Najžešće borbe vodile su se oko Bosanske Dubice, zbog čega je ovaj rat nazvan Dubički. Mirom u Svištovu (Bugarska) 1791. godine, Osmansko carstvo, odnosno Bosna je izgubila Cetin, Lapac, Srb, te pojas ispod Plješevice i Plitvičkih jezera koji su dodijeljeni Habsburškoj monarhiji.

Iako su Bošnjaci stalno odbijali da se bore izvan granica Bosne, događalo se da su morali ratovati u dalekoj Perziji, Rusiji, sjevernoj Africi i drugim zemljama. U tim brojnim ratovima ginulo je na desetine hiljada bošnjačkih mladića u naponu snage. Takav slučaj je bio u ratu između Osmanskog carstva i Perzije (1727) kada je Bosna izgubila više od 4.500 vojnika, a iz rata s Rusijom (1737) od 10.000 spahija i vojnika, vratio se zanemarljiv broj. Isto se desilo i u martu 1773. godine, kada su udovoljavajući carskom fermanu, Bošnjaci pod komandom novopazarskog kapetana Mehmed-beg Kurta otpremili 1.000 vojnika na Rusiju, kao što su godinu dana ranije u istom svojstvu otišli vojnici pod komandom kapetana Tuzle i Zvornika. Usljed toga, a zatim i kao posljedica povremenih epidemija kuge i drugih raznih bolesti, broj bošnjačkog stanovništva se neprekidno smanjivao. Osim ratova vrlo često su izbijali i granični okršaji kao i borbe protiv uskoka i hajduka. Nemiri i bune u zemlji, pogotovo od druge polovice 18. vijeka, također su doprinosili ratnoj atmosferi u defanzivnom periodu Carstva, a to se u Bosni osjećalo u najvećoj mjeri.

Historijski izvor

Dolazak Bošnjaka u Oziju i bitku pod ovim gradom u kojoj je stradalo blizu 10.000 Bošnjaka 1737. godine, u svojoj knjizi *Pobune*, opisao je Derviš Sušić. Potpisivanjem mirovnog ugovora 28. decembra 1739. godine, kući se vratilo samo 1.340 Bošnjaka. Ipak, zbog lošeg provođenja načela mirovnog ugovora, preživjeli su se kući vratili tek u oktobru 1.742. godine. Tužna sudbina Bošnjaka pogodit će i motivisati one bosanske ratnike u Bosanskom ejaletu, koji će samo 21 dan nakon epizode kod Ozije odnijeti najblistaviju pobjedu u historiji Bošnjaka, kada su do nogu potukli austrijsku vojsku kod Banja Luke. U nastavku donosimo literarni prikaz bitke pod Ozijom.

...Ozija (današnji Očakov na jugoistoku Ukrajine) je varoš s dvadeset hiljada žitelja. U sredini je tvrđava, a u tvrđavi i oko nje – mahala, iza njih redovi tvrdih visokih parmakluka, pa dubok šanac vode. Sa sjevera primaklo joj se polje, a podzide joj s juga bježe Crno more... U Oziji zatekosmo oko hiljadu Arnauta, hiljadu janjičara i dobrovoljaca zvanih sredengedžije i oko hiljadu naoružanih ljudi iz naroda... Oni i narod nas dočekaše s velikim veseljem, ali nam već sutradan prisjedoše i pečena ovnovina i smokve i šerbet iz djevojačkih ruku.

Prvog dana Moskov nas opasa uokrug od rijeke Ozije do rijeke Barazana i do mora. Kopnom nismo imali kud osim preko protivnika. Osta samo slobodan pedalj obale za leđima, a mi Bošnjaci, odrasli u planini, ježili smo se od hučnog beskraj modrog mora...

Sutradan Moskov napade Oziju. Mi stojimo za tvrdim parmaklucima, a preko nas zviždi, cvili i urla nebo i s ognjenim grohotom se sručuje na varoš. Kad topovi učutaše, a vjetar s mora razagna dim i prašinu, iz polja pođoše nepregledni lanci protivnika... U taj čas doletješe glasnici i narediše tuzlanskom i još jednom kapetanu da sa svojim izlete na kapiju i pomognu da se napadač odbije. U gomilama posukljasm napolje. Tako prvi napad odbismo. Pa drugi...

Noć siđe na bojište, ali se boj ne smiri. Topovi protivnikovi zapališe ozijski sjenjak, a vatra, raspirivana sve novim plotunima laznu po tvrđavi. Za nama bukte kuće ozijske, a mi, pocrnjeli, čekamo noć da

mine... Jadna moja majko! U samu zoru po rosi sumračici protivnik opet nagrnu tukući u stotine bubnjeva i vitlajući mnogim bajracima. Poklasmo se s njime na parmaklucima i odagnasmo ga...

Taman bubnjevi najaviše novi napad, a Sabit, mujezin iz Knežine s uzvisine jauknu molitvu za mrtve i one koji će to uskoro biti, kad se nešto nepojamno dogodi. Zemlja iza i ispod nas zastenja, zapuca, poče da se cijepa porađajući neku stravičnu huku iz svoje utrobe... Izludjeli od straha, razbacani po zemlji, osvrto smo se: ugao tvrđave podiže se u nebo... U urliku i užasu nebo se smrači, a nas zasušje zemlja, kamenje i drvena građa ozijskih kuća.

Tek što se pribrasmo, kad ono opet... Požar što je žario po varoši i tvrđavi dosegao je barutane. Trećina grada iščezla je s njima. Mi s parmakluka umakosmo u zadimljenu zapaljenu tvrđavu da se otud branimo. Bježimo tvrđavi, o mrtve se spotičemo, okrenem se, vidim – preko parmakluka i prvog zida za nama naviru kozaci... trče leputajući širokim šalvarama, žure da nas s leđa isijeku...

Na zidinama vidjeh Bećir-pašu² kako sređuje i našu i ozijsku vojsku... a ljudi slušaju, ljudi se vraćaju, strah vjetri, a rađaju se hrabrost i nada da se može izdržati. I odbranili bi smo se, kažem ti, ali Jahja-paša, ozijski zapovjednik, vezirski zet, istače bijele bajrake i predade se protivniku...

Derviš Sušić, *Pobune*, Sarajevo 2016.

---

² Bećir-paša Čengiđ, tadašnji hercegovački sandžakbeg.

BOSNA I BOŠNJACI U PRVIM DECENIJAMA 19. VIJEKA

Krajem 18. vijeka sultan Selim III (1789–1807) počeo je da sprovodi državne reforme i nizom povlastica poboljšava položaj srpskog stanovništva u Smederevskom sandžaku. Tome su se usprotivili janjičari koji su 1801. godine, preuzeli vlast i ukinuli privilegije koje je sultan dao srpskom stanovništvu. Nasilja dahija - lokalnih janjičarskih vođa, koja su potom uslijedila, dali su povoda za izbijanje srpskog ustanka 1804. godine.

Prvi srpski ustanak i odnos prema Bošnjacima

Za vođu Prvog srpskog ustanka izabran je trgovac Đorđe Petrović, kojeg su Osmanlije zvale Karađorđe (Crni Đorđe). Glavni cilj ustanika bio je obnova srpske države te njeno povezivanje preko Novopazarskog sandžaka sa Crnom Gorom. Do kraja 1805. godine, srpski ustanici uspjeli su da zauzmu mnoge gradove (Valjevo, Jagodinu, Požarevac, Kragujevac, Čačak, Užice, Šabac...) koji su bili izloženi djelimičnom ili potpunom uništavanju i raseljavanju muslimanskog stanovništva. Najveći broj prognanih bili su Albanci i Turci, među kojima je bilo i dosta Bošnjaka, posebno u Užicu koje je prema službenim podacima 1834. godine imalo 3.500 muslimanskih i 600 pravoslavnih kuća, te 34 džamije.

Najteži poraz Osmanlije su doživjele u bici na Mišaru kod Šapca 13. avgusta 1806. godine. To je ustanicima omogućilo da počnu ostvarivati postavljene ciljeve. Po načelu spaljene zemlje, palili su i rušili sve što je muslimansko. To je podrazumijevalo progon i ubistva muslimana, paljenje i rušenje njihovih kuća, privrednih objekata, bogomolja i dr.

Tokom 1807. i 1808. godine na području Novopazarskog sandžaka nisu vođene veće bitke, ali su neprestano postojali manji oružani sukobi. U proljeće 1809. godine, Srbi su pokrenuli oružane akcije preko Drine u Bosnu, prema Vidinu (Bugarska), Nišu i Novom Pazaru. Najviše uspjeha imala je vojska pod komandom Karađorđa koja je zauzimanjem Nove Varoši, Sjenice i Peštera presjekla glavnu putnu vezu Bosne sa Novopazarskim sandžakom i dalje sa unutrašnjošću Osmanskog carstva.

Osvajanjem Sjenice pobijeno je preko 2.500 bošnjačkog i drugog muslimanskog stanovništva tog grada koji je tada brojao tri do četiri hiljade stanovnika. U knjizi „Istorijski spisi“, Vuk Stefanović Karadžić piše da je Karađorđe naprije dogovorio s Bošnjacima da mirno napuste grad, ali kad su otvorili šanac i pošli kroz srpsku vojsku, „koja im je sokak bila načinila, a dok ih još ni pola nije bilo izišlo, Srbi prednje stanu ubijati i pljačkati; kad to vide Turci koji su još bili u šancu, oni šanac zatvore, i stanu se nanovo braniti i Srbe koriti što tako na vjeri rade. Kara-Đorđije se pravdao, da su to učinili ljudi nepokorni bez njegova znanja i dopuštenja, i tako Turke nagovori kojekako da opet pođu, ali i drugi put bude kao i prvi. Treći put morao je Kara-Đorđije dati Turcima u taostvo nekoliko znatnijih poglavica, i tako ostali Turci izidu i otidu s mirom i Srbi uzmu Sjenicu“.

**Kula motrilja poznata i kao Stara izvidnica smještena
na bedemima novopazarske tvrđave**

Prema navodima Vuka Stefanovića Karadžića, pružila je utočište domaćem stanovništvu kada je Karađorđe polovinom juna 1809. godine, zauzeo Novi Pazar. Tom prilikom, tvrđavu sa kulom motriljom nije uspio jer “građanstvo pazarsko svojom poznatom hrabrošću junački je odolijevalo napadačima i onemogućilo im svaki uspjeh.”

Nedugo nakon toga, Karađorđe je sa vojskom, kojoj su se u međuvremenu pridružili Crnogorci i drugi Srbi sa teritorija kroz koje je vojska prolazila, zauzeo veći dio novopazarske čaršije, gdje je ubijeno na

stotine Bošnjaka. Zbog vijesti o porazima kod Niša, kao i pristizanja osmanske vojske dolinom Morave, Karađorđe je bio prisiljen napustiti opsadu novopazarske tvrđave u kojoj se sklonio ostatak branilaca i stanovnika tog grada. Sredinom ljeta 1809. godine, osmanska vojska je bez teškoća ušla u Novi Pazar, Sjenicu i Novu Varoš, vrativši istovremeno raniju upravu u krajevima od Priboja pa preko Prijepolja i Bijelog Polja, do Plava i Gusinja. Time je ponovo uspostavila kontrolu nad putnom komunikacijom koja je iz Istanbula, preko Prištine i Novog Pazara išla za Bosnu.

Ustanak je konačno ugušen u jesen 1813. godine kada je jaka osmanska vojska iz pravca Bosne nakon niza pobjeda kod Loznice, Lješnice, Zasavice i Šapca ušla u Beograd, gdje se sastala s osmanskim vojskom koja je došla iz pravca Niša. Karađorđe i mnogi ustanički prvaci napustili su Srbiju.

Drugi srpski ustanak i odnos prema Bošnjacima

Drugi srpski ustanak, koji je vodio konačnom kraju osmanske vlasti u Smederevskom sandžaku, započeo je 1815. godine, a predvodio ga je Miloš Obrenović. Ovaj ustanak okončan je za svega nekoliko mjeseci. Pod pritiskom Rusije postignut je sporazum po kojem su u Smederevskom sandžaku postojale istovremeno osmanska i srpska vlast, koje su bile nadležne za muslimansko, odnosno srpsko stanovništvo. Osmansku vlast su predstavljali beogradski muhafiz (namjesnik), vojne posade u gradovima i spahije koje su se nalazile na timarima, dok je Miloš Obrenović priznat za vrhovnog srpskog kneza.

Nakon poraza u ratu protiv Rusije, sultan Mahmud II (1808–1839) priznao je 1830. godine autonomiju Srbije. Timarsko-spahijski sistem je ukinut, a srpski seljaci postali su vlasnici zemlje. Bošnjačko i drugo muslimansko stanovništvo moralo se iseliti iz svih srbijanskih sela, a svoju nepokretnu imovinu prodati u roku od godinu dana. Srbiji je tom prilikom obećano i šest nahija koje je Karađorđe osvojio u prvom srpskom ustanku, među kojima je bio i dio Zvorničkog sandžaka na desnoj obali Drine, koji je do tada pripadao Bosanskom ejaletu.

Od osmanskih vojnih snaga ostale su samo vojne posade u utvrđenim gradovima (Beograd, Šabac, Smederevo, Kladovo, Užice i

Soko Grad kod Ljubovije), gdje se bošnjačko i drugo muslimansko stanovništvo još jedino zadržalo. Svi ostali su pod velikim pritiskom počeli masovno iseljavanje u gradove Bosanskog ejaleta, uključujući i Sjenicu, Priboj, Novu Varoš, Prijepolje, Novi Pazar i druga mjesta. To iseljavanje odvijalo se u etapama sve do šezdesetih godina 19. vijeka, kada je iseljeno i preostalo muslimansko stanovništvo iz srbijanskih utvrđenih gradova.

Tako je Bajina Bašta dobila ime po spahiji Osmanu Baji, koji se iselio 1834. godine u Dobrak kod Skelana (Srebrenica). Iza njega su ostale livade, voćnjaci i bašte, gdje je osnovano potpuno novo naselje, naseljeno pravoslavnim življem. Selo Požegu kod Novog Pazara, osnovali su 1830. godine Bošnjaci koji su bili prisiljeni da se isele iz grada Požege i okolnih sela u Zlatiborskom okrugu. U jednoj narodnoj pjesmi pjeva se o Šapcu početkom 19. vijeka: „Šabac grade, moj veliki jade! /Kroza te se proći ne mogaše/ Od Mus-age i od Halil-age/ Od srebrenih noža i pušaka/ I od njina velika jordama.” Jedno od naseljenih mjesta u šabačkoj nahiji do 1900. godine zvalo se Veliki Bošnjak. A onda je promijenilo ime u Draginje u čast srpske kraljice – Drage, koja je još kao djevojka dolazila u to mjesto. Kada su Bošnjaci i drugi muslimani napuštali Užice, djevojke su ispred Bešlagića hana na visoravni zvanoj Terazije u centru Užica zapjevale pjesmu: „Oj, Užice, mali Carigrade / Dok bijaše, dobro nam bijaše / Kroz tebe se proći ne mogaše / Od ćošaka i od ćepenaka / Od momaka i od djevojaka / Od divana i od bazardžana / Od zumbula i od karanfila...”

Spoljna politika Srbije u drugoj polovini 19. vijeka - Načertanije

Nastojeći da se osamostali i u međunarodnim okvirima Srbija je 1844. godine donijela program svoje spoljne i nacionalne politike, poznat pod nazivom *Načertanije*. Napisao ga je ministar unutrašnjih poslova kneževine Srbije, Ilija Garašanin. Prema ovom planu, Srbija je trebalo da vodi aktivnu spoljnu politiku i radi na pripajanju Bosne i Hercegovine, Crne Gore i sjeverne Albanije (što je podrazumevalo Kosovo), tada u sastavu Osmanskog carstva, te Srijema, Bačke i Banata, tada u sastavu Habsburške monarhije.

Za provođenje ovog programa Garašanin je u *Načertaniju* objašnjavao da podatke o susjednim zemljama i narodima treba povjeriti posebnim povjerenicima koji bi morali pratiti šta se u nekoj zemlji o Srbiji misli, šta narod od nje očekuje, kakvo je političko stanje te zemlje, gdje se proizvodi oružje itd. Puna nezavisnost Srbije zvanično je proglašena na Berlinskom kongresu 1878. godine.

Historijski izvor

Ivo Andrić, u svom romanu *Na Drini ćuprija*, opisuje muslimanske izbjeglice iz Srbije koji su morali bježati od srpskih ustanika na početku 19. vijeka:

... „Turci su morali da napuste i posljednje gradove po Srbiji. I jednog ljetnjeg dana pritište višegradski most žalosna povorka izbjeglica iz Užica... Muškarci su većinom išli pješice, prašni i pogruženi, a na sitnim konjima klatile su se umotane i zabuljene žene ili nejaka djeca, uvezana među denjkovima ili na sanducima. Poneki ugledniji čovjek jaše na boljem konju, ali nekim pogrebnim kasom i oborene glave, tako da još više odaje nesreću koja ih je ovdje dotjerala. Ima ih koji na konopčiću vode jednu kozu. Neki nose janje u naručju. Svi ćute, čak ni djeca ne plaču. Čuje se samo bat konjskih kopita i ljudskih koraka i jednolično klaparanje bakrenih i drvenih predmeta na pretovarenim konjima... Bilo ih je u svemu oko sto i dvadeset porodica... Jedan jedini od tih premorenih ljudi, po izgledu neki siromah, inokosan čovjek, zastade za trenutak na kapiji, napi se obilno vode i primi ponuđenu cigaru... Odbijajući žudno dimove, kružio je oko sebe onim sjajnim neprijatnim pogledom, ne odgovarajući ništa na bojažljiva i učtiva pitanja pojedinaca. On samo otra duge brkove, zahvali kratko, i sa gorčinom koju u čovjeku ostavljaju zamor i osjećanje napuštenosti, prozbori nekoliko riječi, gledajući ih sve odjednom onim pogledom koji ne vidi. Vi sjedite ovdje i teferičite, a ne znate šta se iza Staniševca valja. Mi evo pobjegosmo u tursku zemlju, ali kuda ćete vi bježati, zajedno s nama, kad i na ovo red dođe? To niko ne zna niti ko od vas misli na to.“

Ivo Andrić, *Na Drini Ćuprija*, Beograd 1953.

POKRET ZA AUTONOMIJU BOSNE

Husein-kapetan Gradaščević i njegov pokret, kasnije nazvan Pokretom za autonomiju Bosne, zasigurno predstavljaju jednu od ključnih historijskih ličnosti i događaja koji su ostavili teško izbrisiv trag u osmanskoj historiji Bosne i Hercegovine. Percepcija, ličnosti i događanja u vezi s njom, kako kod historičara, tako i među narodom, gotovo nepodijeljeno je pozitivna: Husein-kapetan je narodni junak i jedna od najuglednijih ličnosti ne samo svoga doba nego bosanske historije općenito, a pokret za autonomiju Bosne još jedna u nizu tragičnih epizoda buđenja svijesti Bošnjaka.

Od Karlovačkog mira 1699. godine kojim je okončan Veliki Bečki rat (1683-1699), Bosanski ejalet je bio najisturenija pokrajina Osmanskog carstva u Evropi. Njegova odbrana bila je prepuštena najvećim dijelom Bošnjacima. Nezadovoljni sultanovom politikom prema Bosni kod njih se vremenom razvila svijest da sami mogu najbolje braniti svoju zemlju, zbog čega su pružali snažan otpor Portinim reformama. To nezadovoljstvo povećavale su česte mobilizacije domaćeg stanovništva za ratove koje je Osmansko carstvo vodilo protiv Rusije i Habsburške monarhije. Tako je 1829. godine određeno da, između ostalih, Novi Pazar opremi na Rusiju 227 vojnika. Bošnjačko stanovništvo suprotstavljalo se odlasku njihovih mladića na daleka ratišta, u vrijeme kada je i samom Bosanskom ejaletu prijetila opasnost. Iz tih razloga bili su protiv ukidanja janjičara i uvođenja nove vojske, smatrajući da ista neće biti u stanju da ih brani, kao što bi to oni sami činili.

Nezadovoljstvo je kulminiralo nakon mirovnog ugovora iz Jedrena 1829. godine, kada je sultan pod pritiskom Rusije, dao Srbiji autonomiju, obećavši joj i proširenje na šest nahija iz sastava Bosanskog ejaleta. Bošnjaci su se tome odlučno suprotstavili, jer su nahije Jadar i Rađevina (šire područje Loznice i Krupnja) vijekovima bile u sastavu Zvorničkog sandžaka. S druge strane, preko drugih ustupljenih nahija (Gornji i Donji Soko-grad, te dijelovi nahija Starog Vlaha, Sjenice i Novog Pazara) išao je put koji je povezivao Bosnu sa ostatkom Osmanskog carstva. Stoga

njihovim gubitkom, Bosanski ejalet došao bi u stanje još veće izolovanosti i prijetnje da izgubi jedinu putnu komunikaciju prema Istanbulu.

Organiziranje Pokreta

Zbog osjećaja da su napušteni od strane Porte, među Bošnjacima je sve češće isticana ideja o autonomiji Bosne. Tako je nakon dužih priprema, u Tuzli od 20. januara do 5. februara 1831. godine, održano savjetovanje većine bošnjačkih ajana i kapetana. Tom prilikom razmatrano je stanje i položaj Bosanskog ejaleta nakon čega su doneseni sljedeći zaključci: ne prihvatiti dalje reforme, oduprijeti se uvođenju nove vojske, novih poreza, a posebno ustupanju podrinjskih nahija knez Miloševoj Srbiji i progonu Bošnjaka iz nje. Na kraju je zaključeno, da se traži autonomija Bosne na čelu sa domaćim namjesnikom, jer ako to može da se dozvoli Srbiji zašto ne može i Bosni, koja je od davnina imala svoju državnost, kulturu i tradiciju.

Kula Husein-kapetana Gradašćevića (Zmaja od Bosne) u Gradačcu

Odlučeno je da se doneseni zaključci sultanu predaju preko valije u Travniku, a ukoliko ne budu prihvaćeni da se digne ustanak. Kako se Porta oglasila o ove zahtjeve, donesena je odluka o općoj mobilizaciji. Za

vođu ustanka izabran je Husein-kapetan Gradašćević, jedan od najuglednijih bosanskih prvaka, porijeklom iz Gradačca, grada nazvanog po tvrđavi sa kulom, sa koje se pruža prekrasan vidik na sve četiri strane. Njegovom imenovanju usprotivili su se hercegovački ajani Ali-aga Rizvanbegović i Smail-aga Čengić. Oni su bili protiv dizanja ustanka čime su se definitivno odvojili od Pokreta za autonomiju. Kao vjerni sluga i dokazani protivnik Pokreta za autonomiju, Ali-aga Rizvanbegović je nešto kasnije od sultana Mahmuda II dobio čin paše i Hercegovinu na upravu kao zaseban ejalet.

Sukobi sa sultanovom vojskom i proglašenje autonomije

U Sandžaku je pokret za autonomiju Bosne bio masovno prihvaćen. Prije samog dolaska, Gradašćević je svojim pristalicama naredio da obezbijede bočne strane ovog kraja od eventualnog upada Srba i Crnogoraca. Stanovnici Novog Pazara i Sjenice, pridružili su se vojsci Husein-kapetana za koju su obezbjeđivali hranu i smještaj. Sedam stotina Gusinjaca i Plavljana, predvođeni Đul-begom Šabanagićem, također su se pridružili bosanskoj vojsci. Slično su uradili i Bjelopoljci predvođeni Sulejman-agom Kučevićem, te Bošnjaci Prijepolja i Kolašina. Na Pešteru, centar pobune protiv sultana nalazio se u selu Rasnu. Sve ukupno bilo je oko 4.000 vojnika koji su se pridružili Pokretu na čelu sa Husein-kapetanom.

U proljeće 1831. godine, Husein-kapetan na čelu 25.000 vojnika uputio se na Kosovo s ciljem da se uspostavi veza s pobunjenim Albancima i spriječi prodor osmanske vojske u Bosanski ejalet. Pismom od 1. juna 1831. traženo je da ih Srbi, koji su se još ranije utvrdili na granici (prema Bosanskom ejaletu), ne uznemiravaju, jer žele da ostanu sa njima u prijateljskim odnosima. Pravac pokreta išao je preko Rogatice, Višegrada, Priboja i Prijepolja prema Novom Pazaru. Da bi na vrijeme obezbijedili hranu za veliku bosansku vojsku, age iz Nove Varoši, Sjenice i Novog Pazara rasuli su se po naseljima Starog Vlaha, Jošanice i Studenice, zahtijevajući od tamošnjeg stanovništva da daje hranu za vojsku.

U svom kretanju, bosanska vojska je vrlo lijepo i dobro postupala. Stoga je svugdje prihvatana sa doborodošlicom, a kada je napuštala Sjenicu ispraćena je plotunima iz pet topova. Početkom juna 1831. godine, Husein-kapetan je sa vojskom stigao u Novi Pazar, koji je bio i ostao centar u kome su se okupljali protivnici sultana Mahmuda II, a to znači da je većina njegovih ljudi prišla Bošnjacima. Odatle se nakon odmora u novopazarskoj ravnici uputio prema Kosovu. U bici kod Lipljana 22. juna 1831. godine Gradašćević i njegovi vojnici do nogu su potukli sultanove trupe. U toj bici veliki vezir Mehmed Rešid-paša izgubio je oko 2.000 vojnika i mnogo oružja. No, Bošnjaci nisu iskoristili ovu veliku pobjedu, već su se počeli vraćati svojim kućama.

Po povratku u Sarajevo Husein-kapetan Gradašćević je 12. septembra 1831. godine, na zasijedanju najuglednijih bošnjačkih prvaka u Carevoj džamiji, izabran za valiju sa titulom vezira. Dio teksta zakletve koju su učesnici Sabora položili Husein kapetanu Gradašćeviću glasi: „Mi ovdje sakupljeni, svi jednoglasno postavljamo tebe za valiju ejaleta Bosne (...) Od sada samo tebe priznajemo kao valiju Bosne i nikoga s druge strane ne trebamo i ne primamo ko god ga postavio. Ima umrijeti i propasti, ali od ovoga nema odustati.“ To je ujedno značilo i proglašenje autonomije Bosne.

Pokret za autonomiju na čelu sa Husein-kapetanom Gradašćevićem pismeno su podržali organi vlasti u Bijelom Polju, Gusinju, Sjenici, Kolašinu, Prijepolju, Mitrovici, Novom Pazaru, Pljevljima kao i u većini drugih gradova i tvrđava Bosanskog ejaleta. Mjesne kadije, ajani i ugledni ljudi u narodu su u ovim predstavkama naglašavali da je Husein-kapetan ozbiljan, hrabar i pravedan i da takva osoba treba da je na čelu ejaleta.

Slom Pokreta

Dok je Husein-kapetan radio na organizaciji domaće vlasti, sultan Mahmud II spremao je vojsku za odlučujući napad na Bosnu. U proljeće 1832. godine, ogromna vojna sila krenula je na Bosanski ejalet. Već tokom aprila zauzet je Novi Pazar, a do 5. maja osmanske snage zauzele su Sjenicu, Prijepolje, Pljevlja i druge gradove u Limskoj dolini čime je

označen kraj pokreta za autonomiju Bosne na tim prostorima. Poslije ovih događaja, u Pljevlja dolazi novi bosanski vezir. U Pljevlja dolazi i 12 Sarajlija da se predaju, pozivajući vezira da ide sa njima u Sarajevo. Obećali su mu da će uhvatiti živog Husein-kapetana Gradašćevića i predati mu ga. Odlučujuća bitka između osmanskih i bosanskih snaga Husein-kapetana dogodila se u okolini Sarajeva, na području

Husein-kapetan Gradašćević (1802–1834)

Podromanije. U trenutku kad se moglo očekivati povlačenje sultanove vojske u pomoć su joj pritekli hercegovački prvaci, protivnici ustanka na čelu sa Ali-agom Rizvanbegovićem. Zahvaljujući njihovoj pomoći, bosanska vojska je poražena, a Pokret za autonomiju ugušen. Husein-kapetan Gradašćević je protjeran u Istanbul gdje je pod nerazjašnjenim okolnostima 17. avgusta 1834. godine umro u svojoj 32. godini života.

Ostao je opis njegovog posljednjeg dana života. U njemu stoji da se tog jutra rano digao da bi izvršio pripreme za

Mevlud koji se slavio tog dana. Pokupovao je sve što je trebalo za njegovo održavanje i po povratku kući raspremio se da uzme abdest, ali tek što je počeo to obavljati, najednom mu pozli i počne povraćati. Malo iza toga je izdahnuo. Ukopan je u starom istanbulskom mezarju na Ejubu, sa dosta skromnim nišanima.

Historijski izvor

Husein kapetan Gradašćević je do kraja života ostao vjeran ideji koju je inaugurirao Pokret za autonomiju. Nije ga niko mogao navesti da to izda. Uz tu ideju, ostao je vjeran do kraja života svojoj pobožnosti. Kako je to izgledalo vidjet ćemo iz opisa Mađara Kuninberta, liječnika kneza Miloša.

Husein kapetan je imao 30 godina, stas mu bijaše srednji, izgled ineteresantan, pogled blag i sumoran, osmijeh pun draži i tuge, njegove krupne oči natkrivljivahu guste i ukrštene obrve... Jedva bi se moglo vjerovati, da se pod ovim nejakim i nježnim tjelesnim sastavom mogla skrivati ovako krepka duša, vojnički darovi, velika taština, a naročito lična hrabrost, dotjerana nekada do drskosti.

Iskren i marljiv musliman, on je brižljivo vršio spoljne obrede svoje vjere i propise Kur'ana i ni za šta na svijetu on ne bi propustio onih pet molitava dnevno, šta više često su ga vidjeli kako za vrijeme razgovora okreće oči k nebu i ponavlja sasvim tiho poneku molitvu ili stihove iz Kur'ana, i protiv općeg običaja svojih sunarodnjaka uzdržava se on brižljivo od raznih vinskih i alkoholnih pića zabranjenih zakonima islama. Vodio je život skromnog vjernika muslimana, iako je bio sigurno najbogatiji čovjek u Bosni. Raspolagao je sa oko 1.300 čifluka, što je ogromno. Nije bio ni razuzdan ni nadmen. Bio je jedino odlučan i nepokolebljiv... Ponosio se svojom zemljom. Objektivno, njemu se ne može naći nijedna zamjerka i on treba i mora da služi na čast i ponos bošnjačkom narodu.

Ahmed Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo 1996.

Historijski izvor

Opis psiholoških karakteristika Husein-kapetana Gradaščevića nalazimo u knjizi *Uhode* Derviša Sušića.

... „Husein nije polupismeni posjednik koji hrani bandu odmetnika za obračune s istim takvim susjedom. On je Evropljanin koji klanja... Nije priglup bogatun, opterećen strastima uobičajenim u bošnjačke provincijalne vlastele, kao što su posjedovanje i titularna superiornost. Posjed, titule i lični prestiž samo su mu sredstva. Cilj je vladanje Bosnom... Husein nije despot. Kad prolazi čaršijom, pješice, ljubazno se javi svakom starijem. Kad jaše pred pratnjom, ljudi se klone u kraj i smiješeći se dive i konjima i jahačima... Husein između ostalog ima i jedan raf pun austrijskih zbirki zakona i komentara. On čita više nego što se pretpostavlja... Nije prijatelj bučnih veselja, dvoboja, ženskinja i razmetanja konjima, odjećom i oružjem... Bogat je, moćan, čvrst na odluci i – mlad... Stariji begovi smatraju ga seljakom. Međutim, on je među njima najobrazovaniji.“

Derviš Sušić, *Uhode*, Sarajevo 2016.

BOŠNJACI I TANZIMAT (1839-1878)

Prve dvije decenije 19. vijeka ukazale su sultanima i Porti na brojne slabosti s kojima su se morali uhvatiti u koštac ako su željeli da Carstvo opstane. Napoleonovi ratovi pokazali su novi visoki nivo vojnog učinka u zapadnoj Evropi, a polusamostalni status Srbije bio je loš primjer drugim dijelovima Carstva koji su ga željeli slijediti. Sve to je pojačavalo pritisak na sultane da poduzmu brojne reforme u vojsci, upravi, sudstvu i poreskom sistemu.

Krajem 18. vijeka, sultan Selim III (1789–1807) započeo je sa provođenjem reformi, a njegov prvi cilj bio je formiranje moderne vojske po evropskom uzoru koja bi se zvala nizam. Svjesni, da bi njenim formiranjem postali nepotrebni, janjičari su spriječili dalje reforme, organizovali pobunu i zbacili sultana Selima III s prijestolja. Poučen iskustvom, njegov nasljednik sultan Mahmud II (1808–1839) najprije je stvorio nove, dobro opremljene i plaćene vojne jedinice. Tek kada je nova vojska ojačala, 1826. godine izdao je ferman o ukidanju janjičara. Pobunu koja je potom uslijedila, sultan je lahko ugušio.

Ferman o ukidanju janjičara odnosio se na cijelo Carstvo, pa tako i na Bosanski ejalet. Međutim, bosanski janjičari, podržani od svih slojeva društva, nisu imali povjerenja u novu vojsku i njene sposobnosti za odbranu granica Bosanskog ejaleta. Zato su zahtijevali da se janjičarska organizacija u Bosni ne ukida, a podršku su dobili i iz Novog Pazara kojim su kružile priče da će sultan ovaj grad ustupiti knezu Milošu. Stoga su bosanski prvaci još 1826. godine poručili sultanu Mahmudu II: „Budni nam car kao što su dosadašnji carevi bivali, a nemoj nas tjerati u kaure (nevjernike), tako ti tvoje lijepe vjere.” Kako njihovom zahtjevu nije udovoljeno, došlo je do otvorene pobune koja je ugušena 1827. godine intervencijom osmanske vojske pod komandom Abdurahman-paše. On je pogubio sve istaknutije janjičarske vođe nakon čega su janjičari ukinuti i u ovoj osmanskoj provinciji. Na isti način uslijedio je slom Pokreta za autonomiju (1832), a nedugo zatim u Bosni su ukinute i kapetanije (1835), među kojima je bila i novopazarska.

Nakon krvavih događaja koji su pratili ugušenje Pokreta za autonomiju Bosne, osmanske vlasti su u narednom periodu pokazivale više opreza naspram Bošnjaka. To je zemlji donijelo nekoliko godina prividnog mira, jer se sjećanja na protekle događaje nisu mogla zaboraviti pa se stalno osjećala napetost. Porta se zato teško odlučivala da Bosni silom nametne reforme koje su zaživjele u svim drugim dijelovima Carstva.

Stanje u Bosni nije se znatnije promijenilo ni nakon stupanja na prijesto sultana Abdul-Medžida (1839-1861). On je odmah po dolasku na vlast izdao ferman nazvan Hatišerif od Gilhane. Time je započelo novo doba u osmanskoj historiji poznato kao reformsko doba ili Tanzimat. Ovim reformama svi stanovnici Carstva postali su ravnopravni bez razlike na vjersku, nacionalnu i stalešku pripadnost. Ukinut je timarsko-spahijski sistem, a uvedena redovna vojna služba ograničena na četiri do pet godina. Utvrđen je i jedinstven sistem poreza, koji se odnosio na sve stanovnike Carstva, koji je podrazumijevao oporezivanje prema imovinskom stanju. Bošnjaci koji su u knjizi „Pogled na Bosnu sa vojnog i strategičkoga vida” (Zagreb 1862), opisani kao „lijepi i snažni ljudi koji su mirni i krotki, ali čim se oružja late odmah ih nadahne junački žar”, dugo vremena su odbijali sprovesti ove reforme ne prihvatajući da im se oduzmu timari. Pogotovo se nisu mirili sa ukidanjem kapetanija i gubljenjem vojne vlasti. Nisu, naime, imali povjerenje ni u jedan drugi sistem odbrane svoje zemlje osim u onaj u kojem su oni predstavljali njenu odbranu i u kojem su oni vodili glavnu riječ.

Uvođenju redovne vojske putem regrutacije prve su se suprotstavile Sarajlije. Govorili su da to Bosni ne treba jer je svaki Bošnjak od svoje šeste do sedamdesete godine života vojnik i uvijek spreman krenuti u boj žrtvujući život za svoju domovinu, porodicu i imetak. Česte smjene namjesnika u Bosanskom ejaletu četrdesetih godina 19. vijeka, dodatno su utjecale na slabo sprovođenje odredbi Tanzimata. Uprkos tome, nemiri i bune iz tog perioda, bili su i te kako prisutni.

Da jednom zauvijek stane ukraj prkosnim i buntovnim Bošnjacima i da se sprovede ono što im je namijenjeno, sultan je 1850. godine u Bosnu uputio svog najsposobnijeg tadašnjeg vojskovođu, zloglasnog Omer Lutfi-pašu (Omer-paša Latas). Dobivši široka ovlaštenja, on je najmodernijim

naoružanjem kojim je Porta raspolagala, opremio 12.000 vojnika. U Sarajevo je stigao 4. avgusta 1850. godine i odmah je uputio poziv na zbor svim muteselimima, kadijama, bogatijim i uglednijim muslimanima iz cijelog Bosanskog ejaleta. Nakon nekoliko dana čekanja da svi pristignu, 16. avgusta prisutnim je kod Ali-pašine džamije pročitao sultanov ferman, poslije čega je Omer Lutfi-paša održao prijeteći govor završavajući ga riječima: „Ako dragovoljno ne primite Tanzimat (reforme) primit ćete ga silom! Dosta je bilo vašeg okolišanja!“ U čitavoj Bosni se brzo saznalo za sadržaj fermana što je izazvalo veliko komešanje i odlučnost da se isti ne prihvati.

Prije zahuktavanja bune, bihorski prvaci su osluškivali vijesti o stanju u centralnim i zapadnim djelovima Bosanskog ejaleta. Osjećajući da stanje nije dobro i da bi svakog časa varnica nezadovoljstva mogla prerasti u otvoreni sukob, Omer Lutfi-paša je zatražio da se u Skadru pokrene akcija upisivanja dobrovoljaca u vojne spiskove, nakon čega bi tako formirane jedinice krenule prema Bosanskom ejaletu. Za te potrebe Omer Lutfi-paša je naredio Hadži Mustafi Kočijaniju da pođe do Prištine i tamo pokuša vrbovati zainteresovane dobrovoljce. Svakom pojedincu koji bi stupio u te jedinice, bilo je obećano da će dobiti 7 fr. i 20 kr. na mjesec, osim hrane. Dok je trajalo stvaranje dobrovoljačkih jedinica i dok su one upućivane prema centralnim i zapadnim djelovima Bosanskog ejaleta, pobunjenički plamen planuo je i u Bihoru, a zatim u rožajskom kraju u ljeto 1851. godine. Kako bi sa predstavnicima sandžačkih vlasti smirio situaciju, Omer Lutfi-paša sa pratnjom uputio se prema Novom Pazaru. Tu je dogovorio da se za gušenje pobune, angažuju snage iz Skadra, kojima bi komandovao Mahmud-beg. U direktnom angažovanju te snage su uspjele da uguše pobunu, odvođajući u ropstvo nekoliko uglednih aga i begova iz Bihora i Rožaja. Oni koji su smatrani manje krivim, ili čija krivica nije mogla biti dokazana, pušteni su iz zatvora 1853. godine.

U Bosni, prva se na oružje digla Krajina, potom Posavina, zatim srednja Bosna, a onda Hercegovina. Omer Lutfi-paša je sve ove pobune surovo ugušio. Bosanski franjevac i prosvjetitelj Ivan Frano Jukić, ovako je ukratko opisao rezultate njegovog vojevanja u Bosni: „Proći će i stotina godina, a rane im neće zarasti (Bošnjacima), niti će ono što su pogubili

ikad više steći! Od više stotina godina, što su im praoci stekli, to sad sve ode Arnautu i nizamu u torbu“.

Nakon slamanja otpora bosanskih prvaka, Omer Lutfi-paša je ukinuo timarsko-spahijski sistem i esnafsku organizaciju, te izvršio značajne administrativne promjene. Jedna od njegovih prvih odluka bila je da sjedište Bosanskog ejaleta premjesti iz Travnika u Sarajevo. Početkom 1851. godine ukinuo je termine sandžak i kadiluk, umjesto kojih je u upotrebu uveo nove nazive kajmakamluk (okrug) i mudirluk (srez). Administrativnom reformom u sklopu Bosanskog ejaleta formiran je Novopazarski kajmakamluk sa sjedištem u Sjenici, a koji je još obuhvatao Novi Pazar (s Mitrovicom i Banjskom), Višegrad, Akovu (Bijelo Polje s Bihorom), Trgovište (Rožaje) i Novu Varoš.

**Sjenica je dugo vremena bila sjedište
Novopazarskog sandžaka**

Ovom reformom umjesto domaćeg stanovništva, na sva važnija upravna mjesta u ejaletu dovedeni su stranci, čiji je glavni cilj bio da se što prije obogate. Njihova nezajažljivost u ubiranju poreza i podložnost korupciji utjecat će na pogoršanje prilika u samom ejaletu, što je u narednom periodu rezultiralo novim pobunama, uglavnom pravoslavnog

stanovništva. Nova vojska (nizam) je uvedena tek 1860. godine, kada je na miran način sa bosanskim begovima dogovoreno formiranje dva puka domaće vojske pod tri uvjeta: da rok aktivne službe bude ograničen na tri godine, da bosanski pukovi ne napuštaju svoju domovinu i da se polovina oficira bira iz redova domaćeg plemstva.

Agrarni odnosi

Bosanski ejalet je u 19. vijek ušao sa novim, već formiranim i ustaljenim, iako zvanično nepriznatim sistemom agrarnih odnosa, tzv. čiflučkim sistemom. U njemu su postojale dvije kategorije stanovništva čifluk-sahibije (vlasnici posjeda) i čifčije (zakupci). Nakon ukidanja timara u Bosanskom ejaletu 1851. godine, posjednici čifluka ostali su jedina povlaštena društvena (klasa) struktura.

Čifluci u Bosni počeli su nastajati u drugoj polovini 17. vijeka, tj. poslije Kandijskog i Bečkog rata, kada su opustjele mnoge zemlje naseljene muslimanskom rajom koja je bila obavezna da služi vojsku. Njihove tapije (vlasnička prava) tada su počeli uzimati ne samo bosanske spahije, nego i janjičari, trgovci, zanatlije, ulema i mnogi drugi koji su preuzimali na sebe obaveze prema državi. Da bi preuzete obaveze mogli i ispuniti, oni na prisvojene zemlje počinju naseljavati pravoslavno stanovništvo, koje se doseljava mahom iz istočne Hercegovine, Crne Gore i dijelova Srbije. Na taj način novodoseljeno stanovništvo postalo je zakupac (čifčija) na tuđoj zemlji, koju obrađuje pod određenim uvjetima i obavezama.

Obaveze čifčija bile su teže od obaveze raje na timarima, jer su čifčije pored davanja državi, bile obavezne davati određene dažbine i čifluk-sahibiji. Stoga su osmanske vlasti nastojale nizom uredbi i zakona regulisati ovo pitanje koje je eskaliralo u drugoj polovini 19. vijeka. To je vrijeme neposredno nakon što je srpska spoljna politika (uobličena u dokumentu *Načertanije*) definisala pravce širenja na susjedne teritorije. Provodeći tu politiku pravoslavne čifčije, podsticane iz Kneževine Srbije postaju instrument preko kojih je Srbija nastojala potisnuti osmansku vlast iz Bosne. Iz tih razloga, druga polovina 19. vijeka obilježena je sve češćim pobunama pravoslavnog stanovništva, koji pod vidom teškog stanja u

kojem se nalaze, počinju borbu za zemlju, odnosno za ujedinjenje sa Srbijom.

Historijski izvor

Nakon što su dobili sultanov ferman o ukidanju janjičara, Bošnjaci su sultanu Mahmudu II uputili pismo u kojem je između ostalog stajalo: „Od kada su Turci osvojili Bosnu, naši djedovi poštuju sveti muslimanski Božiji zakon (šerijat) i carski zakon (kanun). Uvijek smo slušali i poštovali carske fermane. Nikada im se nismo suprotstavljali, niti bili neposlušni. Nećemo ni sada. (...) U prethodnom ratu sa Srbijom, koji je trajao 15 godina, upotrijebili smo sve što imamo i da bi osvojili beogradsku tvrđavu platili smo s deset hiljada života, a nekoliko hiljada nas je ranjeno. Uvijek smo se molili za sultanovo zdravlje i uvijek se nadali njegovoj milosti. I sada, kada se raspuštaju janjičari, mi se nadamo da će sultan raširiti svoje milostive ruke i zaustaviti sve te promjene, da će zadržati stari poredak u Bosni i sve stare vojne formacije i tako, još jednom, pokazati svoju dobrotu prema nama.“

Nastava moderne historije jugoistočne Evrope – dodatni nastavni materijal, Nacije i države u jugoistočnoj Evropi, *Historijska čitanka 2*, Sarajevo 2007.

KULTURNE I VJERSKE PRILIKE BOŠNJAKA POD OSMANSKOM VLAŠĆU

Materijalna kultura

Kulturna baština Bošnjaka koji žive na tlu nekadašnjeg Novopazarskog sandžaka, odnosno jugozapadne Srbije i sjeveroistočne Crne Gore, sastavni je dio sveukupnog bošnjačkog kulturnog naslijeđa. Tu spadaju brojna kulturna dobra, koja se dijele na materijalna i duhovna. Kada su u pitanju materijalna kulturna dobra iz osmanskog perioda, radi se uglavnom o vakufskim objektima raznih namjena, u kojima je bio koncentriran sav vjersko-prosvjetni, kulturni i privredni život muslimana. Tu spadaju: džamije, mektebi, medrese, bezistani, hanovi, hamami, sahat-kule...

Husein-pašina Džamija u Pljevljima

Podignuta je 1569. godine, kao zadužbina Husein-paše Boljanića. Rođen blizu Pljevalja bio je namjesnik Bagdada (Irak), Misira (Egipta), Hercegovačkog sandžaka, Bosanskog i Budimskog ejaleta. U ovoj džamiji se čuva Ku'ran iz 1571. godine, remek djelo islamske kaligrafije.

Kao najdominantiji kulturno-historijski objekti Bošnjaka, izdvajaju se džamije. Među najpoznatije i najznačajnije džamije u Sandžaku ubrajaju se: Husein-pašina džamija u Pljevljima, Altun-alem, Lejlek, Arap i Bor džamija u Novom Pazaru, džamija Sultan Valide u

Sjenici, Ibrahim-pašina džamija u Šarampovu (Prijepolje), jedinstvena trobojna džamija u Petnjici (Bihor). Uz džamije, građeni su i mektebi, koji su dugo vremena bili u funkciji školovanja i stjecanja osnovnog obrazovanja. Sličnu funkciju imale se i mualimhane koje su bile namijenjene za siromašnu djecu. Uz njih su postojali i internati, u kojima su, osim obrazovanja, učenici imali osiguranu hranu, stan i odjeću. Viši stepen obrazovanja predstavljale su medrese. Nastava se odvijala po grupama u predavaonicama (dershanama), pored kojih su bile sobe za učenike i biblioteka. Na području Sandžaka postojale su medrese u Novom Pazaru, Pljevljima i Prijepolju. Jedna od najpoznatijih medresa iz tog perioda, a i danas, jeste Gazi Husrev-begova medresa u Sarajevu, utemeljena 1537. godine. U potrazi za znanjem, najdarovitiji učenici upućivani su na visoke škole u Istanbul, Kairo i Damask, gdje su stjecali visoka zvanja i stručnosti.

Od objekata privrednog značaja naročito važnu ulogu imali su natkriveni poslovni centri sa trgovačkim i zanatskim radnjama – bezistani. Na području Sandžaka bezistani su postojali u Novom Pazaru i Pljevljima. Značajnu poslovnu namjenu imali su i hanovi. Radi se o objektima koji su služili za odmor i prenočište putnika i njihovih karavana.

Kao najrepresentativniji objekat ovakve vrste ističe se Morića han u Sarajevu, koji je mogao da primi na konak karavan od 300 putnika i 70 konja. Na području Sandžaka postojalo je nekoliko hanova na putu za Tutin, kao i za Sjenicu, te nekoliko u Novom Pazaru, među kojima su najpoznatiji Amir-agin han i Smailbegovića han poznatiji kao han Granata.

U skladu s vjerskim i zdravstvenim potrebama u osmanskome periodu nastali su i hamami. To su parna kupatila, koja su služila za kupanje, odnosno odmor i opuštanje. Građeni su praktično u svakoj kasabi i bili su sastavni dio svakog grada pod osmanskome upravom. Među najpoznatijim hamamima na području današnje Bosne i Hercegovine izdvajaju se Gazi Husrev-begov i Isa-begov hamam u Sarajevu. Na području Sandžaka kao najznačajniji ovakvi objekti ističu se Gazi Isa-begov hamam u Novom Pazaru i Stari hamam u Novopazarskoj banji.

Za potrebe svakodnevnog života građene su sahat-kule koje su karakteristične za bošnjačke čaršije. Podizane su za potrebe stanovništva,

kako bi na vrijeme moglo obavljati vjerske obrede (namaze). Po svojoj ljepoti, na prostoru Sandžaka, ali i šire ističu se sahat-kule u Pljevljima, Bijelom Polju i Prijepolju.

Amir-agin han iz 17. vijeka u Novom Pazaru

Služio je kao odmaralište umornih putnika koji su prolazili kroz ovaj kraj.

Duhovna kultura

Bošnjački kulturni radnici, prvenstveno oni koji su svoja djela pisali na arapskom, turskom i perzijskom jeziku, u ne malom broju bili su sa prostora današnjeg Sandžaka. Svoju zavičajnu pripadnost oni su dosta često označavali sa „Akovali”, ili „Taslidžali”, uz istovremeno isticanje pripadnosti i vjernosti Bosni. Neki od njih su: Jahja El Bosnevi „Taslidžak”, Hadži Hilmi Taslidžak, Ahmed Vali Novopazarac, Hatem Ahmed Akovali, Osman Kadić Akovali sa pjesničkim nadimkom Šehdi i drugi. Njihova djela mogu se naći u najznačajnijim evropskim bibliotekama, a samo neka od njih prevedena su na bosanski jezik. Tu su još: Muhamed Nerkesi Es-Saraji, Ahmed Baba Gurbi, Alaudin Sabit Užičanin, Mula Mustafa Bašeskija, Hasan Kafi Prušćak, Habiba Rizvanbegović Stočević i drugi. Od navedenih pisaca i pjesnika neka njihova djela su bila takve vrijednosti da su već u ono doba prevedena u više evropskih zemalja.

Uporedo sa književnim djelima na turskom, perzijskom i arapskom jeziku, razvijala se i tzv. alhamijado književnost, odnosno književnost pisana arabicom na bosanskom jeziku. Najznačajniji alhamijado stvaraoci su: Muhamed Hevai Uskufi, autor prvog bosanskog rječnika 1631. godine, Hasan Kaimija, Umihana Čuvidina, prva bošnjačka pjesnikinja, Seid Abdulvehab Ilhamija i drugi.

Među najznačajnijim književnim stvaraocima toga doba na području Sandžaka, izdvajaju se: Mehmed Emin Serdarević, Sulejman Tabaković, Salih Gašović, Ibrahim Biočak, Jusuf Mula Rušović i mnogi

drugi. I orijentalni i alhamijado pisci u svojim djelima veoma lijepo navode svoje porijeklo i ljubav prema Bosni što potvrđuju i stihovi Ahmeda Gurbija iz Novog Pazara nastali sredinom 18. vijeka: „Zemlja Bosna je moja domovina / to ime znaju svi narodi svijeta / Bog je učinio gnijezdom heroja /.”

Mehmed Šaćir Kurtćehajić (1844–1872)

Mehmed Šaćir Kurtćehajić, rođen u Akovi (Bijelo Polje) 1844. godine, bio je prvi bošnjački novinar. Obavljao je poslove urednika *Bosne*, zvaničnog lista uprave

Bosanskog ejaleta. Pored toga, bio je vlasnik i urednik *Sarajevskog cvjetnika*, lista u kojem je zagovarao obrazovanje mladih i usavršavanje zanata u skladu sa modernim evropskim dostignućima.

Prelazak na islam

Neposredno nakon osvajanja Carigrada, prvi akt koji je donio sultan Mehmed II el-Fatih (Osvajač) bio je ferman kojim je pod svoju zaštitu uzeo Pravoslavnu crkvu. Nedugo nakon toga, sultan je imenovao i nadrabina, kao vjerskog poglavara jevrejske zajednice u Osmanskom carstvu. Nakon osvajanja Bosne 1463. godine, Mehmed II je bosanskim franjevcima izdao ahdnamu (povelju), kojom je zajamčio slobodu vjerskog djelovanja, a samim time i slobodu vjeroispovijesti katoličkom stanovništvu. Zahvaljujući ovome, niti jedan narod na Balkanu nije izgubio svoj identitet, jezik, kulturu i običaje, iako je Osmanska vladavina trajala nepunih pet vijekova.

Prve pripadnike islama na tlu današnje Srbije susrećemo krajem 14. i početkom 15. vijeka i to u onim dijelovima koji su ulazili u sastav Skopskog krajišta. Iako nema sigurnih podataka ko su bili pripadnici prvih osmanskih odreda na ovom prostoru logično je pretpostaviti da u prvo vrijeme među njima nije bilo domaćih ljudi.

Tokom 15. vijeka prelazak na islam zahvatilo je sve krajeve pod osmanskom vlašću, naročito Bosnu, ali je u nahijama istočno od Drine: Zvečan, Aržane, Ras, Vrače, Sjenica broj muslimana još uvijek bio mali. Proces prihvatanja islama ubrzao se sa nastankom muslimanskih naselja okupljenih oko islamskih kulturnih ustanova poput džamija i tekija. Novi Pazar je već 1528. godine imao 16 muslimanskih i četiri hrišćanske mahale, sa ukupno 582 kuće. U seoskim sredinama, planinskim predjelima (Pešter, Stari Vlah, Bihor, Kolašin, Kričak, Rožaje (Trgovište) i u onim mjestima, gdje je bilo više crkava, manastira i sveštenika kao što je veliki dio Polimlja širenje islama bilo je dosta sporije.

Tokom 16. i 17. vijeka, stanovništvo Bosanskog ejaleta intenzivno je prihvatilo novu vjeru. Prihvatanje islama odvijalo se u skoro svim društvenim sredinama. Pored seoskog i gradskog stanovništva, islam su prihvatili i pripadnici plemstva. Prelaskom na islam dobivao se bolji status u društvu, plaćali se manji porezi, a otvarale su se mogućnosti napredovanja i obrazovanja. Sama činjenica da je taj proces trajao nekoliko vijekova, uvjerljivo pokazuje da islam nikome nije silom nametan. Prelazak na islam predstavljao je individualnu stvar svakog

pojedince, jer je u Osmanskom carstvu bio na snazi šerijat koji priznaje sve monoteističke religije.

Historijski izvor

Osmanski sultan Mehmed II el-Fatih je, nakon osvajanja Bosne, 28. maja 1463. godine, bosanskim franjevcima na polju u Milodražu kod Kiseljaka izdao čuvenu Ahdnamu. Sultan Fatih je Ahdnamu predao fra Anđelu Zvizdoviću, starješini franjevačkog reda u Bosni, kao dokument kojim bosanskim katolicima garantuje ličnu i imovinsku sigurnost, kao i slobodu vjerskog djelovanja. Tekst Ahdname, glasi:

On (tj. Bog) je jedini pomoćnik.

Mehmed, sin Murad-hanov, vazda pobjedonosan! Zapovijed časnog, uzvišenog sultanskog nišana i svijetle carske tugre, osvajača svijeta je: Ja, sultan Mehmed-han, stavljam do znanja cijelom svijetu (svom puku i odličnicima) da se prema posjednicima ovog carskog fermana bosanskim redovnicima pojavila moja velika milost, pa zapovijedam sljedeće: Neka niko spomenutim (redovnicima) i njihovim crkvama ne pravi smetnje i neka ih niko ne uznemiruje.

Neka oni bezbrižno stanuju u mome carstvu. A oni koji su izbjegli (pobjegli i otišli) neka su slobodni i sigurni. Neka dođu i neka bez straha stanuju u zemljama moga carstva. Neka se nastane u svojim samostanima i neka niko, ni moje visoko veličanstvo, ni iko od mojih vezira, ni od mojih sluga, ni od mojih podanika, niti iko od stanovnika moga carstva, – ne vrijeđa i ne uznemiruje spomenute. Neka im ne upada i neka ih ne ugrožava i ne vrijeđa ni njih, ni njihove duše (živote), ni njihov imetak, niti njihove crkve.

Isto tako neka im je dopušteno da dovedu čovjeka sa strane (iz tuđine) u zemlje moga carstva. Zbog toga spomenutim velikodušno podarujem carsku zapovijed i zaklinjem se sljedećim teškim zakletvama: Tako mi Stvoritelja zemlje i neba, koji hrani sva stvorenja, i tako mi sedam mushafa, i tako mi našeg velikog vjerovjesnika (Muhameda), i tako mi

sablje koju pašem, – niko se neće protiviti onome što je napisano sve dokle god mi oni budu služili, dok se budu pokoravali i dok budu odani mojoj zapovijedi.

Pisano 28. maja 1463. godine u Milodražu polju, nadomak Fojnici

Hazim Šabanović, Turski dokumenti u Bosni i Hercegovini iz druge polovine XV stoljeća, *Istorijsko-pravni zbornik*, vol. 2, god. 1, Sarajevo 1949.

Historijski izvor

Mi imamo više hrišćanskih priznanja da Turci nisu nagonili svijet da prima njihovu vjeru, ni među Grcima ni kod nas. Jedan naš pisar iz godine 1509, koji nimalo ne voli Turke, ipak savjesno priznaje kako u to vrijeme „mnogi nemučeni ni od koga odstupiše od pravoslavlja i pristaše uz njihovu vjeru...”.

Nasilno prevjeravanje nije uopće nikad uzimalo velike razmjere sem u 18. vijeku u Metohiji (inače, otkud bi se održalo toliko hrišćana sve do 19. soljeća?), a ukoliko ga je bilo, ono je djelo pojedinih fanatizovanih lokalnih sredina prema pojedincima.

Vladimir Ćorović, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1933.

VELIKA ISTOČNA KRIZA (1875-1878), BERLINSKI KONGRES I NOVOPAZARSKI SANDŽAK

Slabljenjem Osmanskog carstva od kraja 18. vijeka u Evropi se sve češće počelo postavljati pitanje podjele njegovog teritorija na Balkanu, poznato pod imenom Istočno pitanje. Poseban interes za rješavanje tog pitanja pokazivale su Austro-Ugarska i Rusija.

Uslijed teškog ekonomskog položaja, neriješenih agrarnih odnosa, kao i miješanja susjednih zemalja, u Bosanskom ejaletu su – prvo u istočnoj Hercegovini, a ubrzo i Bosanskoj Krajini (sa izuzetkom Bihaćke regije), izbile oružane pobune srpskih seljaka koje su trajale oko tri godine (1875-1878). To je dovelo do *Velike istočne krize*, čime je Bosna došla u središte evropskog i svjetskog zanimanja.

Velika istočna kriza

U ovoj krizi svoju šansu vidjele su Srbija i Crna Gora, koje su težile da podijele tadašnji Bosanski ejalet, uključujući i Novopazarski sandžak. Stoga su sredinom juna 1876. tajnom konvencijom i vojnim ugovorom u Veneciji (Italija), dogovorile podjelu Sandžaka na dva dijela. Ubrzo nakon toga obje zemlje objavile su rat Osmanskom carstvu.

Od samog početka *Velike istočne krize*, Austro-Ugarska i Rusija vodile su pregovore o podjeli evropskog dijela Osmanskog carstva. To je rezultiralo potpisivanjem tajnog sporazuma januara 1877. godine, po kojem se Austro-Ugarska obavezala na neutralnost u rusko-osmanskom ratu, a zauzvrat je dobila pravo da okupira Bosnu i Hercegovinu. Stoga je Porta s ciljem zadržavanja Novopazarskog sandžaka u svom sastavu 2. februara 1877, izdvojila ovo područje iz Bosanskog i priključila ga Kosovskom vilajetu (ejaletu) sa sjedištem najprije u Prištini, a potom u Skoplju.

Stupanjem Rusije u rat aprila 1877. godine, poraz Osmanskog carstva bio je neminovan. Mirom u San Stefanu (danas Yeşilköy kraj Istanbula), 3. marta 1878. Porta je morala pristati na autonomiju Bosne te punu nezavisnost Crne Gore i Srbije, koja je trebala da dobije proširenje

prema Kosovu i Novopazarskom sandžaku. Kako su odredbama ovog mira bili ugroženi interesi Austro-Ugarske koja je ta područja, kao i Bosnu i Hercegovinu smatrala svojom interesnom sferom, ona je podržana od ostalih velikih sila, zatražila njegovu reviziju.

Berlinski kongres i otpor Austro-Ugarskoj okupaciji

Revizija Sanstefanskog mirovnog ugovora izvršena je na Kongresu velikih sila (Njemačke, Austro-Ugarske, Francuske, Velike Britanije, Italije i Rusije s jedne, te Osmanskog carstva s druge strane), koji je održan u Berlinu od 13. juna do 13. jula 1878. godine. Upravo u vrijeme Berlinskog kongresa u službenu austro-ugarsku praksu i terminologiju uvodi se za Bosnu dvočlani naziv Bosna i Hercegovina, koji je zadržan sve do danas. Na temelju odluka Kongresa, kneževine Srbija i Crna Gora postale su nezavisne države.

Članom XXV Berlinskog ugovora, Austro-Ugarska je dobila pravo na zaposjedanje Bosanskog ejaleta. Međutim u njemu je jasno istaknuto da vlada Austro-Ugarske ne želi preuzeti upravljanje u Novopazarskom sandžaku, koji se između Srbije i Crne Gore prostire jugoistočnim pravcem do Mitrovice. Ipak, da bi se obezbijedilo održavanje novog političkog stanja, kao i sloboda i bezbjednost komunikacija, Austro-Ugarska je zadržala pravo da u cijelom ovom dijelu nekadašnjeg ejaleta Bosne drži svoje garnizone i da koristi vojne i trgovačke puteve. Dakle, Novopazarski sandžak je ostao pod sultanovom upravom, ali je odlukama Kongresa, usljed pripajanja pojedinih njegovih dijelova Kneževini Crnoj Gori njegova teritorija bila znatno umanjena. Prije svih, Crnoj Gori su pripojeni dijelovi Beranske kotline i Kolašina, čiji je prostor od 1373. godine bio u sastavu bosanske srednjovjekovne države, a sam grad Kolašin je od svog nastanka 1650. godine, bio u sastavu Hercegovačkog sandžaka, sa sjedištem u Taslidži (Pljevlja). Plav i Gusinje su također odlukom Berlinskog kongresa trebali biti ustupljeni Crnoj Gori, ali se stanovništvo tih krajeva tome odlučno usprotivilo. Uz pomoć i podršku nekih albanskih plemena organiziranih u Prizrenskoj ligi Plavljeni i Gusinjani nanijeli su težak poraz crnogorskoj vojsci u bici na Nokšiću kod Plava 4. decembra 1879. godine. Zahvaljujući tome, velike

sile su odlučile da se umjesto ova dva grada, Crnoj Gori ustupi Ulcinj sa zaleđem do rijeke Bojane. Jačanje Prizrenske lige sve više je bilo u suprotnostima sa interesima Osmanskog carstva, te je intervencijom osmanske vojske 1881. godine došlo do slamanja otpora Prizrenske lige, nakon čega je ista prestala da postoji.

Austro-Ugarska je odbacivala ideju potpune podjele Novopazarskog sandžaka između Srbije i Crne Gore, zbog za nju strateškog puta prema Istoku, odnosno izgradnje željezničke pruge za Solun, od Višegrada preko Novog Pazara i Mitrovice koji su tradicionalno administrativno pripadali Bosanskom ejaletu. Austrijski list „Pester Lojd” je tada u vezi s tim pisao sljedeće: „... Ta nam željeznica otvara Novopazarski sandžak, ukratko cijelu zapadnu Tursku, dalje Egejsko more a na taj način i istočno korito Sredozemnog mora i u vezi s tim Suecki kanal itd. Dobijajući tu odušak naravno da dobija i naš politički uticaj, koji sa one strane Lima ima više političkih konkurenata.”

Dok su u Berlinu veliki odlučivali o sudbini malih, u Bosni i Hercegovini i Novopazarskom sandžaku vladala je velika uzrujanost. U pripremama oružanog otpora najviše je došla do izražaja uloga pljevaljskog muftije Mehmeda-efendije Šemsekadića. Kada se počelo govoriti o mogućnosti austrougarske okupacije Bosanskog ejaleta, Šemsekadić se sav predao pripremama otpora okupatoru. Obilazio je sandžačke kasabe, silazio do Kosova, pa dolazio i u Sarajevo, gdje su u mjesecu maju 1878. godine uveliko održavani sastanci po kućama muslimanskih prvaka. O njegovoj ulozi u ovim teškim vremenima, opjevane su i pjesme, a stihovi jedne od njih, glase: „San zaspao Mehmed-beg u Taslidži bijeloj. Sabah-zora svitala, majka ga je budila: Što si, sine, prispao, dušman Bosnu napao! Skupi svoje delije, sve mlade Sandžaklije. Valja nam se boriti, vatan Bosnu braniti!”

Mehmed-efendija Šemsekadić je sa još dvojicom sarajevskih prvaka Muhamed-efendijom Hadžijamakovićem (muderis Gazi Husref-begove medrese) i Abdulah-efendijom Kaučijom (imam Gazi Husref-begove džamije) bio idejni tvorac i nosilac otpora okupaciji. Oni su po sarajevskim džamijama držali vatrene govore protiv Austro-Ugarske monarhije, potičući okupljene na otpor. Muhamed-efendija Hadžijamaković, znao je svojim istupom i načinom na koji se obraćao

okupljenima, izazvati emocije, uzbuditi duhove i potaknuti spremnost na borbu. „Braćo moja – govorio bi – na vrata našeg vatana, zakuc’o je dušman koji nas je jednom u crno zavio... Čuli ste prije gotovo dvije stotine godina u Bosnu je provalio po zlu čuveni austrijski princ Eugen, dok su Bošnjaci bili daleko od Bosne – na bojnem polju kod Sente. Neometan ni od koga, dušman je proš’o kroz Bosnu k’o kroz maslo i brez po muke dopro do Saraj’va, u kojem je dan i noć dušmanski pirov’o. Sjek’o je staro i nejač, sramotio majke, sestre i šćeri, robio i palio kuće, a kad je poš’o, tjero je prid sobom kitu najljepših sarajskih djevojaka. Opustjelo je naše lijepo šehar Saraj’vo... Sad se, braćo moja, isti dušman iz istog zmijskog gnijezda, opet ustremio na naš vatan. A da naša žalost bude veća i gorča, čuje se da mu je sultan iz Stambola dao izun za to... Samo nek’ čitav svijet zna da se Bosna šale pokorit’ neće! Braniće je svaki onaj kome je na srcu i ko je sinovski voli!“ Bečki „Dnevni list“ (Tagblatt) pisao je kako se u Bosni „dobrovoljci kupe neprestano“... „Šta više i samo ženskinje nalazi se preobučeno u muškom ruhu pod vojničkim bajrakom”.

Bosna i Hercegovina i Sandžak nakon Berlinskog kongresa 1878. godine

Izbor Narodne vlade u Sarajevu, krajem jula 1878. godine označio je kraj osmanske vladavine u Bosni. Tom prilikom za vrhovnog komandanta bosanske vojske imenovan je još jedan Pljevljak Smail Haki-beg Selmanović, čime je povećana odgovornost Bošnjaka iz Sandžaka za odbranu Bosanskog ejaleta. Mehmed-efendija Šemsekadić je komandovao u borbama oko Doboja i Tuzle. On je nastavio da se bori još čitav mjesec dana poslije pada Sarajeva 19. avgusta 1878. godine. Ali pošto su neprijatelju stizala nova pojačanja, bio je primoran da se povuče prema Zvorniku, a odatle krajem septembra iste godine, prešao je u Višegrad. Broj njegovih boraca bio je smanjen na oko 600. Uvidjevši da bi na tom prostoru, sa toliko ljudi, pružanje daljeg otpora bilo uzaludno, Šemsekadić je prešao rijeku Uvac, pa se preko Priboja vratio u svoj Sandžak. Zahvaljujući snažnom otporu stanovništva, austrougarska vojska od preko 100.000 vojnika imala je tokom okupacije oko 60 većih i manjih okršaja, izgubila je tri hiljade vojnika i trebalo joj je nekoliko mjeseci da zauzme prostor današnje Bosne i Hercegovine. Uzimajući u obzir sve navedeno, najznačajnije odlike otpora 1878. godine mogle bi se formulisati u ovih nekoliko tačaka:

- otpor okupaciji dali su Bošnjaci muslimani, ali se pri tom računalo i na pravoslavce i katolike, pa su neki od njih uzeli i aktivnog učešća u otporu;
- ustanici su težili ne samo da istjeraju okupatora već su se u ustaničkim danima distancirali i od predstavnika osmanske vlasti, protjeravši cjelokupno osmansko činovništvo iz Bosne;
- jasno su postavili zahtjev za autonomijom Bosne;
- nosioci ustanka, kao i ustaničke mase, nisu pokazivali toliko zrelosti, da bi istakli potrebu za bilo kakvim socijalnim reformama. Uprkos tome, većina vodećih ljudi među Bošnjacima nije uzelo učešća u otporu;
- prilikom burnih dana pred okupaciju i za vrijeme okupacije od strane ustanika nisu učinjeni bilo kakvi incidenti prema pripadnicima drugih vjera, pa čak ni prema konzularnim predstavnicima, odnosno austrougarskim državljanima.

Sandžak i Novopazarska konvencija

Ni stanovništvo Sandžaka nije prihvatilo odluke Berlinskog kongresa. Stoga su vršene pripreme za otpor eventualnom ulasku austrougarske vojske na to područje gdje se sve više osjećala djelatnost Prizrenske lige. Prizrenska liga je osnovana 10. juna 1878. godine, s ciljem zaštite albanskog i bošnjačkog stanovništva, odnosno njihove teritorije koja je trebala biti ustupljena Crnoj Gori, kao i uspostave autonomije u okviru Osmanskog carstva. Na skupštini lige održanoj 18. juna 1878. godine donijeta je Uredba o ustrojstvu i rasporedu vojnih snaga, poznata kao „Talimat”. Pljevaljski muftija Šemsekadić, sa Ali-begom Šabanagićem, kajmekamom gusinjske kaze, bio je jedan od najistaknutijih rukovodilaca Prizrenske lige. Uz angažiranje njih dvojice i uz podršku delegata na skupštini lige iz Novog Pazara, Pljevalja, Gusinja, Sjenice, Plava, Podgorice i drugih mjesta, donijeta je odluka da se Prizrenska liga uključi u odbranu Bosne i Hercegovine i da podrži borbu ustanika.

Srpske novine su 13. septembra 1878. godine izvještavale da ustankom u Novopazarskom sandžaku rukovodi Ahmet-beg Curić, koji je naredio da se Novi Pazar utvrdi i da se oko grada podignu redute i iskopaju rovovi. Pored Novog Pazara, rovovi su bili iskopani oko Nove Varoši i Sjenice, a utvrđena je i planina Javor, kao i klanci kroz koje se prolazilo u Bosnu. Novine iznose podatak da se pod oružjem u Novopazarskom sandžaku nalazi 15-18.000 ljudi, razdijeljenih u 42 tabora, te da „među ovim muhamedanskim ustanicima ima malo hrišćana, možda svega 2.000 ljudi”. Dalje se izvještava da su se „poglavari ustanički iskupili 27. prošlog mjeseca u Veliku džamiju (Bajrak džamiju, prim.a) na dogovor i riješili su da pošalju u Bosnu osam tabora pod komandom hodže Mehmeda (Mehmed-efendije Šemsekadića, prim. a)”.

Pošto je Austro-Ugarska sprovela okupaciju Bosne i Hercegovine i slomila žestok otpor domaćeg stanovništva, na red je došao Novopazarski sandžak. U pregovorima koji su uslijedili sa Osmanskim carstvom, 21. aprila 1879. godine u Istanbulu je potpisana Novopazarska (Carigradska) konvencija. Tom konvencijom, Austro-Ugarskoj je priznato pravo da u Pljevljima, Prijepolju i Priboju stacionira četiri do pet hiljada svojih vojnika, radi kontrole vojnih i trgovačkih puteva na tom prostoru.

Garantirana je sloboda vjeroispovijesti svim stanovnicima Bosne i Hercegovine. Bošnjacima se posebno jamčila lična i imovinska sloboda i sigurnost, kao i pravo da održavaju veze sa duhovnim poglavarom (šejhul-islamom) u Istanbulu, da u javnim molitvama spominju ime sultana (halife) i da na džamijama ističu osmansku vjersku zastavu, odnosno zastavu Halifata tamo gdje je to već bio običaj. Ovim je makar i formalno, bilo omogućeno održavanje jedinstva Bošnjaka na cijelom teritoriju nekadašnjeg Bosanskog ejaleta.

Sklapanje konvencije, koja je inače bila u duhu odluka Berlinskog kongresa, izazvalo je nezadovoljstvo u Novopazarskom sandžaku. To se u prvom redu vidjelo kod bošnjačkog i općenito muslimanskog življa. Njihovo neraspoloženje pratili su ruski diplomatski krugovi, smatrajući da bi iz toga mogli izvući određene koristi za svoje planove na Balkanu. Tako se u jednom izvještaju austrougarskog agenta u Skadru, Lipića, navodi, kako je saznao, da su Rusi dali novac begovima u Novom Pazaru, Prištini, Prizrenu, Peći i Đakovici u cilju pripremanja oružanog otpora protiv Austro-Ugarske. Uprkos tome, do oružane pobune nije došlo. Tako su austrougarske jedinice, poslije priprema koje su počele već u proljeće 1879. godine, ušle u septembru iste godine u Sandžak, ne naišavši na otpor.

Historijski izvor

„Na osnivačkoj skupštini Prizrenske lige, održanoj u Bajrakli džamiji u Prizrenu, 10. juna 1878. godine, osim osmanskih i albanskih zvaničnika, prisustvovao je znatan broj delegata iz Novopazarskog, Pečkog i Taslidžanskog sandžaka (Gusinje, Novi Pazar, Sjenica i Talidža). Albanski izvori navode da je među 110 delegata na osnivačkoj skupštini učestvovao pljevaljski muftija Mehmed Nurudin, Ejub Ejupbegović i Ali-beg iz Novog Pazara, Ali-beg Šabanagić (Ali-paša Gusinjac), Ibrahim Lutfi i Mashar Nurudin iz Gusinja, Mustafa Abdulah i Zejnel Abidin iz Sjenice. Među delegatima je, kao predstavnik Mitrovice, prisustvovao i Ali-beg Draga, koji je sa sinovima Nedžibom, Ferhatom i Ajdinom imao važnu ulogu u političkom i ekonomskom životu Kosovskog vilajeta (...)

Jedan od posebno sačinjenih akata kararname – odluke (čl. 1-5) govori o načinu uspostave vojničkih pojačanja po rubnim djelovima Kosovskog vilajeta, odnosno na granici prema Crnoj Gori, Kolašinu, Priboju, Prijepolju, Taslidži i Foči. Član 7. je predviđao uspostavu vojske sačinjene od 20.000 muhadžira prognanih iz Hercegovine”.

Redžep Škrijelj, Sandžak između Prizrenske lige I Sjeničke konferencije (1878-1917), *Zbornik radova međunarodne naučne konferencije "Društveno-politički, pravni i historijski značaj Sjeničke konferencije"*, Novi Pazar 2017.

Historijski izvor

Jedna od najznačajnijih ličnosti u otporu austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine i zaposjedanju Novopazarskog sandžaka dramatične 1878. i 1879. godine je svakako legendarni pljevaljski muftija Mehmed Nurudin Vehbi-efendija Šemsekadić. O njegovom polasku u Bosnu zajedno sa dobrovoljcima, pričao je 1943. godine jedan od učesnika tog pohoda Omeraga Vajzović:

„ ... Kad smo pošli za Bosnu, muftija Šemsefendija je bio u najboljim godinama mladosti. Tek se bio oženio. Uzeo je najljepšu djevojku kakvu nikad vidio nisam. Ime joj je bilo Džemila, rodom iz Pljevalja, a roditelji su joj se doselili iz Sarajeva. Otac joj je bio hadži-Avdija Smrekić. Naš muftija je bio osrednjeg rasta, crnomanjast. Jahao je vrana konja kog je timario i čuvao Šemsefendijin brat Nazif. Vranac je bio sila od konja. Ostala je uspomena: propinje se kao Nazif-agin konj. Mladom muftiji je bilo veoma drago slušati gusle i junačke pjesme ...” Nastavljajući dalje Omeraga pripovjeda: „Bio je Ramazan, mjesec posta. Prviši su se iskupili pred hućumet. Tu su donešeni bajraci. Pod muslimanskim bajracima je pjevala muslimanska vojska i dalbuhane (zurle i bubnjevi) su svirale. Pod pravoslavnim bajracima su stajale starješine i prviši pljevaljskih Srba i dalbuhana je lupala. Ja sam tovario džebhanu municiju na svom konju iz Pljevalja sve do Sarajeva. Džebhana je dolazila iz Mitrovice i Sjenice. Sa Mehmedom su bili takođe i njegova braća Ibraga i Nazifaga. Čekali su na konjima polazak. Muslimanski bajrak je nosio Hajdar Tahiragić iz Pljevalja a druge bajrake nosila je

vrijedna omladina. Među njima je bio Mujo Kuloglija kao barjaktar. Pravoslavne krstali-bajrake su nosili najvredniji momci. Prviši kao Jakšić, Đenisijević, Ćirković, Radović, Ćor Gavro išli su sa muftijom zajedno i bili su do svršetka zajedno.

Kad smo izašli van Pljevalja i prošli Dolove, onda je Šemsefendija sišao sa konja i zaustavio vojsku, digao je ruke i počeo dovu činiti (molitvu) ovim riječima: 'Bože nas ne vrati poražene i bez obraza i bože nam sačuvaj Bosnu i Hercegovinu od neprijatelja'. Na ovu dovu Bošnjaci su plakali. Zatim su otpočeli molitvu popovi obraćajući se narodu riječima: 'Bože nam sačuvaj Bosnu i Hercegovinu, to je naša stara otadžbina i ne dozvoli da je neprijatelj pritisne'. Kad su čuli ovu molitvu, pravoslavni su takođe plakali. Zatim je cjelokupna vojska krenula zajednički”.

Safet Bandžović, Pljevaljski muftija Šemsekadić u otporu austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine i zaposjedanju Novopazarskog sandžaka, *Novopazarski zbornik*, Novi Pazar 1991.

Historijski izvor

Proglas stanovništvu Bosne i Hercegovine, objavljen 28. jula 1878. godine, a povodom predstojeće Austro-Ugarske okupacije:

Čete cara austrijskoga i kralja ugarskoga odlučile su preći granice Vaše domovine. Oni ne dolaze kao neprijatelji, da zemlju silom zauzmu. Oni dolaze kao prijatelji, da učine kraj zlu, koje već nekoliko godina uznemiruje ne samo Bosnu i Hercegovinu nego i pogranične zemlje Austro-Ugarske.

Car i kralj je s bolom saznao da ovu lijepu zemlju pustoši građanski rat, da njeni stanovnici međusobno ratuju, da je trgovina i promet prekinut, Vaše blago izloženo otimačini, Vaša polja neobrađena i da se jad udomio u gradu i selu. Veliki teški događaji učinili su Vašu vladu nemoćnom da uspostavi trajan mir i slogu, na kojima počiva blagostanje naroda. Car i Kralj nije mogao dalje gledati kako u blizini svojih pokrajina vlada nasilje i nemir, kako bijeda sve više kuca na granice njegovih zemalja. On je svratio pogled evropskih država na Vaš položaj i u savjetu naroda je

jednoglasno zaključeno da Vam Austro-Ugarska povрати mir i blagostanje, koga odavno nemate.

Njegovo veličanstvo Sultan, želeći Vam dobro, našao se ponukanim da Vas povjeri zaštiti svoga moćnog prijatelja, Cara i Kralja. I tako će carske i kraljevske čete Vam doći. One Vam ne nose rat nego mir. Naše oružje treba svakog da štiti, a nikog da podjarmljuje. Car i Kralj naređuju da svi sinovi te zemlje uživaju po zakonu ravnopravnost, da se svima zaštiti život, vjera i imovina. Vaši zakoni i uređaji neće biti svojevoljno poremećeni, u Vaše se običaje neće dirati. Ništa se neće prisilno mijenjati, dok se zrelo ne promisli šta Vam je potrebno.

Stari će zakoni vrijediti dok se novi ne izdaju. Očekuje se od svih svjetovnih i duhovnih vlasti, da održavaju red i pomažu vladu. Prihodi zemlje trošiće se isključivo za njene potrebe. Neplaćeni porezi prošlih godina neće se ubirati. Čete Cara i Kralja neće biti ni u čemu na teret zemlje. Sve što od naroda uzmu za svoje potrebe, platiće u gotovu. Car i kralj znade Vaše pritužbe i želi Vam dobro. Pod njegovim moćnim žezlom žive mnogi narodi i svaki govori svojim jezikom. On vlada pripadnicima mnogih vjera i svaki ispovijeda slobodno svoju vjeru. Stanovnici Bosne i Hercegovine, predajte se s pouzdanjem pod zaštitu slavniha zastava Austro-Ugarske. Primite naše vojnike kao prijatelje, slušajte zapovjednike, prihvatite se opet svog posla, a plodovi Vašeg rada biće zaštićeni.

Mesrur Šaćić, *Omeraga Šaćić i Salihaga Forta u Hercegovačkom ustanku 1882. godine*, Beograd 1997.

Historijski izvor

Glavni zapovjednik čitave bosanske vojske, Smail-beg Selmanović Taslidžak izdao je proglas, na dan 7. avgusta kojim se poziva stanovništvo, bez obzira na vjeru, da pruži otpor neprijatelju. Ovaj proglas je nalijepljen po svim gradskim ulicama i sokacima i u njemu se kaže:

„Braćo sugrađani, probudimo se, jer nas neprijatelj sa sviju strana okružuje!

Svima je vama poznato da neprijatelj koji je našu granicu prešao i ide, dolazi, da naše vječno spokojstvo i blagostanje upropasti. Uzdasi i

kuknjava djece i žena ovamo se čuje od njihovog nasilnog postupanja. Čuvajmo našu dragu domovinu za koju su naši pradjedovi i oci toliku krv prolili...

Muževi domovine! Pohitajmo protiv neprijatelja koji je upro oči u našu domovinu i koji namjerava i grobove naših majki, otaca i velikih djedova pogaziti. I to vidite, da radi sreće domovine, oduševljena naša islamska braća i naši hrišćanski sugrađani koji su s muslimanima u čuvanju domovine sjedinjeni, naoružavši se oružjem oduševljenja, gomilama na granicu protiv neprijatelja idu. I, hvala Bogu, naša braća Krajišnici prešli su na nekoliko mjesta u unutrašnjost Austro-Ugarske, povratili Prijedor i pohitali da i Banja Luku oslobode. Na strani Vranduka branitelji domovine takođe su od Maglaja potjerali i očekujemo na toj strani velike pobjede. No kao što ste čuli, klanci jajački i konjički, koji su ključ naše zemlje i naše pouzdanje nemaju snage kojom bi se mogli neprijatelju oduprijeti i tamošnji naši jednovjernici, kao i naši hrišćani, katolici zemljaci, ostaju bez pomoći i njihova su djeca i žene u opasnosti.

I pri svemu ovome što se ove stvari pred našim očima događaju, ipak se čuje da se još neki od svojih kuća ne odvajaju, a i da se neki ponižavaju i bježe vraćajući se sa ratnog poprišta... Naši neprijatelji Austrijanci koji su poznati zbog svoje strašivosti, a to je već poznato iz historije kako su ih nekada naši djedovi razbijali. Da li smo mi djeca onih gazija? I mi svi koji u Bosni živimo, složni smo, da se odupremo tom neprijatelju. I mi ako budemo složni i postojani i ako oduševljeno ustanemo protiv neprijatelja, neprijatelja ćemo poraziti i mi ćemo se kroz historiju vječno spominjati zbog svog junaštva.

Za ime Boga vidite braćo, da neprijatelje razbijete i progonite. I vi zemljaci hrišćani, pohitajte sa svojim islamskim zemljacima u borbu i trudite se da složno neprijatelja protjerate, da bi osigurali spokojstvo svoje domovine, svoja imanja, živote, djecu i žene. Čuvanje domovine dužnost je svih naroda koji u njoj žive. Dakle potrudimo se i pohitajmo našoj braći u pomoć i gonimo neprijatelja preko granice, jer za nas je svaka minuta dragocjena i svako odlaganje donosi veliku opasnost...

Komandant Bosne, Ismail Haki.”

Hamid Tanović, Krv je tekla sokacima – stogodišnjica okupacije Bosne i Hercegovine, unutar: *Takvim 1399/1979*, Sarajevo 1978.

BOŠNJACI U 20. VIJEKU

BOŠNJACI OD BERLINSKOG KONGRESA DO POČETKA PRVOG SVJETSKOG RATA (1878-1914)

Austrougarskom okupacijom 1878. godine okončana je 415 godina duga osmanska vlast na području današnje Bosne i Hercegovine. Odlukama Berlinskog kongresa Bosna i Hercegovina je formalno ostala u sastavu Osmanskog carstva, ali je stvarnu vlast u njoj imala Austro-Ugarska.

Uspostava austrougarske vlasti

S druge strane, Srbija je dobila teritorijalno proširenje prema jugoistoku (Niški, Pirotski, Leskovački i Vranjski okrug) i priznanje nezavisnosti, ali joj nije dozvoljeno širenje prema Novopazarskom sandžaku. Stav Austro-Ugarske bio je kategoričan iz razloga što joj je to zemljište bilo potrebno da sprovede željeznicu, koja bi išla kroz Bosnu preko Mitrovice do Soluna. Osim toga, Austro-Ugarska je ovaj prostor smatrala tampon zonom koja će onemogućiti spajanje Srbije i Crne Gore. Dakle, pitanje Novopazarskog sandžaka, bilo je za Austro-Ugarsku nerazdvojno sa pitanjem Bosne i Hercegovine. Uostalom, kako je rečeno, ona je ovu oblast smatrala sastavnim dijelom Bosne.

Crnoj Gori je također priznata nezavisnost i dobila je isto tako izvjesno proširenje (Nikšić, Bar, Podgorica, Kolašin, Spuž, Žabljak, Ulcinj). Negativno iskustvo koje su Kneževina Crna Gora i Osmansko carstvo doživjeli u vezi sa Plavom i Gusinjem, primorali su ih da u odnosu na predaju ostalih teritorija primijene drugačiji pristup. Kolašin je predat crnogorskoj vojsci 4. oktobra 1878. godine, uprkos raspoloženju stanovništva da brane svoj grad i svoje domove od upada crnogorske vojske. Svjestan te činjenice, a da bi izbjegao sukobe, komandant osmanskih jedinica Nuri-beg je tokom noći uspio da sve osmanske posade u kolašinskoj tvrđavi zamijeni Crnogorcima, bez ijednog ispaljenog metka. Razvio se „krstaš bajrak na kasarni“ piše arhimandrit manastira Morače, a muslimansko stanovništvo je to shvatilo tek sutradan.

Članom 25. Berlinskog ugovora, od 13. jula 1878. godine, potvrđenog, nešto kasnije i Novopazarskom konvencijom, u Istanbulu 21. aprila 1879. godine, Austro-Ugarskoj je priznato pravo da u Pljevljima, Prijepolju i Priboju stacionira 4 do 5 hiljada vojnika i oficira, s tim što je i Osmanskom carstvu odobreno da na tom području može držati istovjetne vojne snage. Sve to je opredijelilo dalju sudbinu Novopazarskog sandžaka koji je zakoračio u jednu novu etapu svoje historije u kojoj je Austro-Ugarska igrala značajnu ulogu.

Tako je Porta, poslije ulaska austrougarskih trupa u Pljevlje, Priboj i Prijepolje odvojila ove tri kaze od Novopazarskog sandžaka i pripojila ih novouspostavljenom Pljevaljskom sandžaku (1880). Osnivanjem ovog sandžaka, Porta je, pored ostalog, željela da suzi područje pod kontrolom Austro-Ugarske, zapravo da povuče granice između onog dijela Sandžaka koji je bio potpuno pod njenom kontrolom i novouspostavljenog u kojem su bile stacionirane austro-ugarske vojne jedinice.

Poslije postavljanja svojih garnizona u gradovima Sandžaka, Austro-Ugarska je jasno stavila do znanja da taj prostor smatra svojom interesnom sferom. To se jasno vidi iz tajne konvencije sa Srbijom od 28. juna 1881. godine, kojom se Srbija odricala svake političke i vjerske propagande u Bosni i Hercegovini, a i isto tako, i prema Novopazarskom sandžaku. U zamjenu za to srpski kralj Milan Obrenović je dobio obećanje da će Austro-Ugarska pomagati eventualno teritorijalno uvećanje Srbije prema jugu, ali ne i prema Novopazarskom sandžaku. Tajna konvencija paralizovala je skoro svaku akciju Srbije prema Novopazarskom sandžaku i uputila je prema moravsko-varždarskoj dolini. Što se pak tiče Austro-Ugarske, ona je preko svojih garnizona u Sandžaku budno pratila politička kretanja cjelokupnog stanovništva.

U međuvremenu Bosna i Hercegovina je proglašena zajedničkim posjedom austrijskog i ugarskog dijela monarhije. Austro-Ugarska je zadržala zatečenu osmansku administrativnu organizaciju, pravni poredak, poreski sistem i postojeće stanje u oblasti agrara, te je zbog složenosti odnosa vodila politiku postepenog mijenjanja i poboljšanja istih. Nastojeći okupaciju što prije pretvoriti u trajno zaposjedanje Bosne i Hercegovine austrougarska vlast je 1881. godine uvela vojnu obavezu za sve njene stanovnike. Donošenje Vojnog zakona dovelo je do zajedničkog

ustanka bošnjačkog i srpskog stanovništva u januaru 1882. godine, na području istočne Hercegovine, dijelova općine Konjic, te u gornjem Podrinju. Među glavnim vođama posebno se spominju Ibrahim-beg Čengić, Stojan Kovačević, Omer Šaćić, Pero Tunguz i Salko Forta. Fortino junaštvo i ugled pomenuto je i u narodnim pjesmama: (...) Drugu vijest da mi učinimo / buljubaši Salih-agi Forti / u Sopilju selu malenome (...) / Boj se bije, a krvca se lije / na Neretvi i Glavatičevu / a pred vojskom Salih-aga Forta... Nakon što je ustanak službeno ugušen u aprilu 1882. godine, Salko Forta je prešao da živi u Novi Pazar, gdje i danas žive njegovi potomci.

Ni ovaj ustanak ni druga protivljenja domaćeg stanovništva nisu pokolebala Austro-Ugarsku u njoj namjeri da u Bosni i Hercegovini organizira čvrstu vlast koja će služiti potrebama Carstva. S tim ciljem, od 1882. pa sve do svoje smrti 1903. godine, na čelu austrougarske uprave bio je ministar finansija Benjamin Kalaj (Benjamin Kallay).

Riječ je o osobi koja je imala veliko diplomatsko iskustvo vezano za Balkan. Nacionalna politika Kalajevog režima, bila je dio opće politike Austro-Ugarske Monarhije usmjerene prema Bosni i Hercegovini, ali i sprečavanju ideje jake slavenske države na jugu zemlje. Godine 1882. Kalaj će se okrenuti izgradnji integralnog sistema mjera u smislu izolacije Bosne i Hercegovine od njenih istočnih susjeda. To je zaključio uvidjevši da je u Bosni i Hercegovini srpski nacionalni pokret najrazvijeniji, te da je potrebno onemogućiti srpske nacionalno-političke težnje prema ovoj pokrajini, a zbog širenja uticaja Monarhije. Koncepcija nacionalne politike bošnjaštva Benjamina Kalaja, koju je od 1886. godine provodio, strukturirana je kao koncept bošnjaštva prema kojem su Bošnjaci svi stanovnici Bosne bez obzira na njihovu različitu vjersku pripadnost. Time je nastojao spriječiti pravoslavce i katolike da prihvate srpstvo i hrvatstvo u čemu nije uspio.

S druge strane, ni Bošnjaci nisu prihvatili novu vlast kao svoju, jer je donosila kapitalistički poredak, način života po evropskim modelima i podrazumijevala preorijentaciju u odnosu na kulturne vrijednosti.

Razlozima koji su doprinicali da su Bošnjaci, s velikim teškoćama prihvaćali zapadno-evropsku civilizaciju treba pridodati i okolnost koja je i inače odigrala ključnu ulogu u postokupacionom periodu sve do aneksije

Bosne i Hercegovine 1908. godine, a ta je da su stanje stvoreno okupacijom smatrali provizorijem, očekujući ponovni povratak sultana i osmanske vlasti. U tom uvjerenju učvršćivalo ih je to da je sultan doista ostao suveren sve do 1908. godine i da se okupacija po odluci Berlinskog kongresa smatrala privremenom. Iluzije o tome da će u Bosnu i Hercegovinu biti opet vraćena osmanska vlast, pa da ni poredak baziran na konceptu i tekovinama zapadno-evropske civilizacije nije trajan, sudbonosno su usporile napredak Bošnjaka. A prodor i prisustvo zapadno-evropske civilizacije sa svim posljedicama koje iz toga proizlaze bila je historijska neminovnost. Stoga je potpuno otuđenje od tekovina nove civilizacije značilo u bosanskohercegovačkoj sredini i u prilikama nastalim poslije 1878. godine pravu stagnaciju i propast. Dugo vremena Bošnjak u Bosni i Hercegovini zazirao je od državnih škola koje su osnivale austro-ugarske vlasti. Takvom školstvu suprotstavljao je tradicionalno školstvo – mektebe i medrese. To se sve teško odrazilo na obrazovni nivo, a onda i ekonomsko stanje bošnjačke populacije. Držeći se tradicionalnih životnih tokova koje nisu uspjeli da dovedu u harmoničan odnos sa pozitivnim tokovima novog doba, počeli su ekonomski nazadovati, a znatan dio stanovništva našao je, naročito prije aneksije, očajnički izlaz u napuštanju domovine seleći dublje u unutrašnjost Osmanskog carstva.

Migracije Bošnjaka

Seoba Bošnjaka je imala karakter jednog neformalnog iseljeničkog pokreta, kojim se manifestovala snaga vijekovnih veza Bosne i Bošnjaka sa Istanbulom kao središtem muslimanskog svijeta kojem su oni civilizacijski i politički pripadali. Brojni muhadžiri iz Bosne i Hercegovine našli su se u Sandžaku, Kosovu, Makedoniji, Albaniji i Turskoj. Prema francuskim izvorima od 3. januara 1879. godine u Makedoniji se našlo 50.000-60.000 porodica muhadžira što iz Bugarske, što iz Bosne. Kosovska Mitrovica je imala brojno stanovništvo bošnjačkog porijekla koje je mahom asimilirano i albanizirano. U ovom gradu i danas postoje Bošnjačka i Muhadžir-mahala. Dio muhadžira, mahom iz Hercegovine, koji se 1878. godine iselio, zaustavio se u Albaniji, u

neposrednoj blizini Drača, u gradiću Šijak, u selima Borak i Kodžoe. Za veliki broj Bošnjaka prvo mjesto na kojem su se zaustavili na svom dugom putu bio je Istanbul, a potom Izmir. Neki su nastavili put ka Siriji, ka jednom selu u neposrednoj okolini Damaska. Iseljavanje Bošnjaka sa prostora Bosne i Hercegovine imalo je velike posljedice. Došlo je do značajnog demografskog debalansa na njihovu štetu, a što se odrazilo i na socijalnu i političku ulogu Bošnjaka u Bosni i Hercegovini.

**Bošnjački muhadžiri (izbjeglice) iz Bosne i Hercegovine
nakon austrougarske okupacije 1878. godine**

Posljednji veliki talas iseljavanja desio se nakon aneksije Bosne i Hercegovine 7. oktobra 1908. godine, koja je među Bošnjacima izazvala novi, veliki politički šok i rezignaciju, razbijajući iluzije o restauraciji osmanske vlasti. Aneksija je pravdana potrebom donošenja ustava radi definiranja državno-pravnog statusa Bosne i Hercegovine. Aneksija je dovela do protesta Bošnjaka i Srba, ali oštre istupe su imali i državni organi vlasti u Srbiji i Crnoj Gori koje su Bosnu i Hercegovinu smatrale dijelom svoje buduće proširene teritorije.

Od aneksije do početka Prvog svjetskog rata

Odlukom o aneksiji Bosne i Hercegovine, Austro-Ugarska je odlučila da povuče svoje garnizone iz Sandžaka. U protokolu koji je potpisan između Austro-Ugarske i Osmanskog carstva 21. februara 1909. godine, dakle ubrzo nakon što je izvršena aneksija Bosne i Hercegovine, stoji sljedeće: „Austro-Ugarska izjavljuje da se izričito odriče svih svojih prava, a koja su joj bila data u pogledu nekadašnjeg Novopazarskog sandžaka, Berlinskim ugovorom i Novopazarskom konvencijom od 21. aprila 1789. godine“.

Kao i u cijelom Osmanskom carstvu i u Novopazarskom Sandžaku, i pored povlačenja austrougarskih garnizona iz njega, na vijest o aneksiji organizovan je bojkot austrougarske robe. Za bojkot u ovome kraju zauzimao se list „Vardar“, koji je izlazio u Skoplju. Ukazujući da firma Mehmed-paše Bajrovića, najjača u Pljevljima, nabavlja robu u Austro-Ugarskoj, list je upozoravao pravoslavne i muslimane da u njoj ne kupuju robu, jer bi se na taj način bogatio ovaj prijatelj Beča. Isto tako i list „Carigradski glasnik“ je u dva navrata, sredinom novembra, pozivao na bojkotovanje austrougarskog društva „Anker“ u Novopazarskom sandžaku.

Uporedo sa bojkotom robe došlo je i do organizovanja protestnih mitinga. Na području Sandžaka organizovano je nekoliko mitinga. Glavni zbor održan je u Sjenici, u glavnoj džamiji. Na zboru su bili predstavnici Pljevalja, Prijepolja, Novog Pazara, Sjenice, Berana, Rožaja, Bijelog Polja i Nove Varoši. Donijeta je rezolucija u kojoj se, pored ostalog, tražilo od Osmanskog carstva da pošalje trideset hiljada pušaka s municijom, da bi se formirala narodna vojska za borbu protiv Austro-Ugarske. Na zboru su se čuli i poklici: „Rat Austriji!“ Osim bojkota, u Sandžaku su se upisivali i dobrovoljci, ali nakon što je i sama Porta ubrzo prihvatila činjenično stanje, situacija se djelomično smirila.

Sandžak je nakon povlačenja austrougarskih garnizona sa ovih prostora, još neko vrijeme bio pod osmanskom upravom. To je vrijeme (1908-1911) kada je veliki broj njegovih stanovnika obolio od kolere. Za vrijeme kolerinih godina u Novom Pazaru bilo je slučajeva kada se dnevno sahranjivalo i po 72 umrla. Ljudi koji su predhodnog dana ukopavali

mrtve, sljedećeg dana su i sami ukopavani. Kolera u Novom Pazaru u ovom vremenu odnijela je preko 1.000 života. U drugim dijelovima Sandžaka od kolere je umrlo desetine hiljada stanovnika. Bolest, glad, nepismenost i neizvjesnost, otežavali su život stanovništva. U takvoj situaciji, Srbija i Crna Gora osvojile su ovaj prostor u jesen 1912. godine. Stabilizaciju nove vlasti u Sandžaku omelo je izbijanje Prvog svjetskog rata 1914. godine.

Historijski izvor

Naredba Zemaljske vlade o uvođenju regrutacije (objavljena u „Sarajevskom listu“ od 23. novembra 1881. godine).

Postaviti oružanu silu, to je u svim zemljama neodoljiva potreba i nema zemlje u kojoj takve sile ne bi bilo. Bez oružane sile ne može se očekivati u zemlji mir i red; ne može se zaštićivati život i imanje stanovnika, a zemlja po sebi stoji bez odbrane protiv neprijatelja s polja. Do danas vas je po potrebi zaštićivala sama carska i kraljevska vojska. Rane što su ih mirni događaji zadali trebaše po najprije da zastare - nužna radna snaga trebaše da ostane u zemlji da bi vam se porušene kuće oporavile, a vaše opustjele njive opet obrađivale. Stoga vam je njegovo veličanstvo Car i Kralj do danas premilostivo oprostilo da izvršite dužnost koja pripada svakome sinu domovine sposobnom za odbranu, te da stupite u redove oružane sile.

Ali je sada već došlo vrijeme da sinovi zemlje sposobni za odbranu nastupe svoju dužnost i da im bez razlike - po vjeri pripadne čast da u odbranu svoje domovine nose oružje. S toga je razloga njegovo veličanstvo Car i Kralj premilostivo usvojio zakon o izvršenju vaše dužnosti za odbranu, koji vam se ovim objavljuje i zapovjedio, da se od danas kada je objavljen valja da stupi u život.

U zakonu za odbranu izrečene su najšire olakšice i oslobođenja, a u naročitim propisima učinjena su i nužna naređenja, da u izvršavanju dužnosti za odbranu niko, ma kojoj vjeri pripadao, ne bude spriječen i u vršenju svojih vjerskih dužnosti. To dokazuje iznova da se Car i Kralj, naš

premilostivi vladar, obazire na vaše običaje i na stanje zemlje; da ravnom mjerom poštuje uvjerenje i osjećanja svih vjerozakona, koji se nalaze u zemlji; da nijednom vjerozakonu neće davati prvenstva, niti će trpjeti, da se ma koji od njih pritiskuje nazad...

Mesrur Šaćić, *Omeraga Šaćić i Salihaga Forta u Hercegovačkom ustanku 1882. godine*, Beograd 1997.

Historijski izvor

Nakon austrougarske aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine, uslijedila je reakcija javnog mnjenja u Srbiji i Osmanskom carstvu. Beogradska *Politika* i istanbulske novine *Tanin* i *Millet* o tome su pisali:

- Beogradska *Politika*: „Vraćajući se sa manevara VI puk ušao je sa razvijenom zastavom u Lazarevac. Silan se narod bio slegao da ga dočeka kličući neprestano 'Živela Bosna i Hercegovina! Rat Austriji!' Oficiri i vojnici pridružili su se ovim uzvicima, tražeći da se što pre pođe na Drinu“.

Dnevne vesti: Na Drinu, *Politika*, 26.9.1908, br. 1686

- Beogradska *Politika*: „Užasna katastrofa koju smo pretrpeli ovih dana u bosansko-hercegovačkom političkom pitanju, postavila je Srbiju i Crnu Goru u položaj koji traži da se sve sitne razlike zaborave, i da se obe zemlje sprema na buduće odsudne korake (...) Mi smo do sad uvereni da ima samo jedno rešenje: da se jurne oružanom rukom u Bosnu i Hercegovinu, i da se Evropa prisili na obzire prema nama.“

Naš poslanik treba odmah da ide na Cetinje, *Politika*, 26.9.1908, br. 1686

- Istanbulski *Tanin*: „Sada kada je potrebno da Osmanlije rade u miru, ne kupujte truhlu robu Austrije koja je napala Bosnu i Hercegovinu (nepravедno i podlo)...“

Şennur Şenel, *Aneksija Bosne i Hercegovine i popratne reakcije, Saznanja 3*, Tuzla 2010.

- Istanbulski *Millet*: Najveća odgovornost u osveti Austriji jeste na nama ženama. Neka mukotrpno zarađeni novac odlazi u džep naših građana, a ne da dođe u ruke neprijatelja, pa da u obliku metaka i granata probija grudi naših sinova.“

Şennur Şenel, Aneksija Bosne i Hercegovine i popratne reakcije,
Saznanja 3, Tuzla 2010.

NOVOPAZARSKI SANDŽAK U BALKANSKIM RATOVIMA (1912-1913)

Aneksija Bosne i Hercegovine podstakla je agresivne težnje balkanskih država da dobiju naknadu na drugoj strani i spriječe dalje napredovanje Austro-Ugarske. Za Srbiju i Crnu Goru, aneksija je bila toliko snažan udarac da su vrlo brzo počele pregovarati o savezu za rat protiv Osmanskog carstva, s ciljem novog teritorijalnog proširenja i dobijanja zajedničke granice. Još prije izbijanja rata dolazilo je do pograničnih sukoba i incidenata. Nemiri su izbili u beranskom kraju. Vršene su propagandno-psihološke aktivnosti kao i tajna izviđanja teritorije u Sandžaku na Kosovu i u Makedoniji.

Stvaranjem saveza Srbije, Crne Gore, Bugarske i Grčke 1912. godine bile su okončane pripreme za rat. Ovom savezu je bilo najvažnije da vojnički slomi Osmansko carstvo, podijeli njegove teritorije na Balkanu i eliminira ga kao evropsku državu. Za to vrijeme Porta je živjela u naivnom uvjerenju potpune bezbjednosti, govoreći da balkanski horizont nikada nije bio mirniji. Prva je u rat stupila Crna Gora 8. oktobra 1912. godine. Na dan objave rata situacija u Sandžaku je bila jako nepovoljna za osmansku vojsku. Mobilizacija je tekla neorganizovano i sporo zbog slabog odziva ljudstva, koje se nije htjelo udaljavati od svojih kuća. Posebnu teškoću predstavljalo je neprijateljski raspoloženo srpsko stanovništvo u tim krajevima. Ono se dobrim dijelom već bilo odmetnulo i naoružalo, pa je pružalo otpor osmanskoj vojsci. Pored toga, muslimansko stanovništvo nije pokazivalo naročitu želju i zainteresovanost da se poveže u čvršću organizaciju za odbranu. Ono je ostalo i dalje razjedinjeno i zajednička opasnost nije bila dovoljna da ga čvršće poveže i zbliži. Slabašna, centralna osmanska vlast nije bila u stanju pružiti tom stanovništvu značajniju zaštitu.

Osmanska vojska je usljed sporog reformskog procesa obnove i reorganizacije bila potpuno nespremna za rat. U vojnim skladištima na hiljade novih topova i pušaka ležalo je beskorisno jer vojnici nisu bili obučeni da s njima rukuju. Ogroman broj unesrećenih muhadžira sa sjevera, pretrpanim putevima bježao je ka Istanbulu, gdje se krajem 1912.

godine pojavila kolera. Odmah nakon toga austrijske vlasti u Bosni i Hercegovini su naredile zatvaranje granice prema Srbiji, Sandžaku i Crnoj Gori. Brojni muhadžiri su ipak nalazili načina da ovu granicu pređu. Već krajem oktobra 1912. godine, u Bosni i Hercegovini se, osim njih, nalazilo i 1.600 izbjeglih osmanskih vojnika.

U rat protiv Osmanskog carstva, Srbija i Crna Gora su, željne konačnog obračuna sa Osmanlijama, krenule sa borbenim poklicem „Za krst časni i slobodu zlatnu“. U proklamaciji srpskog kralja Petra od 5. oktobra 1912. godine, a koju su potpisali svi članovi vlade skrenuta je pažnja srpskoj vojsci da će ona u „Staroj Srbiji“ pored hrišćana zateći i „Srbe muslimane koji su nam isto tako dragi, a s njima i Arbanase, hrišćane i muslimane, s kojima naš narod živi zajedno 1.300 godina, obično deleći s njima i sreću i nesreću. Mi im svima nosimo slobodu, bratstvo, jednakost u svemu sa Srbima“.

Ovakav stav i odnos srpskih vlasti naspram nesrpskog stanovništva utjecao je na to da u dijelu Sandžaka koje su zauzele srpske jedinice nije bilo problema kao u dijelu Sandžaka osvojenog od strane crnogorske vojske. Srpska vojska je zauzela Novi Pazar 23. oktobra 1912. godine. Grad je branio jedan nizamski puk, tri baterije i jedan dobrovoljački odred od oko 1.500 ljudi. U njegovoj odbrani poginulo je 300 a ranjeno 700 vojnika i dobrovoljaca, među kojima je bio i gradonačelnik Arif-aga Komatina. Uvidjevši da nemaju izlaza, Novopazarci su se opredijelili za predaju svoga grada. Istog dana srpska vojska je raspoređena po svim ulicama Novog Pazara. Njen je odnos prema Bošnjacima bio vrlo korektan, što je na domaće stanovništvo ostavilo veoma povoljan utisak. Vrlo brzo je formirana i nova opštinska vlast na čije čelo je postavljen Salih-beg Rasovac, potpisnik predaje.

Sasvim je drugačija situacija bila u onom dijelu Sandžaka u koji je ušla crnogorska vojska. U novoosvojenim krajevima, Crna Gora je uvela okupacioni sistem koji je potrajao oko 13 mjeseci, tačnije, sve do novembra 1913. godine, kada su i ovi krajevi proglašeni sastavnim dijelom Kraljevine Crne Gore. Njihovi stanovnici su postali crnogorski državljani, iako im sva prava kojima je građanima Crne Gore osiguravao ustav i zemaljski zakon nisu ni tada garantovana. Ulazak crnogorske vojske u zapadni dio Sandžaka bio je praćen brojnim zločinima i

zloupotrebama koje su činjene nad civilnim muslimanskim i albanskim stanovništvom. Posebno tešku sudbinu doživjeli su Bošnjaci Plava i Gusinja. Kada je crnogorska vojska ušla u Gusinje, muderis, hadži Abdulah Gruda, obratio se crnogorskim vojvodama sljedećim riječima: „Ne činite nepravdu mome narodu. Uzvišeni Allah naređuje i upućuje ljude da na zemlji jedni prema drugima budu pravedni. Vama vaša vjera, nama naša vjera. Ko je valjao Sultanu, valjaće i Knjazu“. Ove riječi, nažalost, nisu poslušale crnogorske vojvode, koji su počinili brojne zločine nad Bošnjacima i Albancima.

U tome su naročito prednjačile neregularne čete pod komandom harambaše Avra Cemovića. Njegovi ljudi su pljačkali i palili kuće, otimali stoku, vršili nasilja nad ženama i ubijali domaće bošnjačko i albansko stanovništvo. Nema preciznih podataka koliko je ljudi tada strijeljano. U narodu su prisutna dva podatka: jedan govori o 550, a drugi o 850 strijeljanih Bošnjaka i Albanaca. Albanski historijski izvori pominju broj od 1.670 ljudi. Uporedo sa ovim zvjerstvima tekao je i proces nasilnog pokrštavanja. Gusinjski muftija Mula Šabo Musić, da bi spasio muslimansko stanovništvo od potpunog istrebljenja sa ovih prostora, savjetovao je narodu, pozivajući se na šerijatsko pravo, da formalno primi pravoslavlje, a da se kasnije vrati islamu. Ljudi su ga poslušali pa je pop iz Gusinja Đorđe Šekularac, za kratko vrijeme pokrstio 12.000 Bošnjaka. Poznata je anegdota kada je Ismail Nikočević dok je stajao u redu za pokrštavanje uputio popu sljedeće riječi: „Pohitaj pope sa tom vodicom, proći će mi podna“³. Sačuvane su i brojne druge anegdote kako su potajno i revnosno izvršavani muslimanski obredi i to u znatno većoj mjeri nego ranije. Sve to je trajalo do početka maja 1913. godine, kada su intervencijom kralja Nikole odmah otvorene sve džamije, a nasilno pokrštenim dozvoljen povratak u islam. Tada su Plavljani i Gusinjani u masama pohrlili na rijeku Grnčar i druge vode, gdje su uzeli abdest i napunili sve raspoložive džamije.

Dok su Bošnjaci u Bosni vrlo teško doživjeli poraz Osmanskog carstva, koje im je do početka Prvog balkanskog rata bilo „na dohvat ruke“, odmah preko Uvca i Metaljke, dotle su njihovi sunarodnjaci,

---

³ Misli se na podevni namaz, drugi od 5 propisanih, obaveznih namaza koje muslimani svakodnevno obavljaju.

Bošnjaci u Sandžaku, veoma gorko, krvavo i neposredno osjetili posljedice tog događaja. Nakon poraza Osmanskog carstva Sandžak je podijeljen između Srbije i Crne Gore. Srezovi Novi Pazar, Sjenica, Priboj, Prijepolje, Tutin i Nova Varoš pripali su Srbiji, dok su Pljevlja, Bijelo Polje, Berane, Rožaje, Plav i Gusinje pripali Crnoj Gori.

U manje od dva mjeseca Osmansko carstvo je izgubilo skoro sva područja na evropskom dijelu kontinenta. Mirovni pregovori počeli su 16. decembra, a uporedo se održavala konferencija velikih sila, potpisnica Berlinskog ugovora, koja je počela 17. decembra. Obje su konferencije održavane u Londonu. Konferencija velikih sila bavila se pitanjem Albanije za koju je odlučeno da će se formirati kao nezavisna država. Mir Osmanskog carstva i saveznika potpisan je u Londonu 30. maja 1913. godine. Zahvaljući pragmatičnom međusobnom potkusurivanju između evropskih sila, nakon stvaranja Albanije, koju je Austro-Ugarska štitila, Velika Britanija, Francuska i Rusija (sve tri od 1878. u „Trojnoj Alijansi“) odlučno su stale iza odluke da Kosovo pripadne Srbiji. Na Londonskoj konferenciji Srbija i Crna Gora su odbacile narodnosni princip kao „praktički neupotrebljiv“ zbog velike izmiješanosti srpskog i crnogorskog stanovništva sa albanskim, dajući prednost historijskom pravu. Tako je Osmansko carstvo bilo prisiljeno da potpiše mirovni ugovor kojim se odreklo svih svojih teritorija zapadno od linije Enos-Midija. Balkanske države su zadržale one teritorije koje su u ratu osvojile: Bugarska, Trakiju i istočnu Makedoniju; Grčka, južnu Makedoniju sa Solunom i dio Epira; Srbija – centralnu i zapadnu Makedoniju, Sandžak i dio Kosova, a Crna Gora dio Sandžaka i Kosova i Metohije.

Ishodom Prvog balkanskog rata nisu bile zadovoljne države balkanske saveznice, posebno Srbija zbog neizlaska na Jadransko more, a Bugarska i Grčka su se sporile oko linije razgraničenja u Makedoniji. To je bio povod da dođe do Drugog balkanskog rata u kojem su Srbija, Crna Gora i Grčka ušle u rat protiv Bugarske. U rat se uključilo i Osmansko carstvo, koje je uspjelo da vrati dio evropske teritorije sa gradom Jedrene, koju je izgubilo u Prvom balkanskom ratu. Drugi balkanski rat je okončan ugovorom o miru koji je potpisan u Bukureštu 10. avgusta 1913. godine. Po tom ugovoru Bugarska se odrekla svih spornih teritorija u korist Srbije i Grčke.

Zbog osmanskog sloma Bošnjaci u Bosni i Hercegovini i Sandžaku su bili deprimirani i zbunjeni. Njihov položaj su austrijske vlasti uporedile sa „ovcima“ koje je vuk konačno natjerao u tor monarhije. Takva opažanja - naravno u metaforičkom smislu – djelomično su i tačna, uzmemo li u obzir da su balkanske hrišćanske države imale za cilj ne samo da Osmansko carstvo potpuno istisnu iz Evrope i sa Balkana, nego da zajedno sa njim istisnu i muslimane kao njegove vidljive historijske tragove, „ostatke prošlosti“, za njih tuđ i nepouzdan element.

Historijski izvor

O zvjerstvima koji su se desili u plavsko-gusinjskom kraju saznajemo iz kazivanja jednog od potomaka preživjelih:

Bogati Plav i Gusinje preko noći su postali potpuno siromašni... Naša kuća je bila bogata, sve su opljačkali: tri čupa zlata, ćilime, jorgane, dušeke, bakarno i srebreno posuđe, basmu iz naših magaza, samo su ostali goli patosi. Na kuli koja se nalazi u selu Dragije, pored rijeke Dolje, živio je naš čifčija Đoko, koga je moj djed gledao više nego svoje sinove. On je opljačkao svu našu stoku i sve što se nalazilo u kuli. Odnijeli su nekoliko stotina knjiga iz raznih oblasti, koje su bile vlasništvo mog djeda, a koje su napisane na arapskom, turskom, bosanskom, persijskom i talijanskom jeziku, jer je moj djed bio poliglota. Govorio je nekoliko jezika i u to vrijeme je bio jedan od najučenijih ljudi. Bio je i savjetnik Ali-paši Gusinjskom i kadija Gusinjske kaze.

Mog djeda su poštjednili krštenja zbog duboke starosti, ali zato su sve članove naše familije pokrstili. Mom ocu, kome je bilo ime Murat, dali su novo ime – Milovan, amidžama: Vejselu – Vasilije, Jonuzu – Josif, Mehmedu – Mirko, halama: Emini – Emilija, Jalduzi – Zvezdana, mojoj bjači Hankuši – Gospava. Isti ovakav scenario primijenjen je na svaku familiju u plavsko-gusinjskom kraju.

Rizah Gruda, Gusinje i Plav daleko, a sami, *Bošnjačka riječ*, godina X, broj: 33-36, Tutin, decembar 2015.

Historijski izvor

Načelnik sreza mitrovačkog A. S. Đurić, izvijestio je komandanta ibarske vojske (20. novembra) o neredima crnogorskih dobrovoljaca na svom području i susretu koji je imao sa brigadirom Avrom Cemovićem u selu Dulebe:

„Čast mi je dostaviti dokumenta, iz kojih ćete se uveriti, da je na poverenoj mi teritoriji, na kojoj sam imao da vaspostavim legalno stanje, nastupio takav kaos i nered, da je, u ovakvim prilikama, apsolutno izlišno zavoditi opštinsku organizaciju i administraciju. Crnogorske neregularne čete pod predvođenjem generala Avra Cemovića iz Berana kompromituju svaku legalnu vlast. Oni pale privatne građevine; otimaju i vode sobom tuđu stoku; ubijaju mirne ljude; remete svaki red, zaveden u ovim krajevima; postavljaju nove kmetove i svrgavaju one, koje su sami seljaci dotičnih sela birali u prisustvu policijske vlasti; na grub način iznuđavaju od srpskog stanovništva hranu za svoje bašibozuke, kojima nikada nije stiglo nikakvo vojničko sledovanje, nego se hrane i odevaju onim, što opljačkaju; oni vrše nasilja nad slabim, muslimanskim ženskinjem, što je, po verskim propisima muslimanskim, najviša sablazan. I to sve čine na teritoriji na kojoj uopšte ne bi trebalo ni da se pojavljuju, na levoj obali reke Drima, koju stranu treba da osigurava srpska vojska i srpska vlast, prema naredbi Komandanta Ibarske vojske br. 858...

Ja nisam mogao sprečiti da se ovi dahiluci čine. Sve što sam mogao učiniti, to je, da sam odmah udesio sastanak sa generalom Cemovićem u selu Dulebe, u nameri, da ga umolim, da zabrani svojoj vojsci ove ispade, jer to kompromituje onu svetu stvar, koju je balkanski savez izvršio. Ali, general Cemović mi ne dade doći do reči. Grlio me i ljubio „kao brata svoga rođenoga“, pričao mi razne, interesantne sitnice, ali za ovu priliku indiferentne stvari, i naposljetku, pojahao konja i okrenuo svoj bataljon. Na moju lojalnu primedbu: da se ratom može promeniti samo javno-pravni odnos, poredak: može mesto turske uprave doći srpska ili crnogorska; ali, da se time ne može menjati stečeno privatno pravo pojedinaca, naročito pravo sopstvenosti, general Cemović mi odgovori: - Tako vi, pravnici, mislite. A ja, jok... I, onako, kako mislim, tako i radim. Posle, znam da će

paragrafije zapovedati. A ja ću onda k mojoj babi, pa ćemo posjedati jedno drugom na košulje...”

Avdija Avdić, Sporovi između srpskih i crnogorskih vlasti u Sndžaku posle zaposedanja 1912. godine, *Novopazarski zbornik*, broj 10, Novi Pazar 1986.

Historijski izvor

„Nasilno pokrštavanje muslimana u novooslobođenim oblastima 1913. godine, pa i ono formalno dobrovoljno pokrštavanje, inicirale su i izvršile upravne i vojno-policijske vlasti u novooslobođenim oblastima. (...) Iako su vlasti iz novooslobođenih krajeva isticale da se pokrštavanje sprovodi dobrovoljno i uz pjesmu, na Cetinju su se ubrzo uvjerali da je to najobičnija laž. Brigadir Mašan Božović koji je krajem aprila 1913. godine postavljen za upravitelja Plavsko-gusinjske vojne oblasti, umjesto smijenjenog brigadira Avra Cemovića, obavijestio je predsjednika crnogorske vlade i ministra vojnog Janka Vukotića, da pokrštavanje uopšte nije bilo dobrovoljno. Prelazak na pravoslavlje bio je, samo način da se sačuva živa glava, jer su lokalne vlasti sprovodile najstrašniji teror. Od tog terora, tj. ubistva i maltretiranja, bili su spašeni samo oni koji bi se prijavili za pokrštavanje. Mnogi su se „bajagi pokrstili“, veli Božović, i zato, čim je kralj Nikola narodu dao objavu o slobodi vjeroispovijesti mnogi su otišli u džamiju. Upravo zato, Božović je zaključio da je pokrštavanje izvršeno nasilno. Nešto kasnije Božović je pretpostavio da će se svi oni koji su nasilno pokršteni vratiti u predašnu vjeru. Raspoloženje među muslimanima uvjeralo ga je u to. Tada je ogroman broj muslimana iz Plava i okoline išao u džamije, i nakon vjerskog obreda zahvaljivao kralju Nikoli što im je dao slobodu“.

Živko M. Andrijašević, Zoran Stanojević, *Pokrštavanje muslimana 1913*, Podgorica 2000.

BOŠNJACI U PRVOM SVJETSKOM RATU

Balkanski ratovi koji su srušili „evropsku Tursku“, stvorili su atmosferu u kojoj je sarajevskim atentatom iniciran Prvi svjetski rat. Naime, 28. juna 1914. godine, u Sarajevu je ubijen austrougarski prijestolonasljednik Franc Ferdinand sa suprugom Sofijom. Budući da je atentat organizirala tajna organizacija „Mlada Bosna“ koje ja bila pod uticajem Srbije, to je ubistvo bilo povod ratu kojeg je mjesec dana kasnije, tačnije 28. jula 1914. godine, Srbiji objavila Austro-Ugarska.

Već prvih dana izbijanja rata nastupila su u cijeloj zemlji teška vremena. U Bosni i Hercegovini vršene su užurbane pripreme za rat. Za osiguranje granice prema Srbiji i Crnoj Gori pored žandarmerije i veteranskog korpusa formiran je i Zaštitni korpus, sastavljen od povjerljivog domaćeg stanovništva. Tako je na početku mobilizacije bila osigurana glavna žila kucavica zemlje, uskotračna željeznička pruga i granični pojas prema Srbiji i Crnoj Gori.

U skladu sa zakonom o vojnim obavezama svakodnevno su pribavljani konji i volovi za vuču, stoka za klanje, pšenica, žito i druga hrana, te oprema neophodna za vojsku. Ljudi su gotovo preko noći rasprodali, ili im je oduzeto sve što je moglo služiti ratnim potrebama. Došlo je do velikih poremećaja u privredi. Sve komunikacije, naročito željeznice, stavljene su u funkciju izvršavanja vojnih potreba i ciljeva.

Austrougarske vlasti su plašeći se izdaje, veliki broj srpskog stanovništva iz istočnih dijelova zemlje premjestile na zapad ili protjerale u Srbiju i Crnu Goru. Poduzimane su oštre mjere protiv srpskih političkih aktivista za koje su postojale sumnje da stoje iza atentata ili da teže pripajanju Bosne i Hercegovine Srbiji. Nakon nereda i progona srpskog stanovništva reis-ul-ulema Džemaludin-efendija Čaušević uputio je proglas Bošnjacima upozoravajući ih da paze na „red i mir i čuvanje dobara svojih sugrađana“, i zahtijevajući da se „suzdrže od svih Bogu mrskih djela“.

Uporedo s ovim dešavanjima, vlasti su provodile opštu mobilizaciju ljudstva. Ogroman broj mladića svih nacionalnosti pristizao je u vojne kasarne. Gomilanje oružja, municije i trupa uz granicu sa

Srbijom odvijalo se neprekidno. Cjelokupno stanovništvo Bosne i Hercegovine vršilo je posljednje pripreme, napeto iščekujući skori početak ratnih operacija.

Sredinom avgusta 1914. godine, austrougarske jedinice nakon dužih priprema, izvršile su upad na teritoriju Srbije i Crne Gore. Tom prilikom zakratko su osvojeni gradovi Pljevlja, Priboj, Prijepolje i Nova Varoš. U žestokim borbama koje su uslijedile, srpska vojska je pobjedom na Ceru, krajem avgusta 1914. godine, natjerala austrougarske trupe na povlačenje nazad preko Drine. Plašeći se odmazde za austrougarskim vojnicima krenulo je i oko 7.000 sandžačkih Bošnjaka koji su izbjegli u Bosnu i Hercegovinu. Istovremeno, započeo je bijeg Bošnjaka iz pograničnih srezova Višegrada, Čajniča i Foče, koji je prouzrokovao iseljavanje i iz susjednog rogatičkog sreza. Jedno iseljavanje davalo je impuls za drugo, tako da je broj bošnjačkih muhadžira stalno rastao. Ratna razaranja, mobilizacija najproduktivnijeg stanovništva i problem izbjeglica otežao je funkcionisanje života. To je imalo uticaja na zastoj u oblasti privrede, što je dovelo do opšte ekonomske krize u Bosni i Hercegovini.

Bošnjaci na frontovima

U ratu su bosanskohercegovačke regimente imale napadačku ulogu i smatrane su elitnim jedinicama austrougarske vojske. Svoje najveće vojne uspjehe zabilježile su u julu 1916. prilikom probijanja italijanskog fronta na Monte Meleti, te u bici na Kobaridu u jesen 1917. godine. Njihovi pripadnici su opisivani kao hrabri, odlučni, požrtvovani i odani borci. Tome u prilog ide i činjenica da je druga bosanskohercegovačka regimenta bila najodlikovanija jedinica austrougarske vojske. Tokom cijelog perioda Prvog svjetskog rata bosanskohercegovački vojnici aktivno su sudjelovali na svim velikim ratištima u Evropi. U prve dvije godine rata vojne jedinice iz Bosne i Hercegovine učestvovali su na balkanskom frontu protiv srbijanske i crnogorske vojske, nakon čega su upućeni da ratuju protiv ruskih snaga na Istočnom i italijanskih na Soškom frontu.

U bosanskohercegovačkim jedinicama zajedno su bili muslimani, katolici i pravoslavci, kao i neznatan broj Jevreja. U to vrijeme za sve njih upotrebljavao se termin Bošnjaci. Razlikovali su se od ostalih austrougarskih vojnika po posebnim uniformama čiji su sastavni dio bili i fesovi.

**Bosanskohercegovački vojnik u
austrougarskoj vojsci**

S druge strane, kako bi nadoknadila gubitke u dramatičnim danima prve faze rata, Kraljevina Srbija pribjela je regrutaciji Bošnjaka iz tzv. Novih krajeva, odnosno Sandžaka, prije svega zbog očajničke potrebe za novim kontingentima regruta. Odziv je bio relativno visok jedino u Ibarskoj divizijskoj oblasti, a širom Sandžaka zabilježeni su brojni problemi poput odbijanja da se položi zakletva ili negodovanja. Krajem 1914. godine na vojnu vježbu je pozvano još osam godišta, to su bili mladići rođeni između 1884. i 1891, s tim što je njihova obuka sprovedena unutar granica Sandžaka, dakle u blizini njihovih domova.

Ti regruti su oktobra 1915. prilikom nove zajedničke ofanzive njemačke i austrougarske vojske bili raspoređeni u okviru posebne srpske vojne cjeline pod nazivom „Trupe Odbrane Beograda”. Bošnjački odredi su kako u odbrani, tako i u kasnijem povlačenju sa beogradskih položaja dijelili sudbinu srpskih vojnika. O tome svjedoči i jedan od učesnika tih događaja Bogosav Vojinović-Pelikan kada kaže: ...”Novi naši borci regruti muslimani iz Sandžaka... pokazali su se dostojnim srpskog oružja, a njihova barikada kod Uprave fondova ispred Pozorišta, pod komandom njihovog desetara kaplara Šemse Midovića iz Sjenice, najduže se je

opirala Austrijancima koji su nadirali od Dorćola i nisu mogli odnijeti barikadu sve dok Nijemci ne izbiše kod Londona.“

Sandžak u Prvom svjetskom ratu

Slomom Srbije i Crne Gore u oktobru 1915. godine, Sandžak se ponovo našao u rukama austrougarske vojske. Njene trupe su ušle u Sjenicu i Dugu Poljanu, 19. novembra 1915. godine, a u Novi Pazar 20. i 21. novembra 1915. godine. Zaposijedanjem Sandžaka Austro-Ugarska je uspostavila vlast koja je omogućavala odlazak domaćeg stanovništva u osmansku vojsku. Tokom Prvog svjetskog rata na strani Osmanlija u borbama je, na osnovu arhivsko-historijskih dokumenata, učestvovalo više od petnaest hiljada Bošnjaka, dobrovoljaca iz Sandžaka, ali i onih koji su kao muhadžiri otišli sa ovih prostora nakon balkanskih ratova. Oni su se u sastavu jedinica osmanskih askera borili kao dobrovoljci u narodu poznatiji kao „đurumlije” (tur. gönüllü-dobrovoljac, Rumeli-Zapadni, evropski dio Osmanskog carstva).

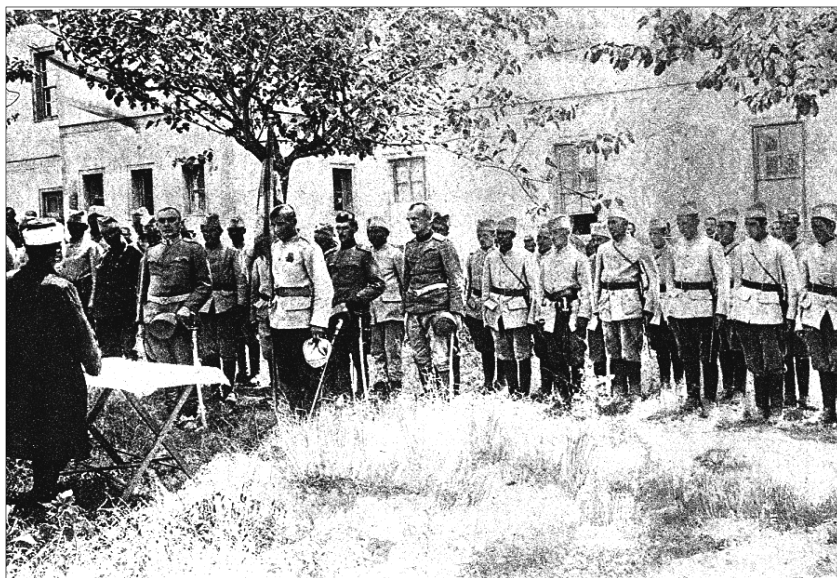

Sandžačke đurumlije (dobrovoljci) u novopazarskoj kasarni

Oko 15.000 bošnjačkih dobrovoljaca branilo je Osmansko carstvo na Galipolju u čuvenoj bici na Čanakaleu.

U rat se išlo za spas Osmanskog carstva, te „dina i imana”. Među malim brojem onih koji su se iz čuvene bitke na Čanakaleu vratili kućama bio je Redžeb Čarovac iz Novog Pazara. On je otišao dobrovoljno 1915. godine i vratio se tri godine kasnije. Pričao je o ogromnim strahotama i da je samo postojala jaka volja i želja za odbranu islama.

Već 1916. godine, u Sandžaku su počele se širiti glasine o miru i ponovnom pripajanju Srbiji i Crnoj Gori. Svjesni situacije u kojoj se nalaze, a kako bi iskazali svoj nacionalni i politički stav, Bošnjaci Sandžaka su u avgustu 1917. godine u Sjenici organizirali konferenciju na kojoj je donesena Rezolucija kojom se od tadašnjih vlasti tražilo da riješi bošnjačko nacionalno pitanje i pitanje regije Sandžak. Osnovni zahtjev Sjeničke rezolucije koju su donijeli bošnjački prvaci Sandžaka odnosio se na pripajanje Sandžaka Bosni i Hercegovini te u krajnjem slučaju, ako to ne bi uslijedilo, onda je umoljeno za autonomiju Sandžaka. Nakon

Bošnjaci u srpskoj vojsci tokom Prvog svjetskog rata

završetka Prvog svjetskog rata skoro svi učesnici ove konferencije uhapšeni su pod optužbom „za veleizdaju”. Na intervenciju Jugoslavenske muslimanske organizacije na čelu sa hadži hafizom Ibrahimom efendijom Maglajlićem postupak protiv njih je obustavljen nakon čega su optuženi kraljevskim ukazom 1921. godine, pušteni na slobodu.

Prvi svjetski rat je na području Sandžaka ostavio strašne posljedice. Velika glad, epidemije tuberkuloze, kolere, pjegavog tifusa i španske groznice koju su donijeli pripadnici austro-ugarske vojske, svakodnevno su odnosili brojne živote. Ionako teško stanje, dodatno su pogoršavale česte rekvizicije krupne stoke. Zbog visoke stope smrtnosti djece, starih i iznemoglih lica, ali i pogibije brojnih vojnika mobiliziranih na frontovima, došlo je do strahovite depopulacije stanovništva. Nažalost, zbog loše evidencije u vrijeme Prvog svjetskog rata, broj žrtava je teško utvrditi. Vremenom se po njegovom završetku, kući vratio veliki broj dobrovoljaca, pretežno invalida, sa teškim psihičkim i tjelesnim traumama, od kojih se većina nikada nije u potpunosti oporavila. Hronike govore da je u Novom Pazaru i okolini poslije rata bila rijetkost vidjeti mlado, zdravo i radno sposobno stanovništvo.

Historijski izvor

Pozivu u Osmansku vojsku često su se odazivali iskusni ratni veterani poput Uzeira Čturića iz Prijepolja koji se 27. avgusta 1916. godine Poglavarstvu austro-ugarske vojne komande obratio se zahtjevom:

„ Prestade ovom poglavarstvu Uzeir Čturić iz Prijepolja, star 31 godinu, neoženjen, pa izjavi: Za vrijeme turske vladavine bio sam vojnik u Turskoj godina. Od familije ovde imam majku, sestru i tri brata. Jedan brat stariji od mene, familija moja, živi ovde u Prijepolju. Kao turski vojnik učestvovao sam u ratu Balkanskom na Jedrenu. Želja mi je da i ovoga rata učestvujem u ratu i to u Turskoj vojsci, kao turski vojnik. Ni od koga nisam na ovaj korak nagovoren već sam ovo želim po svojoj volji. Molim Poglavarstvo za dejstvo kod nadležnih da budem što prije upućen u tursku vojsku ma gdje ona bila“.

Redžep Škrijelj, Đurumlije iz Sandžaka na Galiciji (1916-1917),
Historijski pogledi, br. 1, Tuzla 2018.

Historijski izvor

Major Pero Blašković, napisao je knjigu o 3. bosanskohercegovačkom puku, u čijem se sastavu nalazio cijeli ratni period, dajući zanimljiva zapažanja o vojničkim odlikama bosanskohercegovačkih vojnika:

Mislim da nije bilo jedinica austrougarske vojske kod kojih bi disciplina značila tako malen problem kao kod Bošnjaka. Kao dobra i poslušna djeca slijedili su Bošnjaci svoje starješine. Slijedili su ne samo stari i dobro disciplinirani vojnici, nego i sav ratni i slabo izvježbani naraštaj kad je već znatno popustila disciplina kod najboljih regimenata zbog slabe hrane, zbog predugog trajanja rata i zbog političkih miniranja. Kod Bošnjaka je red sačuvan do posljednjeg dana borbe na frontu, šta više disciplina je sačuvana i preko sloma Monarhije. Slušao je Bošnjak uglavnom sve svoje starješine, ali treba priznati formalistička disciplina mu nije bila na takvoj visini kao npr. kod Mađara. Oni su znali energičnije sklopiti pete i lupiti dlanom o pušku ili bajonet, ali je Bošnjak poslušao sve što mu se naredi i pod najtežim je okolnostima izvršio zapovijest, dok je Mađar popustio prvom prilikom i kod sloma je bio prvi koji se odmetnuo od reda.

Pero Blašković, *Sa Bošnjacima u svjetskom ratu*, Beograd 1939.

Historijski izvor

„Prije dvanaeste bitke na Soči, dakle negdje početkom oktobra 1917., kad su austrougarske trupe došle sve do Pijave, ratni materijal svih vrsta i količina dospio je i do bazena Bovec. Među hiljadama sanduka i kutija, nalazile su se i mnoge posebne. Njihov sadržaj; hiljadu fesova! Ili i nešto više. Zar našim Bošnjacima stara pokrivala za glavu nisu više bila dovoljno dobra? Vodstvo je povuklo s vrhova Bošnjake „Četvorke“ da bi ih stavio na čelo napadačkih divizion. Njihove položaje zauzeli su za

borbu manje snažni bataljoni. Naravno, to je pregrupisanje trebalo ostati sakriveno od Talijana.

Zato su trupe koje su zamijenile Bošnjake, umjesto svojih uobičajenih poljskih kapa, nosili fesove. Tako se dogodio čudnovat slučaj: Mujezin je i dalje redovno pozivao na namaz, premda nadaleko u tom području više nije bilo nijednog muslimana!“

Werner Schachinger, *Die Bosniaken kommen! 1879-1918. Elitetruppe in der k.u.k. armee*, Leopold Stoccker Verlag, Graz-Stuttgart 1996.

BOŠNJACI IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA (1918-1941)

Nakon propasti Austro-Ugarske monarhije u Prvom svjetskom ratu, ujedinjenjem Države Slovenaca, Hrvata i Srba sa Kraljevinom Srbijom 1. decembra 1918. godine, nastala je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevina Jugoslavija. Tim činom, ponovo su se, nakon nekoliko decenija, u istoj državi našli Bošnjaci iz Bosne i Hercegovine i Sandžaka, odnosno Srbije i Crne Gore.

Ekonomsko i političko slabljenje Bošnjaka

Ujedinjenje 1918. godine, Bošnjaci su dočekali voljni da se u novim uvjetima pridruže ostalim narodima u izgradnji nove državne zajednice, uvjereni da će biti njeni ravnopravni građani. Međutim, tadašnji nosioci vlasti nisu bili spremni da ih prihvate i aktivno uključe u političke i društvene tokove. Zvaničan stav je bio da su Srbi, Hrvati i Slovenci tri plemena jednog naroda, odnosno jedan jugoslavenski narod s tri imena i samo oni mogu predstavljati novu državu. Drugi narodi nisu priznavani, nego su tretirani kao vjerska i nacionalna manjina.

Takav slučaj je bio i sa Bošnjacima koji su nazivani Srbima ili Hrvatima islamske vjeroispovijesti. Njima je negirana nacionalna posebnost i identitet, pa se njihovim političkim težnjama, koje su se postepeno institucionalno iskazivale, u vidu političkih partija, posebnih društava, udruženja, časopisa i sl. najčešće pripisivao isključivo vjerski karakter.

Između dva svjetska rata političko-ekonomskim mjerama Kraljevine SHS, pod vidom demokratske preobrazbe vlasničke naravi zemljišta, Bošnjaci su do kraja materijalno osiromašeni. Iako je bilo riječi o progresivnoj mjeri, ona je prvenstveno bila usmjerena prema bošnjačkim zemljoposjednicima, koji su u trenutku formiranja zajedničke države, samo u Bosni i Hercegovini posjedovali više od 62% zemlje u svom vlasništvu. U takvim okolnostima regent Aleksandar je već u februaru 1919. godine započeo sa sprovođenjem agrarne reforme, donošenjem tzv. Predhodnih odredbi u kojima pored ostalog stoji:

- Raskidaju se svi kmetovski (čifčijski) odnosi u Bosni i Hercegovini, novim krajevima Srbije (priključeni Balkanskim ratovima: Makedoniji, Kosovu i Metohiji) i u Crnoj Gori (član 1.), a kmetovi i čifčije postaju slobodni vlasnici zemlje (član 2.).

Dakle, Prethodne odredbe ne odnose se „na onaj teritorij Srbije koji je ona imala do 1912. godine” (član 21). Na taj način, u potpunosti je ostvaren cilj, a to je da se izvrši prestrukturiranje privatne zemljišne svojine u ruke države i kralju odanog stanovništva (prvenstveno srpskog, ali i ostalog koje se okoristilo agrarnom reformom), dok u onim dijelovima, u kojima je on (kralj) imao jasno političko uporište nije došlo do provođenja ove uredbe. Kada su u pitanju tzv. Novi krajevi, glavnina oduzete zemlje odnosila se na Bošnjake, Turke, Albance, Gorane i Pomake. Od ukupno oduzete zemlje na njih se odnosilo 73,1%. Država se obavezala da će vrijednost oduzete zemlje vlasnicima nadoknaditi dijelom u novcu, a dijelom u obveznicama, što nikada nije do kraja ispunjeno.

S obzirom na to da je pitanje zemljišta na Balkanu, a naročito u Bosni i Hercegovini, uvijek, osim ekonomskog, bilo i političko i nacionalno pitanje, promjena zemljišnog vlasništva u Kraljevini SHS/Jugoslaviji imala je izrazitu političku namjeru. Njome su bošnjački zemljoposjednici, opljačkani i osiromašeni, jer im je u procesu agrarne reforme oduzeto ukupno 1.175.305 hektara zemlje. Agrarnom reformom zapravo je promijenjena nacionalna struktura vlasnika zemlje kako u Bosni i Hercegovini, tako i u Sandžaku. Tim činom, Bošnjaci su izgubili materijalnu osnovu političke borbe i opstanka što je i bio jedan od ciljeva svih provedenih mjera.

Prilike u Sandžaku tokom prvih godina postojanja Kraljevine SHS

Događaji koji su se u Sandžaku desili nakon 1918. godine bošnjačkom stanovništvu nisu donijeli mir već su još više uticali na njegovu nesigurnost i jačanje psihoze opšteg straha. Naročito težak period za Bošnjake, bio je tokom prve decenije od uspostavljanja Kraljevine.

Njegova osnovna karakteristika bila je opšta neravnopravnost bošnjačkog naroda u svim segmentima društva. Četničke paravojne i hajdučke dobrovoljačke snage kontinuirano su vršile teror nad Bošnjacima što je izazvalo novi talas iseljavanja u Tursku. Najdrastičnija stradanja zabilježena su u Plavu (1919), Starčeviću kod Tutina (1922) te Šahovićima i okolnim selima kod Bijelog Polja (1924). Zločin počinjen u Šahovićima 9. i 10. novembra 1924. godine nad nezaštićenim bošnjačkim stanovništvom bio je najveći zločin nad Bošnjacima u mirnodopskim uslovima u Kraljevini SHS. Tada je na svirep način ubijeno više stotina nevinih ljudi, a da krivci nikada nisu sankcionisani. Preživjelo bošnjačko stanovništvo Šahovića (danas Tomaševa) i Vraneške doline, nakon ovog zločina raselilo se na razne strane. Jedan dio stanovništva se odselio za Tursku, drugi dio se raselio po sandžačkim gradovima i mjestima, a jedan dio se naselio na širem području Brčkog u Bosni i Hercegovini, gdje njihovi potomci i danas žive. Po zvaničnim jugoslovenskim statističkim izvorima u periodu od 1927. do 1939. godine u Tursku je iselilo 53.379, a u Albaniju 4.322 jugoslovenska državljanina. „Po drugim službenim jugoslovenskim izvorima“, u periodu od 1928. do oktobra 1935. godine, u Tursku je iselilo 31.000 stanovnika Sandžaka i Kosova. Iseljavanje Bošnjaka bilo je najbrojnije u Cazinskoj krajini, naročito u periodu 1926-1929. godine. Razlog tome bili su privredna nerazvijenost tog kraja, obećanje da se zemlja i kuće u Turskoj mogu dobiti besplatno, mogućnost okupljanja porodica u Turskoj i politički progoni kojima je tamošnji muslimanski svijet bio izložen.

Stradanja sandžačkih Bošnjaka i mnogobrojna nasilja nad njima za koje niko nije odgovarao, dovela su do pojave većeg broja komitskih grupa koje su bile aktivne u Beranskom, Bjelopoljskom, Novopazarskom i Rožajskom srezu. Sve one su djelovale stihijski i neorganizovano protiv režima Srbije, Crne Gore i naposljetku režima Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, a sve s ciljem zaštite života, časti i imetka bošnjačkog i općenito muslimanskog stanovništva na tim prostorima. Najčuvenije vođe i koordinatori svih takvih grupa u Sandžaku bili su Jusuf Mehonjić iz okoline Bijelog Polja i Husein Bošković iz okoline Pljevalja. Broj njihovih pristalica naročito je porastao tokom 1918. i 1919. godine, zbog etničkog

čišćenja i otvorenog terora koje je vlast sistematski sprovodila nad bošnjačkim stanovništvom tog područja.

O tim zločinima svjedoči i „Memorandum muslimanskih izaslanika iz Novopazarskog sandžaka“, koji je avgusta 1919. godine upućen vladi u Beogradu. Sličnu apelaciju uputili su i predstavnici Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO), vodeće bošnjačke stranke između dva svjetska rata na tlu Bosne i Hercegovine. Oni su poimenično naveli sve oblike zločina nad Bošnjacima Sandžaka, tražeći slanje anketne komisije u to područje, kako bi ispitali stanje i zaustavili razbojništva.

Političko organiziranje Bošnjaka

Jugoslavenska muslimanska organizacija je osnovana u Sarajevu na skupštini održanoj od 14. do 17. februara 1919. kada je izvršeno

Mehmed Spaho (1883-1939)

Predsjednik Jugoslovenske muslimanske organizacije. Koaliranjem s drugim političkim strankama različitih ciljeva i uvjerenja, uspijevao je uključiti JMO u aktivni politički život Kraljevine i osigurati bolji politički položaj Bošnjaka u državi. Umro je 1939. godine u Beogradu pod nerazjašnjenim okolnostima.

ujedinjenje svih dotadašnjih bošnjačkih lokalnih političkih organizacija. U svoje glavne zadatke JMO je ubrajala postizanje lične i imovinske sigurnosti Bošnjaka, očuvanje historijskih granica Bosne i Hercegovine, zaštitu agrarnih interesa bošnjačkih zemljoposjednika i očuvanje muslimanske vjerske i vakufsko–mearifске autonomije.

Jugoslovenska muslimanska organizacija je nastojala svojom organizacijom obuhvatiti i Bošnjake u Sandžaku, ali tadašnji vladajući srpski krugovi to nisu dozvoljavali smatrajući ga svojom zonom interesa. Time se svjesno onemogućavalo političko povezivanje Bošnjaka na nivou

cijelog Kraljevstva. Iznimno je na prostoru Makedonije, Kosova i Sandžaka do 1925. godine dozvoljeno djelovanje muslimanskoj partiji Džemijet (Jedinstvo) na čijem čelu se nalazio Ferhad-beg Draga, rodom iz sela Draga, kod Tutina.

Ova partija je okupljala Albance, Turke i Bošnjake iz Makedonije, Kosova i Sandžaka, a njeno sjedište je bilo u Skoplju. Politika „Džemijeta“, izražena već od početka rada stranke, formulirana je i u zvaničnom stranačkom glasilu *Hak*, koji u svom serijalu *Današnje potrebe* iz 1920. godine donosi tekst u kojem se konstantira da, „ako država priznaje jedan narod, onda mora priznati i njegovu tradiciju i jezik, jer kao što nema vlasti bez naroda, tako ne može biti ni vlasti nad narodom koji nema svoj jezik“.

Na prvim izborima za ustavotvornu skupštinu održanim 28. novembra 1920. godine

Jugoslovenska muslimanska organizacija i Džemijet su ostvarili neočekivano veliki uspjeh. JMO je dobila oko 110.000 glasova, odnosno 24 mandata u skupštini, što je bilo najviše od svih političkih stranaka u Bosni i Hercegovini dok je Džemijet osvojio 8 poslaničkih mandata.

Ovi izbori su bitno uticali na događaje koji su ubrzo uslijedili i u dobroj mjeri odredili dalja politička i privredna kretanja u Bosni i Hercegovini. Veliki značaj u tom pogledu imalo je donošenje Vidovdanskog ustava 28. juna 1921. godine, čemu su prethodile brojne debate i ustavni prijedlozi koji su se odnosili na položaj Bosne i Hercegovine u Kraljevini SHS. Zahvaljujući političkoj borbi JMO, članom 135. Vidovdanskog ustava, Bosna i Hercegovina je ostala u zatečenim granicama, podijeljena na šest oblasti (sarajevska, mostarska,

Ferhad-beg Draga (1873-1944)

Najuticajniji bošnjački političar u Sandžaku u prvim decenijama 20. vijeka. Osnivač i predsjednik političke partije „Džemijet“ (Jedinstvo) koja je okupljala najveći broj bošnjačkog stanovništva na prostoru Sandžaka. Bio je i poslanik ove muslimanske partije u parlamentima Kraljevine SHS.

tuzlanska, bihaćka, banjalučka i travnička), po uzoru na upravnu podjelu iz vremena osmanske i austrougarske uprave. S druge strane, teritorija bivšeg Novopazarskog sandžaka je bila u sastavu Užičke oblasti sa sjedištem u Užicu (Pljevlja, Bijelo Polje, Nova Varoš, Priboj, Prijepolje) i Raške oblasti sa sjedištem u Čačku (Novi Pazar, Sjenica i Tutin).

Jugoslavenska muslimanska organizacija na čelu sa Mehmedom Spahom, uspjela je sačuvati teritorijalnu cjelovitost Bosne i Hercegovine sve do zavođenja šestojanuarske diktature 1929. godine. Zakonom o nazivu i podjeli na upravna područja koji je ubrzo donesen, država je prozvana Kraljevina Jugoslavija, a umjesto na dotadašnje 33 oblasti, podijeljena je na 9 banovina. Novom teritorijalno-upravnom podjelom Bosna i Hercegovina je razbijena na četiri banovine. Njezine historijske granice su izbrisane, a od četiri banovine samo su dvije imale svoja sjedišta u bosanskohercegovačkim gradovima (Sarajevo i Banja Luka). S druge strane, teritorija Sandžaka ušla je u sastav Zetske banovine sa sjedištem na Cetinju koja je obuhvatala i istočnu Hercegovinu sa Fočom.

Podjela Jugoslavije na banovine 1929. godine

Krajem 1939. godine, sporazumom Cvetković-Maček izvršena je nova reorganizacija zemlje. Tim sporazumom formirana je Banovina

Hrvatska koja je obuhvatala i trinaest kotara iz Bosne i Hercegovine što je praktično značilo njenu podjelu. Nakon stvaranja Banovine Hrvatske uslijedili su zahtjevi za autonomiju Slovenije, za formiranje posebne cjeline pod nazivom Srpske Zemlje, ali i zahtjevi za autonomiju Bosne i Hercegovine. Sve bošnjačke političke organizacije, kulturno-prosvjetna, vjerska i druga udruženja jednodušno su istakli zahtjev za autonomijom Bosne i Hercegovine, čemu su se pridružili i mnogi sandžački intelektualci. Realizaciju sporazuma Cvetković-Maček spriječilo je izbijanje Drugog svjetskog rata i slom Kraljevine Jugoslavije.

Historijski izvor

Milovan Đilas, sin učesnika u zločinu Nikole Đilasa o pokolju u Šahovićima i okolnim selima je pisao:

„Neki političari htjeli su da oslabe snagu i jedinstvo muslimana, koji su se pribirali iza ratnih nedaća. Takvi su takođe podstakli uzbuđeni narod da krene u pohod protivu muslimana... Odmah, sa sahrane Boškove, bez velikog dogovaranja, Poljani, a uz njih i drugi, izvukoše skriveno oružje – ko ga je imao i krenuše na muslimane. Istina, nije ih ni polovina bilo naoružanih. Nije im to ni bilo nužno. Muslimansko stanovništvo, protiv kojeg su išli, bilo je nenaoružano, i inače mahom neratoborno... Pljačka od 1918. godine bila je nevina igra prema ovome. Čak se i većina učesnika iz tog pohoda stidjela onog što se dogodilo i što su činili. Ali – činili su... Najljepše je u svemu ovom da Boška nijesu ni ubili muslimani, nego Crnogorci, kolašinski glavari. To je moj otac doznao kasnije, od pouzdana druga...

Milovan Đilas, *Besudna zemlja*, Beograd 2005.

Historijski izvor

U februaru 1919. godine u Sarajevu je boravio francuski novinar Charles Rivet koji je između ostalog pisao da mu je reis-ul-ulema Džemaludin Čaušević o položaju muslimana u novoj državi izjavio:

... Recite Francuskoj da smo joj svi privrženi i da mi u njoj baš danas vidimo glavni izlaz iz neprilike ako bi se događaji koji se odvijaju morali svesti u sistem. I te kakvi događaji! Oko hiljadu ljudi ubijeno, 76 žena spaljeno, 270 sela opljačkano i uništeno, eto bilansa za nas muslimane prilikom rađanja Jugoslavije koju smo bili spremni služiti cijelom svojom dušom...

Poslije novog stanja stvari mi nemamo više nikakve zaštite... Upoznao sam vojvodu Stepanovića sa zločinima iz domena općeg prava koja su učinjena prema mojim suvjernicima. Njegova pomoć je bila skoro nikakva. Uprkos njegovim obećanjima ili njegovim namjerama, napadi na dobra, ubistva i uvrede su se i dalje nastavljali. Mi smo, Slaveni, ali pravoslavci odbijaju da nas gledaju kao takve. Smatraju nas uljezima. Drugi će vam, naprotiv, reći da smo mi ustvari istinski starosjedioci ove zemlje. Od kad su Srbi postali gospodari situacije, mi nikada nismo primljeni na političke skupove, ni vijećanja. Mi smo do sada stalno bili predstavljeni jednim brojem zastupnika u srazmjeri s važnošću našeg stanovništva. I sam gradonačelnik Sarajeva bio je uvijek musliman. S novim stanjem stvari, jedva da nam se daje pravo da odredimo dvojicu ili trojicu između nas u pripremne skupštine za Konstituantu... Mi ćemo podnositi nepravdu, može se upravljati i bez nas, ali neka se barem poštuje naš život, naša čast i naša imanja. Zar je to suviše zahtijevati?

Atif Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo 1974.

Historijski izvor

Težak položaj Bošnjaka Sandžaka na početku 20. vijeka prouzrokovao je odmetanje pojedinaca od vlasti i njihovo priključenje komitama. Prema historijskim izvorima, najpoznatiji sandžački komita bio je Jusuf Mehonjić.

Za Jusufa Mehonjića se u narodu govorilo da je vjernik „koji je redovno obavljao namaz“ i junak „bez straha“ koji je jurišao „ne osvrćući se“ na brojnost, naoružanje i paljbu neprijatelja. Bio je pismen i pored

maternjeg bosanskog jezika, govorio je turski i albanski jezik. O osjećanjima koja je stanovništvo gajilo prema njemu saznajemo iz tromječnog izvještaja okružnog načelstva Pljevlja Ministarstvu unutrašnjih djela Kraljevine SHS o općem stanju javne bezbjednosti, ekonomskim, političkim i prosvjetnim prilikama od 7. oktobra 1921. godine. U njemu se ističe: „Utvrđeno je da su mnogi viđeniji muslimani iz Prijepolja i okoline bili organizovani u pomaganju Boškovića i Mehonjića, smatrajući ih nacionalnim borcima za islamska prava i svojim zatitnicima“... Objašnjenje za Mehonjićeve stavove i razloge četrnaestogodišnjeg komitovanja pružaju nam stihovi koje je on sam napisao:

„Evo vakta od Rata Balkana / Kako činim hizmet za sultana / Pored
vjere i svoga Vatana / Rad Turskoga ljuta sibijana / Rad Namuza Našega
sultana / Sve sam protiv Dinskoga dušmana / U komitu ispatijo dušu / Ne
ostaje brda ni doline / Ni zelene gore ni planine / Što nijesam krvlju obojio
/ I mojijem plačom probudio / Dragi care Tebe čekajući / Da bi na nas
okrenuo glavu / Evo vakta devet godina dana / komitujem u protiv
dušmana / A sve čekam nazar od sultana...“

Naka Nikšić, Jusuf Mehonjić u pjevanju sandžačkih Bošnjaka,
Historijski pogledi, br. 1, Tuzla 2018.

PRIVREDNE, KULTURNE I OBRAZOVNE PRILIKE U SANDŽAKU IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA

Sandžak je u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca ušao kao veoma nerazvijeno i siromašno područje. Pretvoren u jugoslovenski Sibir, koji je bio odsječen od svijeta, kao besputni i neprohodni kraj, Sandžak je i dalje ostao zaostala oblast kako u privrednom tako i u kulturno-obrazovnom i zdravstvenom pogledu.

Privredna zaostalost Sandžaka

Ukupna površina Sandžaka iznosila je 7.096 km², od čega obradive zemlje (njive i livade) 130.799,90 hektara, a ostalo je zemljište bilo pod šumom, pašnjacima, utrinom ili je bilo neplodno. Na ovom prostoru, prema popisu stanovništva iz 1921. godine, živjelo je 167.632 stanovnika. Domaćeg kapitala skoro da nije bilo, osim nešto sitnijeg uloženog u trgovinu. Nije bilo saobraćajnica, željeznica, banaka, stručnih škola, bolnica, električnih centrala, rudnika, jednostavno ničeg savremenog. Glavno prevozno, bolje rečeno, prenosno sredstvo Sandžaka bio je konj, koji je služio za prenos robe, pošte i putnika.

Poslije Prvog svjetskog rata u Sandžaku skoro da nije bilo električne struje. Industrija se uopšte nije razvijala, iako je ovaj kraj obilovao bogatim resursima. Sve ono što se podrazumijevalo pod industrijalizacijom u Sandžaku, svelo se na izgradnju nekoliko malih hidrocentrala i pilana. Stočarstvo je bila glavna privredna grana i uz poljoprivredu osnovno zanimanje stanovništva. Od poljoprivrednih kultura uzgajala se: pšenica, ječam, raž i kukuruz. Povrće je uglavnom bilo zastupljeno sa: krompirom, kupusom i lukom, a manje sa repom, blitvom, grahom i tikvom. Žitarice su uglavnom sijane u plodnoj ravnici, a povrće na brdovitijem zemljištu, pored kuća za stanovanje ili pored rijeka. U obradi zemlje koristili su se uglavnom ručno pravljeni alati.

Poseban problem Sandžaka predstavljao je nedostatak puteva. Stari putevi iz osmanskog doba su bili prevaziđeni i zapušteni, a novi nisu

pravljani. Tek poslije 1933. godine, počela je gradnja nešto savremenijih putnih veza. Izgrađen je put Prijepolje-Bijelo Polje-Mojkovac-Kolašin, ali su čitavi krajevi i dalje ostali zabačeni.

Razvoj školstva

Velika prepreka za oživljavanje ovih krajeva bila je činjenica da je ogroman dio stanovništva koje se u svom obrazovanju vezivalo najviše za vjerske škole i mektebe, u novim vremenima, praktično bio nepismen. Tako je tretirano, jer nije poznavalo ćirilicu i latinicu, a u suštini bilo je pismeno, jer je poznavalo arapsko pismo. Stoga je o kulturnim i obrazovnim prilikama u Sandžaku u periodu između dva rata, teško i govoriti.

Za razliku od onih u Bosni i Hercegovini, sandžački Bošnjaci, nisu bili u mogućnosti da, nakon austrougarske okupacije 1878. godine, studiraju ili pohađaju srednje škole po evropskom uzoru. U Sandžaku se sve do kraja osmanske vladavine razvijala uglavnom turska i arapska pismenost, što nakon 1918. godine nije odgovaralo duhu i načinu obrazovanja novog vremena. Bilo je čitavih sela u kojima nije imao ko pismo pročitati niti na njega odgovoriti kada bi došlo od nekoga. Prema popisu stanovništva iz 1931. godine, u Sandžaku je bilo ukupno 76,4% nepismenog stanovništva. Svjesne ovog hroničkog problema, Bošnjačke kulturne, obrazovne i političke organizacije, pozivale su Bošnjake u Bosni i Hercegovini i Sandžaku da upisuju svoju djecu u škole koristeći stihove Safvet-bega Bašagića: Djeca bez škole / siročad gola / u svijetu mašina, elektrike, struje/ u svijetu kulture, gdje se danas živi / pomoću uma il' pomoću znoja. / Borba za opstanak sve narode budi / da školuju djecu da postaju ljudi.

Otvaranje škola i izgradnja školskih objekata u Sandžaku išlo je veoma teško. Osnovnih četverorazrednih škola bilo je svega 127, što znači da je na više od 10.500 stanovnika dolazila jedna škola koja je istovremeno „pokrivala“ 55 km². Kada je riječ o srednjim i stručnim školama i obrazovanju bošnjačke omladine stanje nije bilo mnogo bolje. Postojale su svega dvije osmorazredne (više) gimnazije u Pljevljima i Beranama, kao i četverorazredne (niže) gimnazije u Prijepolju, Bijelom Polju, Novoj

Varoši i Novom Pazaru u kojem je jedno vrijeme gimnazija bila i osmorazredna. Postojale su još i četiri zanatsko-trgovačke škole, šest ženskih zanatskih, jedna građevinska i tri ćilimarske škole. U svim ovim školama bilo je malo učenika, a pohađale su ih više srpska i jevrejska omladina. Tako, na primjer, od 106 učenika koji su završili gimnaziju u Novom Pazaru od 1913. do 1940. godine, bila su svega dva Bošnjaka. Slična situacija je bila i u Prijepolju gdje je u razdoblju između dva svjetska rata samo jedna bošnjačka djevojčica završila četiri razreda gimnazije. Škole su bile slabo opremljene što je uz male plate dodatno destimuliralo nastavnike koji su jedva čekali da odu. Kroz novopazarsku gimnaziju za deset godina prošlo je 30 nastavnika koji su u njoj ostali samo po nekoliko mjeseci.

Kulturne prilike

S obzirom na stanje u obrazovanju koje je bilo na veoma niskom nivou, ni kulturne prilike nisu mogle biti u puno boljem stanju. U vremenu 1918-1941. na području Sandžaka izlazilo je nekoliko listova: „Novopazarski glasnik“, „Glas Sandžaka i Crne Gore“, „Sandžak“, „Naš dom“ i dr. koji su doprinijeli kulturnom i obrazovnom uzdizanju domaćeg stanovništva.

Zaglavље prvog broja lista „Sandžak“

koji je izašao 1. februara 1932. godine, u Prijepolju

Inicijativu za izlaženje lista dala je grupa sandžačkih intelektualaca, među kojima su bili: Sreten Vukosavljević, Milivoje Žugić, Tomaš Žižić i Mirko Tomić. U zaglavlju lista pisalo je da je ovo list za kulturno i ekonomsko podizanje Sandžaka.

Značajan doprinos razvoju kulture dale su i biblioteke koje u Sandžaku imaju dugu i bogatu tradiciju. U Osmanskom carstvu su postojale mnoge biblioteke, kutubhane ili ćutubhane. Pored toga, svaka imućnija porodica u Novopazarskom sandžaku imala je svoju priručnu biblioteku čiji su vlasnici bili predstavnici uleme: muftije, muderisi i kadije. Nakon Prvog svjetskog rata dolazi do snažnijeg razvoja narodnih biblioteka koje se otvaraju u Novom Pazaru, Sjenici, Prijepolju i drugim mjestima.

Kod Bošnjaka Sandžaka najveći kulturno-obrazovni domet imalo je muslimansko kulturno-prosvjetno društvo „Gajret“ iz Sarajeva koje je okupljalo znatan dio bošnjačke inteligencije koja se bila politički vezala za srpske građanske stranke i opredjeljivala za srpsku nacionalnu orijentaciju. Osnovni ciljevi i zadaci društva bili su usmjereni na širenje kulture i obrazovanje među muslimanima, i posebno, pomaganje i stipendiranje muslimanske omladine u srednjim školama i na univerzitetima.

Društvo „Gajret“ je u Sandžaku počelo djelovati 1920. godine, formiranjem njegovih odbora u: Priboju, Prijepolju, Novom Pazaru, Bijelom Polju, Novoj Varoši, Beranama, Sjenici i u Pljevljima. Veliki broj domaćeg bošnjačkog stanovništva odnosio se sa nepovjerenjem prema „Gajretu“, vidjevši u njemu opasnost od „nacionalizovanja“ kao srpskog nacionalnog elementa. Otpor radu „Gajreta“ u Sandžaku pružao je i „Džemijet“, gdje je postojao otvoren sukob između ova dva društva.

U svim pododborima radilo se na organizovanju kulturnih sadržaja, pomaganju školovanja učenika, opismenjavanju stanovništva, prikupljanju pomoći socijalno ugroženim porodicama i drugim aktivnostima. U Novom Pazaru je školske 1922/1923. godine otvoren konvikt što je značajno doprinijelo socijalnom, kulturnom i obrazovnom uzdizanju bošnjačke populacije. Sandžački i bosanskohercegovački studenti su za vrijeme studija u Beogradu stanovali u domu beogradskog Gajreta „Osman Đikić“. Osim toga „Gajret“ je otvarao i čitaonice u Pljevljima, Prijepolju, Novoj Varoši, Sjenici i drugim mjestima u kojima su održavani analfabetski tečajevi, književne večeri i druge kulturno-umjetničke ili zabavne priredbe.

U razvijanju kulture i prosvjećivanja značajnu ulogu odigrali su učenici Velike medrese u Skoplju (Makedonija), koji su u velikom dijelu Sandžaka bili jedini školovani Bošnjaci. To je vrijeme kada stasava prva generacija savremenih sandžačkobošnjačkih pisaca (Rizo Ramić, Vehbija Hodžić, Ćamil Sijarić, Bećo Bašić, Rifat Burdžović Tršo, Sait Orahovac), pjesnika (Ilijas Dobardžić, Junuz Međedović), slikara (Sabahudin Hodžić, Behaudin Selmanović). Svi oni su doprinosili da zapadna civilizacija postane pristupačnija Bošnjacima u Sandžaku igrajući kasnije presudnu ulogu kod njihovog uključivanja u oslobodilačku-antifašističku borbu tokom 1941-1945. godine.

Ispred Gajretove čitaonice

I na kraju kao dio kulturne tradicije bošnjačkog stanovništva Sandžaka spomenut ćemo „Instituciju muslihuna“. Naime, u svakom većem mjestu postojali su viđeniji ljudi od autoriteta, čija se riječ poštovala od strane građana. To su bili muslihuni koji su, prije svega, mirili ljude, porodice, bratstva i plemena. Obdareni govorništvom i sposobnošću da brzo reaguju na riječima, muslihuni su imali riječ kao „glavno i moćno oružje“, kojim su uticali na druge da prihvate njihove prijedloge. Bilo je raznih vremena, različitih zakona i država koje su Sandžakom vladale, ali institucija muslihuna vijekovima je opstajala kao

alternativna parasudska institucija, danas osavremenjena i predstavljena kao evropski standard u vidu tzv. sudskih medijatora.

Historijski izvor

U bilježnici jednog od muslihuna sandžačkih piše i ovo:

„Život čine sitnice, ali kada se sitnice nagomilaju, bukne velika vatra. Tako je od sitnica došlo do nesporazuma između komšija, rodbine, porodica Ljajića i Dautovića. Kako rekoše prilikom pomirenja, ‘da smo mogli i vazduh bi podijelili’. Nakon osam i pol sahata uspjeli smo da ih pomirimo. Pomirenje je obavljeno u džamiji Pluničkoj na jacijski namaz. Bilo ih je njih 26 sa obje strane – Ljajića i Dautovića. Imao se utisak da je i džamija bila ispunjena radošću. Potom smo obišli skupa oba plemena i porodice. Hvala Bogu što nam pomože da pomirimo ove ljude, jer je veliki belaj mogao izbiti svakog momenta. I mučno je, najmučnije... kada se izađe pred kuću pa se ne poselami rod, da se ne naljuti dom. I kada komšija ne dođe komšiji na mobu. Ali u Plunjcima sada dobro je i mirno je. I lijep je osjećaj kada pomiriš...”

Izvor: <https://balkans.aljazeera.net teme/2012/5/28/drevni-nacin-pomirenja-u-modernom-svijetu>, preuzeto: 17.7.2021. godine.

Historijski izvor

Od svog osnivanja 1903. godine, muslimansko kulturno i prosvjetno društvo „Gajret“ radilo je na školovanju omladine i stvaranju savremene inteligencije kroz davanje stipendija i potpora.

U Sandžaku je Gajret bio jedino bošnjačko društvo koje je imalo dozvolu za rad u ovim krajevima, a prema pisanju lista „Sandžak“ od 1. marta 1932. godine, „skoro najaktivnija prosvjetna društva u Sandžaku jesu pododbori Gajreta, koji neumorno rade na kulturnom preporodu muslimanskog stanovništva. Njihov plodan rad može se jasno vidjeti pri posjeti i najmanje varošice u Sandžaku.“ Gajret je Sandžaklijama prvi razvio svijest preko svojih čitaonica i javnih predavanja i ukazivao na nužnost školovanja ako se hoće opstanak i napredovanje... Da nije bilo

Gajreta, Sandžaklije bi dugo čekale da im neko ukaže na potrebu da idu u škole.

Nadir Dacić, Kulturno-prosvjetna djelatnost Gajreta u Sandžaku između dva svjetska rata, *Bošnjačka riječ*, godina X, broj: 33-36, Tutin, decembar 2015.

BOSNA I HERCEGOVINA I BOŠNJACI U DRUGOM SVJETSKOM RATU – SUDAR RAZLIČITIH IDEOLOGIJA

Napadom Njemačke i njenih saveznica na Kraljevinu Jugoslaviju 6. aprila 1941. godine, izbio je kratkotrajni aprilski rat. Jugoslavenska vojska poražena je za desetak dana. Potpisivanjem bezuvjetne kapitulacije 17. aprila 1941. godine i bjekstvom vlade i kralja u inostranstvo, prestala je da postoji Kraljevina Jugoslavija.

Uspostava režima NDH u Bosni i Hercegovini

Na dan ulaska njemačkih jedinica u Zagreb, 10. aprila 1941. godine, proglašena je uspostava nove „Nezavisne Države Hrvatske“ (NDH) kojoj je priključena čitava Bosna i Hercegovina te Srijem do Zemuna. Na njeno čelo kao *Poglavnik* ili *Firer* postavljen je Ante Pavelić, vođa ustaškog pokreta. Najviša upravna područja u novostvorenoj hrvatskoj državi bile su velike župe. One su formirane tako da je historijska i teritorijalna posebnost Bosne i Hercegovine bila potpuno izbrisana. Dijelovi velikih župa prostirali su se unutar i izvan njenih granica čime se željelo naglasiti „hrvatsko državno pravo na Bosnu i Hercegovinu“.

NDH je bila organizirana prema njemačkom uzoru. Sva vlast bila je u rukama ustaškog pokreta, čija se politika u potpunosti podudarala s ideologijom njemačkog režima i nacističkog antisemitizma. Prema ustaškoj teoriji NDH je pripadala isključivo hrvatskom narodu u koji su ubrajali i Bošnjake. Stoga je glavni cilj ustaša bio stvaranje „čistog hrvatskog životnog prostora“ u kojoj će egzistirati „čista hrvatska nacija“. Doneseni su brojni rasisitički zakoni koji su omogućili masovne progone Srba, Jevreja i Roma. Također su proganjani mnogi Bošnjaci i Hrvati koji se nisu slagali s ustaškim terorom ili su bili članovi i simpatizeri Komunističke partije Jugoslavije (KPJ). U tu svrhu formirani su koncentracioni logori u Jasenovcu, Gospiću, Staroj Gradišci i drugim mjestima u kojima su masovno zatvarani i ubijani „neprijateljski elementi“ - Jevreji, Srbi, Romi i mnogi drugi.

Jedan manji dio, uglavnom antijugoslavenski raspoloženih bošnjačkih građana stavio se u službu ustaškog režima. Među njima najpoznatiji su bili Pavelićev doglavnik Ademaga Mešić i Džafer Kulenović koji je postao potpredsjednik vlade NDH. Bošnjaci su, pak, u ustaškoj propagandi, isticani kao jedno od glavnih konstitutivnih uporišta NDH. Ustaše su se orijentirali, prije svega, na one Bošnjake, koji su u predratno vrijeme bili prohrvatski orijentisani. U stvarnosti najveći broj Bošnjaka predvođeni intelektualcima i ulemom u jesen 1941. godine ogradila se od zločina. Širom Bosne i Hercegovine donesene su brojne protestne rezolucije u kojima se osuđuje ustaška politika ubijanja, pljačke, deportovanja i progona Srba, Jevreja i Roma.

Onaj dio bošnjačkog građanstva koji nije prihvatio NDH i njenu politiku tražio je da Bosna i Hercegovina dobije autonomiju pod njemačkom zaštitom. Istovremeno su smatrali da se u svim ugroženim područjima Bošnjaci moraju naoružati i sami braniti. Tako je u mnogim krajevima došlo do stvaranja i naoružavanja „muslimanske milicije“ sa zadatkom da brani svoja sela i stanovništvo. Ustaški režim je podržao stvaranje muslimanske milicije, a neke njene jedinice je naoružao navodno radi zaštite muslimanskih sela, a stvarno u cilju da muslimansko stanovništvo koristi u borbi protiv partizana. Formacije muslimanske milicije su stvarane uglavnom u onim krajevima u kojima su četnički zločini bili brojni. Najčešći motiv stupanja Bošnjaka u ove vojne formacije, pored odbrane od četnika, bilo je izbjegavanje vojne službe u domobranima i ostanak u zavičaju. Tako su formirane muslimanske milicije u sjeveroistočnoj Bosni, Bosanskoj Krajini i drugim djelovima Bosne i Hercegovine, ali i Sandžaka koje su doprinijele spašavanju bošnjačkog življa na širem području svoga djelovanja.

S druge strane, srpsko stanovništvo u Bosni i Hercegovini koje se našlo na udaru ustaškog režima NDH je već u junu 1941. godine započelo sa pružanjem sporadičnog otpora u istočnoj Hercegovini. Za to vrijeme Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) radila je na pripremama ustanka čiji je osnovni cilj bio okupljanje svih demokratskih i antifašističkih snaga, bez obzira na njihovu političku, vjersku, nacionalnu ili socijalnu pripadnost. Na njen poziv 27. jula 1941. godine otpočeli su prvi organizirani napadi ranije formiranih partizanskih grupa u oblasti Drvara

i Bosanskog Grahova. Uskoro je ustanak pod nazivom narodnooslobodilački pokret (NOP) izbio u cijeloj Bosanskoj Krajini, istočnoj i centralnoj Bosni. Tim pokretom rukovodio je Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, kojim je komandovao Josip Broz Tito.

Sandžak u Drugom svjetskom ratu

Ekonomski iscrpljeni i izloženi stalnim pritiscima na iseljavanje, sandžački Bošnjaci Drugi svjetski rat dočekali su nespremno. Ta činjenica je uvjetovala da su dvije njemačke divizije, tokom jednog dana (16. aprila), zauzele sva sreska mjesta i uspostavile okupacionu vlast. Po dogovoru između njemačkih i italijanskih okupacionih snaga, pod njemačku kontrolu potpali su Novi Pazar, Sjenica, Priboj i Nova Varoš, a pod italijansku vojnu upravu došli su Prijepolje, Pljevlja, Bijelo Polje, Bihor, Berane i Tutin.

Osim Njemačke i Italije, interes za Sandžak ispoljile su i novonastale državne tvorevine NDH kao i tzv. velika Albanija koja je imala podršku italijanskih okupacionih vlasti. U isto vrijeme, osjetio se i znatan uticaj četničkog pokreta na čelu sa Dražom Mihailovićem. Iako formalno jugoslovenski opredijeljen (službeni naziv: Jugoslovenska vojska u otadžbini), četnički pokret se rukovodio velikosrpskom ideologijom, zalažući se za stvaranje velike Srbije u velikoj Jugoslaviji. Glavni ideolog ovog pokreta bio je Stevan Moljević koji je u programu „homogena Srbija“ zacrtao obnavljanje Jugoslavije, unutar koje bi se formirala „velika Srbija“ to jest etnički čista srpska država koja bi se prostirala sve do Jadranskog mora.

U tom cilju Draža Mihailović je 20. decembra 1941. godine poslao posebnu instrukciju komandantima četničkih odreda Đorđiju Lašiću i Pavlu Đurišiću na čijim područjima (Bosna i Hercegovina, Sandžak) se nalazio velik broj Bošnjaka. U tom dokumentu, između ostalog, naglašavaju se i ovi zadaci:

- stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj veliku Srbiju, etnički čistu u granicama Srbije-Crne Gore-Bosne i Hercegovine-Srema-Banata i Bačke...

- očistiti državne teritorije od svih narodnih manjina i nenacionalnih elemenata.
- stvoriti neposredne zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i Srbije i Slovenačke, čišćenjem Sandžaka od muslimanskog življa, a Bosne od muslimanskog i katoličkog življa...

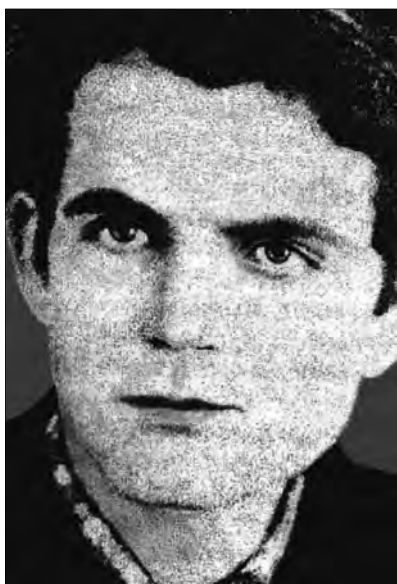
Četnički plan stvaranja "velike Srbije" prema velikosrpskom ideologu Stevanu Moljeviću 1941. godine

Razvoj NOP-a u Sandžaku

U ovim teškim vremenima za stanovništvo Sandžaka, bilo je i onih koji su ukazivali na neophodnost saradnje i dobrih odnosa Srba i Bošnjaka na tom prostoru. Jedan od njih je bio i Rifat Burdžović Tršo, najistaknutija ličnost narodnooslobodilačkog pokreta (NOP) u Sandžaku do pogibije 1942. godine. Zahvaljujući njemu, već od druge polovine 1941, počelo je

stvaranje prvih organa narodne vlasti. Stoga je vrlo brzo, tačnije 14. jula 1941. godine, izbio oružani ustanak sandžačkih partizana, poslije kojeg Sandžak više nije bio na marginama događaja.

Nakon savjetovanja u Stolicama kod Krupnja, septembra 1941. godine, odlučeno je da se formiraju glavni štabovi narodnooslobodilačkih odreda u svim pokrajinama, među njima i Sandžaku. Već u oktobru iste godine sve partizanske jedinice stavljene su pod komandu novoosnovanog

Rifat Burdžović Tršo (1912-1942)

Među prvim je borcima narodnooslobodilačke vojske, proglašen za narodnog heroja 1944. godine.

Njegovi posmrtni ostaci su 1957. sahranjeni u grobnicu narodnih heroja u Podgorici (Crna Gora). Studentski dom u Beogradu danas nosi njegovo ime.

Glavnog štaba NOP-a za Sandžak. Nakon zauzimanja Užica od strane njemačkih okupatorskih snaga pomognutih četnicima Draže Mihailovića, glavnine narodnooslobodilačkih odreda iz zapadne Srbije i Šumadije počele su se povlačiti u Sandžak. Time je Sandžak nakratko postao sjedište Vrhovnog štaba i partizanskih jedinica iz Srbije. Početkom decembra mjeseca 1941. godine, Vrhovni štab partizanskih odreda održao je sastanak u selu Drenovi, kod Nove Varoši, na kojem je odlučeno da se formiraju proleterske brigade. Tako je 21. decembra 1941. godine u Rudom formirana Prva proleterska brigada. U narednom periodu uslijedilo je osnivanje Narodnooslobodilačkog fronta Sandžaka, Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Sandžaka,

Antifašističkog fronta žena Sandžaka itd. Pomenute institucije su jasno izražavale principe samostalnosti i autonomnosti sandžačkog NOP-a i sandžačke regije, što je u konačnici rezultiralo formiranjem Zemaljskog antifašističkog vijeća Sandžaka.

Uporedo sa ovim događajima u oktobru i novembru 1941. godine jake četničke snage su napale Novi Pazar kojeg su branile domaće

odbrambene bošnjačke snage potpomognute albanskim dobrovoljcima. U ovim sukobima na obje strane bilo je više od 750 žrtava. Na prostoru Sandžaka je krajem 1941. i u prvoj polovini 1942. godine značajan broj građana različitih nacionalnih i socijalnih kategorija stupio u partizanske jedinice. To je uticalo na jačanje NOP-a na tom prostoru pri čemu je najsnažnija bila III sandžačka proleterska brigada, koju je ratni put odveo u Bosnu i Hercegovinu. Njenim odlaskom, četnici su počinili masovne zločine početkom 1943. godine u bjelopoljskom, pljevaljskom i pribojskom srezu u Sandžaku te čajničkom i fočanskom srezu u jugoistočnoj Bosni. U ovim krajevima, četnici su nastojali da realiziraju jedan od strateških ciljeva ostvarenja „homogene Srbije“, potpunim čišćenjem Sandžaka od muslimanskog življa, a Bosne i Hercegovine od Bošnjaka i Hrvata.

Zločini nad Bošnjacima Sandžaka

Masovni četnički pokolji Bošnjaka u istočnoj Bosni i Sandžaku prvih mjeseci 1943. godine pokazali su svu težinu položaja u kojima su se nalazili Bošnjaci. Kolike su razmjere četničkog pogroma bile najbolje potvrđuje Rezolucija ovlaštenih predstavnika Bošnjaka sjeničkog, prijevoljskog, pribojskog i čajničkog sreza, donesena prvih dana marta 1943. godine na zajedničkoj konferenciji u Priboju, u kojoj je ukazano „da od više hiljada muslimanskih domova nije ostala ni jedna jedina kuća a da nije zapaljena“. U ovom četničkom pohodu stradalo je više hiljada bošnjačke nedužne djece, žena i iznemoglih staraca. Sve to su četnici predstavljali kao „akciju čišćenja“ i klanja „Turaka na buljuke“ u Sandžaku i istočnoj Bosni kao protivmjere navodnoj bošnjačkoj agresivnoj djelatnosti protiv Srba.

Zahvaljujući djelovanju jedinica muslimanske milicije u nekim mjestima, poput Gornjeg Bihora zaustavljeni su četnički pohodi, a bošnjački živalj spašen od zločina. Treba istaći da su muslimanske milicije na prostoru Sandžaka djelovale nezavisno jedne od drugih, svaka na svom prostoru, odnosno svom rodnom kraju što je umanjivalo njihovu borbenu snagu i efektivnost. Najpoznatije vođe tih milicija bile su Džemail Koničanin u Tutinu, zatim Hasan-aga Zvizdić u Sjenici, Osman ef.

Rastoder u Petnjici-Gornjem Bihoru, Ćazim Sijarić u Donjem Bihoru, Sulejman ef. Pačariz u Prijepolju, Biko Drešević u Novom Pazaru i drugi.

Ponašanje muslimanske milicije razlikovalo se od mjesta do mjesta. Ono je u velikoj mjeri zavisilo od zbivanja u dotičnim krajevima i od političkog držanja tamošnjih komandanata. Neki od njih su na izvjestan način sarađivali sa NDH i sa okupatorom, neki su simpatizali i sarađivali sa snagama NOP-a, naročito od sredine 1943, dok su opet neki imali neutralan stav. Zajedničko svima bila je odbrana svojih sela i naroda. U tom smislu muslimanske milicije su odigrale pozitivnu ulogu, tim prije što je najveći dio njenih pripadnika od jeseni 1943. pristupio partizanima.

Naime, nakon kapitulacije Italije u septembru 1943. godine, na prostoru Plava, Gusinja, Gornjeg Bihora, kao i u drugim mjestima formirani su zajednički partizanski bataljoni, u čiji sastav su ušli partizani bošnjačke i crnogorske nacionalnosti. Pored većeg broja manjih partizanskih formacija formirana je i 37. sandžačka divizija, koja je dala veliki doprinos konačnom oslobođenju zemlje.

Hasan-aga Zvizdić (1892-1980)

Zajedno sa istaknutim predstavnicima sjeničkih Srba odbranio je grad i građane Sjenice u Drugom svjetskom ratu, nakon kojeg je od strane komunista, protjeran u Tursku, gdje je i umro.

Historijski izvor

„Za Sandžak je bio nenadoknativ gubitak, nekoliko najistaknutijih bošnjačkih revolucionara, poput: Rifata Burdžovića, Beća Bašića, Himzije Ćatovića, Jusufa Redžepagića, Šukrije Međedovića, Muniba Kučevića, Jakuba Kubura, Salka Aljkovića, Emina Redžepagića, Zenuna Haskovića, Abdurahmana Manja Ćorovića, Derviša Dede Šehovića, Mustafe Pećanina, Mahmuta Hadrovića, Tufa Softića, Salka

Aljovića, Izeta Čavića, Dauta Musića, Adema Mulaosmanovića, Džafera Nikočevića, Hajra Šahmanovića, Alja Hota i brojnih drugih. Taj se gubitak naročito osjetio nakon oslobođenja zemlje, kada je Sandžak ostao bez svojih kadrova iz bošnjačkog naroda“.

Mustafa Memić, Osnovne karakteristike i specifičnost Sandžaka u antifašističkoj borbi (1841-1945), *Zbornik radova: Sandžak juče, danas i sutra*, Novi Pazar 2005.

Historijski izvor

U izvodu iz Sarajevske rezolucije koju je 14. avgusta 1941. godine potpisalo oko stotinu najuglednijih sarajevskih muslimana između ostalog se ističe: „... Činjenica što među počiniteljima raznih zlodjela ima ljudi i sa muslimanskim imenima, ne može krivicu i odgovornost baciti na muslimane. Muslimani su se i ranije ograđivali od ovih zlodjela... Zlodjela je mogao činiti samo ološ i kriminalni tipovi, kojih ima u svakoj zajednici ... Stoga tražimo od svih odgovornih čimbenika, svih muslimanskih vjerskih i političkih predstavnika, da se zavede sigurnost života, časti, imovine i vjere za sve građane u državi bez ma kakvih razlika... Da se pozovu na sudsku odgovornost svi stvarni krivci koji su počinili ma kakvo nasilje ili zlodjelo bez razlike kojoj vjeri pripadali i najstrožije kazne prema zakonu, kao i oni, koji su ova zlodjela naređivali ili za njih dali mogućnost... Da se onemogućí svaka vjerska netrpeljivost“.

Mehmedalija Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka*, Sarajevo 2001.

Historijski izvor

Poučeni događajima iz prošlosti, a u cilju odbrane i zaštite lokalnog stanovništva od zločina, od druge polovine 1941. godine, širom Sandžaka počinje formiranje tzv. odbora za odbranu grada. Rukovodstvo antifašističkog pokreta u Sandžaku ove odbore je tretiralo kao organizacije za odbranu mjesnog stanovništva... Odbori su organizovani na teritorijalnom principu za jedno naselje ili grupu sela, najčešće na nivou

četa, nisu bili hijerarhijski povezani i djelovali su nezavisno, uglavnom u okviru svog područja. Bili su isključivo odbrambenog karaktera, imali su svoje rukovodioce (predsjednike odbora), a na čelu vojnih formacija, sastavljenih isključivo od mjesnog stanovništva, bili su komandiri. Pripadnici odbora i njegovih jedinica su živjeli i hranili se u svojim kućama.

Prve takve organizacije formirane su u Hisardžiku kod Prijepolja i njima je komandovao hodža Sulejman Pačariz. U Novom Pazaru na čelu odbora bio je Aćif Hadžiahmetović dok je na području Tutina djelovala specijalna i posebno obučena borbena jedinica pod komandom Džemaila Koničanina. Jedinica Džemaila Koničanina bila je jedna od najjačih u Sandžaku, a posebno se istakla u borbama oko odbrane Novog Pazara, krajem 1941. godine. Osim Novog Pazara, jedinica je bila prisutna i na području Sjenice, Prijepolja, Bijelog Polja i Berana.

U Sjenici je djelovao odbor za odbranu područja Sreza sjeničkog koji je bio mješovitog nacionalnog sastava (sastavljen od Bošnjaka i Srba). Na čelu odbora je bio Bošnjak Hasan-aga Zvizdić, dok je njegov potpredsjednik bio Srbin Rade Karamarković... U Plavu i Gusinju postojalo je više ovakvih grupa od kojih su neke bile i saradnici narodnooslobodilčkog pokreta, a od 1944. i aktivni učesnici u njemu.

Pljevaljsko-pribojska četa je formirana 1942. godine na čelu sa Asimom Hasanbegovićem da bi već u septembru 1943. veći broj njenih boraca stupio u II proletersku sandžačku brigadu. Komandant rožajskih dobrovoljaca je bio Mula Jakub Kardović, a slične jedinice postojale su i u Bijelom Polju, Priboju, Gostunu, Petnjici, Donjem Bihoru, kao i u drugim mjestima... U mnogim značajnim događajima u toku Drugog svjetskog rata ovi odbori odigrali su presudnu ulogu u odbrani od napada četničkih formacija i na taj način spriječili nova stradanja bošnjačkog stanovništva na ovom području i nova etnička čišćenja.

Muhedin Fijuljanin, *Sandžački Bošnjaci-monografija*, Tutin 2010.

FORMIRANJE ANTIFAŠISTIČKIH VIJEĆA I IZGRADNJA SOCIJALISTIČKE JUGOSLAVIJE

Svoju srednjovjekovnu državnost Bosna i Hercegovina je kao zasebna teritorijalno-politička cjelina baštinila kako pod Osmanskom, tako i pod austrougarskom vlašću. Formiranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, ta državnost se postepeno gubi, da bi 1929. godine, podjelom na banovine njena posebnost u okviru historijskih granica prestala da postoji. U jeku Drugog svjetskog rata, Bosna i Hercegovina je ponovo obnovila svoju državnost i to u okviru antifašističkog oslobodilačkog pokreta.

Organi NOP-a kao temelj buduće države

Uporedo sa stvaranjem oružanih snaga i vođenjem borbe protiv okupatora u svim jugoslavenskim područjima obrazovala se mreža narodnooslobodilačkih odbora (NOO) kao stalnih organa vlasti. Njihov zadatak bio je da organiziraju pomoć partizanskim jedinicama, osiguraju prehranu stanovništva, te da čuvaju red i mir u pozadini. Formiranje NOO uz postojanje velike slobodne teritorije bio je preduvjet za uspostavljanje centralne civilne vlasti pod nazivom Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ). Prvi zadatak AVNOJ-a sastojao se u tome da jača jedinstvo među narodima, povezuje rad NOO i dalje učvršćuje Narodnooslobodilački pokret (NOP). Pored toga trebalo je da doprinese širenju istine o ratu u Jugoslaviji i da se bori za njeno međunarodno priznanje.

Prvo zasijedanje AVNOJ-a održano je 26. i 27. novembra 1942. godine u Bihaću (centar „Bihaćke republike“). Na zasijedanju su učestvovala 54 vijećnika različite nacionalne, političke i vjerske pripadnosti. Tom su prilikom donesena tri dokumenta: Dvije rezolucije o osnivanju i organizaciji AVNOJ-a i Proglas AVNOJ-a narodima Jugoslavije. Ovim dokumentima AVNOJ je definiran kao najviše predstavničko tijelo Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP). Nakon što je

objedinio rad postojećih organa narodne vlasti, AVNOJ je izvršio pripreme za formiranje zemaljskih antifašističkih vijeća kako bi se Jugoslavija izgradila na federativnom principu.

ZAVNOS i autonomija Sandžaka

Potaknuti odlukama AVNOJ-a ubrzo su uslijedila formiranja zemaljskih antifašističkih vijeća u svim dijelovima Jugoslavije gdje su prilike to dozvoljavale. Tako je između ostalih 20. novembra 1943. godine u Pljevljima formirano Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Sandžaka, kao najviši politički i predstavnički organ NOP-a na tom prostoru. Njegovo osnivanje garantiralo je Sandžaku status autonomije u budućoj Jugoslaviji, što je bilo u skladu sa interesima i potrebama Bošnjaka, Srba, Crnogoraca, Albanaca i drugih naroda koji žive na tom prostoru. Na Prvom zasijedanju ZAVNOS-a izabrana su 62 vijećnika i izvršni odbor, koji je za prvog predsjednika Predsjedništva ZAVNOS-a izabrao Sretena Vukosavljevića, a za tri potpredsjednika izabrani su: Murad-ef. Šećeragić, Dušan Ivović i Mirko Ćuković.

Ideja o osnivanju ZAVNOS-a potekla je od vrhovnog komadanta Narodno-oslobodilačke vojske Josipa Broza Tita i u svojoj osnovi proizilazila je iz opredjeljenja naprednih studenata u predvečerje Drugog svjetskog rata o formiranju i autonomiji Sandžaka. Osnivanjem ZAVNOS-a vjerovalo se da će Sandžak „zauzeti ravnopravno mjesto sa ostalim pokrajinama“ u budućoj zajedničkoj državi. Od prvih dana osnivanja ZAVNOS-a postojale su destruktivne snage koje su za cilj imale da ZAVNOS likvidiraju još u njegovom začetku. Na tome je posebno radio Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru i Boku, kojem nije bilo u interesu postojanje ZAVNOS-a i autonomije Sandžaka. To su pokazali, između ostalog, i time što su onemogućili delegaciji ZAVNOS-a odlazak na Drugo zasijedanje AVNOJ-a u Jajcu. Pored toga, PK KPJ za Crnu Goru i Boku je otvoreno radio na likvidaciji ZAVNOS-a, prije nego što su njegovi organi počeli da rade. Aktivnosti ovih snaga ka ukidanju ZAVNOS-a nastavljene su i kasnije s ciljem da se onemogući Sandžaku autonomnost u okviru buduće zajedničke države. Odluka o raspuštanju ZAVNOS-a donijeta je 16 mjeseci nakon njegovog konstituisanja, 29.

marta 1945. godine. Taj akt nisu potpisala dva člana: predsjednik Izvršnog odbora Sreten Vukosavljević, univerzitetski profesor i historičar Mirko Ćuković. Iako je ZAVNOS egzistirao kratko vrijeme ostavio je duboke tragove u svijesti Bošnjaka, ali i posljedice po njihovu dalju sudbinu.

Članovi izvršnog odbora ZAVNO i Glavnog štaba Sandžaka

20. novembra 1943. godine u Pljevljima

Tokom rata bili su u stalnom pokretu (najviše u Bijelom Polju), a nakon 13. januara 1945. godine, smješteni u Novi Pazar. U sredini vjerski predstavnici: Murat ef. Šećeragić i pravoslavni sveštenik Jevstatije Karamatijević.

Historijske činjenice ukazuje da je oko 15.000 Bošnjaka Sandžaka uzelo učešće u NOB-u u devet partizanskih jedinica, te je zarad tog doprinosa učinjena nepravda Bošnjacima Sandžaka ukidanjem ZAVNOS-a i suzbijanjem autonomije Sandžaka u budućoj zajedničkoj državi.

Obnova bosanskohercegovačke državnosti

Samo pet dana nakon prvog zasijedanja ZAVNOS-a, tačnije 25. i 26. novembra 1943. godine u Mrkonjić Gradu je održano Prvo zasijedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH). Na tom zasijedanju Srbi, Bošnjaci (tada tretirani kao Muslimani) i Hrvati obnovili su bosanskohercegovačku

državnost, donijevši odluku da Bosna i Hercegovina kao ravnopravna federalna jedinica uđe u sastav jugoslavenske države. U Rezoluciji koja je tom prilikom donesena istaknuto je da narodi Bosne i Hercegovine hoće da „njihova zemlja, koja nije ni srpska ni hrvatska ni muslimanska, nego i srpska, i muslimanska i hrvatska, bude slobodna i zbratimljena Bosna i Hercegovina, u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost svih Srba, Muslimana i Hrvata.“ O svojim utiscima i o atmosferi koja je vladala tokom Prvog zasijedanja ZAVNOBiH-a Skender Kulenović je zapisao: (...) Večeras 25. na 26. novembar, u jeku krvavih bitaka, Bosna i Hercegovina, u Mrkonjić Gradu, ostvaruje san svojih najboljih sinova: ona izabire svoje Zemaljsko vijeće (...) Tu, u toj blještavoj dvorani, gdje se odvija ovo veliko zasijedanje, večeras su se sabrali na svoju prvu skupštinu najbolji Srbi, najbolji Hrvati, najbolji Muslimani od ravne Posavine do hercegovačkog krša, od Drine do masiva Dinare i bratimeći se kuju „sirotici kletoj“ svijetlu budućnost.

Drugo zasjedanje AVNOJ-a na kojem su učestvovali predstavnici svih jugoslavenskih zemalja održano je u Jajcu 29. i 30. novembra 1943. godine. Izražavajući želju svojih naroda vijećnici AVNOJ-a jednoglasno su donijeli deklaraciju kojom je stvorena nova država – Demokratska Federativna Jugoslavija (DFJ). Najvažnije odluke donesene na tom zasijedanju su: 1. Da se Jugoslavija izgradi kao federacija koja će obezbijediti punu ravnopravnost svih njenih naroda 2. AVNOJ je proglašen vrhovnim zakonodavnim i izvršnim predstavničkim tijelom Jugoslavije 3. Izbjegličkoj vladi su oduzeta prava zakonite vlade, a kralju Petru II Karađorđeviću zabranjen je povratak u zemlju 4. Osnovan je Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) s Titom na čelu koji je preuzeo ulogu vlade.

Na Drugom zasijedanju AVNOJ-a Bošnjaci nisu navedeni kao poseban narod, kao što je to bio slučaj sa Srbima, Hrvatima, Slovencima, Makedoncima i Crnogorcima. Odlukom o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu oni su jednostavno iz nje isključeni, pri čemu su se u vremenu koje je slijedilo trebali „opredijeliti“ između Srba i Hrvata.

Nastojeći dodatno izgraditi državnost Bosne i Hercegovine kao federalne jedinice demokratske Jugoslavije vijećnici ZAVNOBiH-a održali su svoje drugo zasijedanje u Sanskom Mostu od 30. juna do 2. jula

1944. godine. Doneseno je 11 odluka, od kojih su najvažnije: Odluka o konstituiranju ZAVNOBiH-a u najviše zakonodavno i izvršno tijelo Bosne i Hercegovine kao federalne jedinice i Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine. Ovom Deklaracijom garantirana su osnovna ljudska prava, kao što su: nacionalna ravnopravnost, sloboda savjesti i vjeroispovjesti, sloboda zbora i dogovora, sloboda udruživanja i štampe, lična i imovinska sigurnost građana, ravnopravnost polova, aktivno i pasivno pravo glasa, pravo žalbe i dr. Ovim odlukama koje su imale karakter ustava, dodatno su izgrađeni elementi državnosti Bosne i Hercegovine.

Historijski izvor

O Autonomiji Sandžaka, u 2-3. broju „Glasa Sandžaka“ pisao je i Mišo Pavićević: „Sandžak je u našoj narodnooslobodilačkoj borbi zauzeo časno mjesto. On je među prvima ispalio pušku na okupatora i u toku ove tri godine dao znatan doprinos stvari narodnog oslobođenja, doprinos u krvi i životima svojih najčestitijih sinova, u stradanju i patnjama svog naroda. Sandžak je u jezgro Narodno-oslobodilačke vojske dao cvijet svoje omladine, ponos našeg kraja – Treću sandžačku brigadu... Zahvaljujući nenarodnim režimima beogradske gospode i špekulantskoj politici sandžačkih šićardžija, Sandžak je ostao ne samo pastorče, već je postao pojam zaostalosti, neznanja i nazadnosti. On je u Jugoslaviji (Kraljevina) dobio samo drugo ime – Jugoslovenski Sibir – koje su mu dali oni isti koji su ga i učinili Sibirom... Narod Sandžaka jasno je pokazao da ne želi i neće da mu slobodu drugi poklanjaju, jer je poslije svog gorkog iskustva svjestan da to ne bi bila ona sloboda koju on želi. Sloboda Sandžaka izrasta iz njegove borbe, iz krvi i života njegove djece. Ona će biti potpuna i niko ga neće moći prekorigiti. Još manje će mu je moći iz ruku otrgnuti. O položaju Sandžaka u demokratskoj federativnoj Jugoslaviji donijet će odluku sam narod Sandžaka, preko svojih slobodno izabраних predstavnika, sutra, kad zemlja bude slobodna“.

Zoran Lakić, *Partizanska autonomija Sandžaka 1943-1945.*
(ZAVNO Sandžaka-dokumenta), Podgorica 1992.

Historijski izvor

Izvod iz Deklaracije o pravima građana Bosne i Hercegovine koja je predstavljala osnovu budućeg federalnog ustava glasi: Izražavajući pravedne težnje naroda za čovječnim životom u slobodi i dostojanstvu, narodna i demokratska vlast u Bosni i Hercegovini, oličena u narodnooslobodilačkim odborima i Zemaljskom antifašističkom vijeću narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, garantira: ravnopravnost Srba, Muslimana i Hrvata Bosne i Hercegovine, koja je njihova zajednička i nedjeljiva domovina; slobodu vjeroispovijesti i savjesti, kao i ravnopravnost svih vjeroispovijesti; slobodu zbora i dogovora, udruživanja i štampe; ličnu i imovinsku sigurnost građana... ravnopravnost žene s muškarcem... Narodna demokratska vlast... zabranjuje rad svim fašističkim i profašističkim organizacijama i progoni sva lica koja se bave fašističkom i profašističkom djelatnošću.

ZAVNOBiH, *Dokumenti 1943-1944*, knj. 1, Sarajevo 1968.

Historijski izvor

„U Rezoluciji o organizaciji ZAVNOS-a donijetoj u Pljevljima 20. novembra 1943., piše o federalističkom ustroju nove Jugoslavije, u novoj državnoj zajednici „u kojoj će i Sandžak zauzeti ravnopravno mjesto među ostalim pokrajinama Jugoslavije“. Kasnije se u mnogim dokumentima spominju zajedno Vojvodina i Sandžak, koji će imati „punu slobodu“ o odlučivanju u federaciji. „u Deklaraciji o narodnoj vlasti“, koju je početkom 1944. godine izradio Moša Pijade, ističe se da je DFJ „državna cjelina“ i isključuje prevlast, privilegije i majorizacije bilo kojeg naroda. (...) Iz Deklaracije i pisma Moše Pijade Edvardu Kardelju od 10. aprila 1944. godine, vidi se da su u njoj izričito spomenuti Vojvodina i Sandžak, „s pravom da kasnije slobodno određuju svoj odnos i položaj u federaciji“.

Dr. Branko Nadoveza, Sandžak u koncepciji Moše Pijade, *Zbornik, Sandžak juče, danas i sutra*, Novi Pazar 2005.

BOŠNJACI U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI

Prvi Ustav i položaj Bošnjaka

Iako su komunisti, s Titom na čelu, Bosni i Hercegovini vratili i utvrdili državnost, Bošnjacima nakon Drugog svjetskog rata nisu adekvatno uvažena nacionalna i politička prava. Sve do šezdesetih, odnosno sedamdesetih godina 20. vijeka komunisti nisu priznali Bošnjacima politički status nacije. Prema ustavu koji je donesen 31. januara 1946. godine, Jugoslavija je uređena kao federacija (savez) sastavljena od šest republika (Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine,

Husein Husaga Čišić (1878-1956)

Čišić je bio prvi političar koji je u socijalističkoj Jugoslaviji otvorio pitanje položaja Bošnjaka. Protiveći se njihovom nepriznavanju kao nacije, bio je jedini poslanik Ustavotvorne skupštine koji je 1946. godine glasao protiv Ustava.

Srbije, Crne Gore i Makedonije) i dvije autonomne pokrajine (Vojvodine i Kosova) u kojima je živjelo pet naroda. Zvanično ti narodi su bili: Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci i Crnogorci, koji su predstavljeni sa po jednom buktinjom u novom državnom grbu. Bošnjaci su ostali neuvaženi, nepriznati i svedeni na muslimane, vjersku grupu koja je trebalo da se opredjeljuje između srpstva i hrvatstva, odnosno drugih priznatih nacija. Zbog toga je reagovao narodni poslanik iz Mostara Husein Husaga Čišić, koji je uputio prijedlog da se

državni grb dopuni sa još jednom buktinjom koja bi predstavljala bošnjačko-muslimanski narod. Međutim, tadašnji ministar za Ustavotvornu skupštinu Milovan Đilas bio je stava, da Ustavotvorna skupština ne može raspravljati o tome da li su bosanski muslimani narod

ili nisu, jer je to „teorijsko pitanje“ koje se ne može rješavati „jednim dekretom“. Osim Čišića, niko drugi nije reagovao po ovom pitanju, te je prijedlog Ustava prihvaćen, a Husaga Čišić je bio jedini poslanik koji je glasao protiv Ustava Federativne Narodne Republike jugoslavije (FNRJ).

Jedna od najtipičnijih karakteristika tog perioda bila je antireligiozna kampanja. U Ustavu iz 1946. formalno je stajao član prema kojem će Jugoslavija poštovati vjerske slobode, a crkva će biti odvojena od države. Međutim, u stvarnosti je to bilo drugačije. Godine 1946. ukinuti su šerijatski sudovi. Godine 1950. donesen je zakon kojim je ženama zabranjeno nositi zar i feredžu. Taj zakon se mogao posmatrati i sa aspekta bolje perspektivnosti i uloge žene u društvu, ali i sa aspekta napuštanja jedne tradicije koja je duboko zadirala u bit muslimanske žene i porodice. Zakonima o nacionalizaciji i konfiskaciji imovine, direktno se urušavala autonomnost i ekonomska pozicija Islamske zajednice koja je izgubila brojne vjerske, privredne i obrazovne ustanove. Tako su nestali brojni vakufi koji su potrebama muslimana služili preko 400 godina. Mnoga muslimanska mezarja pretvorena su u parkove ili gradilišta za poslovne i stambene zgrade. Ukinuta su i muslimanska kulturna i obrazovna društva „Gajret“, „Narodna uzdanica“ i druga. Zatvorena je muslimanska štamparija, a do 1964. bilo je zabranjeno izdavati i islamsku literaturu. Međutim, neke od tih mjera potajno su se kršile, a studentska organizacija „Mladi muslimani“ protivila se kampanji protiv islama sve dok nekoliko stotina njenih članova nije osuđeno i zatvoreno. Osim što je „Mladim muslimanima“ suđeno u Bosni i Hercegovini, suđeno im je i u Sandžaku. U Novom Pazaru je u dva navrata 1949. i 1952. godine osuđena grupa Bošnjaka pod optužbom da su kao pripadnici organizacije „Mladi muslimani“ imali za cilj „nasilno obaranje državnog i društvenog uređenja“. Osuđena lica su bili mahom mladići. Sličnih suđenja je bilo i u drugim sandžačkim i bosanskohercegovačkim mjestima.

Uporedo sa uspostavom jednopartijske vlasti provodile su se i promjene u organizaciji privrede. Najveći problem komunističke vlasti bila je glad. Zbog toga je primarno mjesto, u procesu obnove zemlje, dobila poljoprivreda. Kako bi planska privreda uspješno odgovorila na pojavu gladi, aktuelna vlast je uvela strogu kontrolu poljoprivredne proizvodnje. Važno pitanje odnosilo se i na vlasništvo nad zemljom. Stoga

se već od 1945. do 1948. godine provodila agrarna reforma i kolonizacija. Kolonizacija je podrazumijevala preseljenje siromašnog seljačkog stanovništva na konfiskovana imanja Nijemaca u Vojvodinu. Ukupno je iz Bosne i Hercegovine preseljeno više od 80.000 stanovnika, koji su u nacionalnom smislu činili više od 98% Srbi. Na udaru agrarne reforme bili su veleposjednici. Tako je u Bosni i Hercegovini oko 150.000 ha promijenilo vlasnika. Najveći korisnik zemlje koja je došla pod udar agrarne reforme postala je država, ali ona nije dovela do poboljšanja, nego naprotiv, poljoprivreda je nazadovala nakon ove državne mjere.

Donošenjem prvog petogodišnjeg plana 1947. godine, predviđeno je četiri puta više ulaganja u industriju nego u poljoprivredu. Suštinu te privredne politike osjetili su seljaci koji su bili izloženi obaveznom otkupu, odnosno isporukama hrane za povećano stanovništvo u gradovima što selo objektivno nije moglo podnijeti. Zbog do tada nepoznatih i iznad svega nepodnošljivih državnih nameta i stalnog kršenja osnovnih ljudskih prava, patilo je seljaštvo u cijeloj državi. U Cazinskoj krajini nezadovoljstvo je preraslo u organizirani pokret za rušenje nasilne komunističke vlasti u Jugoslaviji.

Buna je izbila 6. maja 1950. godine s centrom u Cazinu, ali se vrlo brzo proširila na susjedni Kordun, Baniju i Liku u Hrvatskoj. Bila je to zajednička akcija bošnjačkih i srpskih seljaka protiv prisilnog otkupa i otimačine poljoprivrednih proizvoda, prisilnog rada i brutalnog ponašanja vlasti. Vođe bune bili su Ale Čović, Mile Devrnja i Milan Božić. Svi učesnici NOR-a i svi strijeljani nakon što je vojska ustanak nemilosrdno ugušila. Na dugogodišnje kazne robije sa prinudnim radom, osuđeno je više stotina ustanika, a njihove porodice osuđene su na kolektivnu kaznu iseljenja u logore na područje općine Srbac. Prekomjernom mobilizacijom na prinudni rad upućeno je više hiljada stanovnika Cazinske krajine, koja je decenijama nakon toga sistematski zapostavljana od strane državnih vlasti.

Nacionalno priznanje Muslimana/Bošnjaka i Ustav iz 1974. godine

„Greška” prema Muslimanima (Bošnjacima) ublažena je u aprilu 1963. godine kada je donešen novi Ustav SFR Jugoslavije. Ustavnim odredbama je propisano da: „Građanin nije dužan da se izjašnjava kojoj nacionalnosti pripada, niti da se opredjeljuje za jednu od narodnosti (čl. 41. st. 2)”. Također, odredbom o izmjeni saveznog grba, umjesto dotadašnjih pet u grb Jugoslavije dodana je i šesta buktinja, ali sada sa drugačijim tumačenjem, da buktinje ne predstavljaju narode, već republike kao federalne jedinice koje je čine složenom državom - Federacijom. Dakle, velikosrbi i velikohrvati među komunistima, ni tada nisu htjeli u stvarnosti priznati Muslimane (Bošnjake) kao zasebnu naciju. Od činovnika, službenika, vojnika i đaka, i dalje se tražilo da se nacionalno opredijele ili kao Srbi ili kao Hrvati. Prema onima koji su to odbijali poduzimane su čak i represalije.

O ovome se kritički govorilo i na Četvrtom kongresu Saveza komunista Bosne i Hercegovine, početkom marta 1965., te naročito na Sedamnaestoj sjednici Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine u februaru 1968. godine. Zvanični partijski zaključci sa te sjednice prvi put eksplicitno kažu da je „sloboda ličnosti u ispoljavanju nacionalnog osjećanja i pripadnosti jedan od osnovnih činilaca ravnopravnosti ljudi i naroda” i da je „praksa pokazala štetnost raznih oblika pritisaka i insistiranja iz ranijeg perioda da se Muslimani u nacionalnom pogledu opredjeljuju kao Srbi odnosno kao Hrvati, jer se i ranije pokazivalo, a to i današnja socijalistička praksa potvrđuje da su Muslimani poseban narod”.

Partijski vrh je pitanje nacionalnog priznavanja Bošnjaka prepoznao i kao važno oružje u borbi protiv narastajućih nacionalnih antagonizama u Srbiji i Hrvatskoj. Nacionalnom priznavanju Bošnjaka posebno je doprinio krug bošnjačkih intelektualaca, a što je izraženo u radu prof. Muhameda Filipovića „Bosanski duh u književnosti - šta je to? (Pokušaj istraživanja povodom zbirke poezije Maka Dizdara 'Kameni spavač’)“. Ovaj rad je ocijenjen kao izraz „muslimanskog nacionalizma, uperen protiv državnog i društvenog poretka Jugoslavije“. Kritike su

posebno dolazile od strane nacionalista iz redova velikodržavnih srpskih i hrvatskih krugova, pri čemu je Filipović bio obilježen kao muslimanski nacionalista.

U odbranu i afirmaciju bošnjačkog nacionalnog identiteta ustali su i ostali bosanskohercegovački intelektualci, profesori: Avdo Sućeska, Atif Purivatra, Enver Redžić, Mustafa Imamović, Hamdija Čemerlić i dr. Na taj način, s naučnog aspekta stvarana je valjana osnova za nacionalno priznanje Bošnjaka, a što je bilo od krucijalnog značaja bosanskohercegovačkim političarima, koji su stali iza ovog projekta, prije svega Hamdija Pozderac, Branko Mikulić i dr. To je doprinijelo da se bošnjačka nacionalna individulanost u nazivu Musliman ozvaniči popisom iz 1971. godine. To je bio veliki korak naprijed u tretiranju bosanskohercegovačkih muslimana koji su od tada postali ravnopravni Srbima, Hrvatima, Slovencima, Crnogorcima i Makedoncima sa kojima su živjeli u zajedničkoj državi još od 1918. godine. Ipak, priznavanje čitavog jednog naroda pod vjerskim imenom bio je jedinstven slučaj u svijetu koji se nikada i nigdje nije desio ni prije, a ni poslije toga.

U međuvremenu, zahtjevi za reformom federacije postajali su sve češći. U tome su naročito prednjačila komunistička vodstva Hrvatske i Slovenije koja su tražila uvođenje tržišne privrede, jačanje republičke ekonomske samostalnosti i veću demokratizaciju društva. U tom smislu je 1974. godine, donesen treći po redu Ustav SFRJ. Tim ustavom republike su definirane kao države, a pokrajine u sastavu Srbije su dobile autonomiju vrlo blizu suverenosti. Utvrđeno je pravo svakog naroda na samoodređenje, uključujući i pravo na otcjepljenje.

Na osnovu odredaba saveznog Ustava, donesena je odluka saveznog partijskog vrha o nacionalnom priznavanju Bošnjaka pod vjerskim imenom, ali sa velikim početnim slovom „Muslimani“. Novim Ustavom Bosna i Hercegovina je definisana kao „državna socijalistička demokratska zajednica radnih ljudi i građana, naroda Bosne i Hercegovine - Muslimana, Srba i Hrvata, pripadnika drugih naroda i narodnosti koji u njoj žive“.

Političke, društvene i privredne prilike u Sandžaku u vremenu socijalizma

Kako se približivao kraj rata na tlu Jugoslavije sve su se više postavljala pitanja njenog budućeg državno-pravnog i teritorijalnog uređenja. Početkom 1945. godine teritorija Sandžaka je činila jednu cjelinu. ZAVNOS je kordinirao rad okružnih, sreskih i opštinskih narodnoslobodilačkih odbora. Međutim, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Sandžaka je na svom drugom zasijedanju 29. marta 1945. godine u Novome Pazaru ukinuto, a područje pod njegovom upravom podijeljeno je između Crne Gore i Srbije. Odluka o podjeli Sandžaka bila je, suprotna volji naroda i dijela političkog rukovodstva ovog upravnog područja. Sreten Vukosavljević, predsjednik i Mirko Ćuković, treći potpredsjednik ZAVNO Sandžaka, odbili su prisustvovati njegovom posljednjem zasjedanju, kao i potpisati odluke koje su tada donesene. Na Trećem zasijedanju AVNOJ-a 7. avgusta 1945. odobrena je *Rezolucija o rješavanju pitanja Sandžaka i Kosova i Metohije* čime je Sandžak nestao kao regionalna politička jedinica. U januaru 1947. godine Moša Pijade je promovirajući principe federalnog uređenja Jugoslavije istakao značaj likvidiranja Novopazarskog sandžaka kao turske administrativne jedinice. Bilo je to prvo odstupanje od odluka Drugog zasijedanja AVNOJ-a, proklamovane politike i usvojene platforme vezane za rješavanja nacionalnih prava u novoj državi. Posljedice takvog ostupanja po bošnjački narod bile su velike. Sandžak, iako službeno nepriznat, nastavio je da egzistira kao geografski, etnički i kulturološki prepoznatljiv prostor i u socijalističkoj Jugoslaviji.

Kraj Drugog svjetskog rata, Sandžak je dočekaao skoro bez ikakve industrije, sa velikim viškom radne snage, siromašnom mrežom puteva, malo škola i bolnica i zaostalim oblicima poljoprivrede. U zvaničnim krugovima Sandžak je i u novoj Jugoslaviji, mahom tretiran kao „nerevolucionarno područje“ zbog čega je sistematski kažnjavao neulaganjem države na ove prostore. Prema popisu iz 1948. godine, u srbijanskom dijelu Sandžaka 87% stanovništva je živjelo od poljoprivrede, dok je preko 41% stanovništva starijeg od 10 godina bilo nepismeno. Neperspektivnost i politički pritisci doprinijeli su da se u

vremenu od 1953. do 1970. godine iseli ogroman broj Bošnjaka Sandžaka, najviše u Tursku, ali i u druge krajeve tadašnje zajedničke države. Na taj način, Bošnjaci su u Sandžaku doživjeli demografski debalans, koji se odrazio na sve sfere njihovog života. Režim je otvoreno pomagao iseljavanje, praćeno kolonizacijom tih krajeva, u cilju mijenjanja etničke slike. Tako je recimo jedan od vodećih funkcionera Srbije Jovan Veselinov, sekretar Narodne Skupštine 1957-1963, poručivao načelnicima sandžačkih opština: „Učite škole, služite vojsku i selite se. Ne možemo svuda podizati fabrike.“

Ovakvo stanje utjecalo je da se nastavi iseljavanje, najprije iz planinskih i saobraćajno udaljenijih mjesta, a potom i iz gradova. Dok se srpsko stanovništvo djelimično selilo ka razvijenijim dijelovima Srbije, Bošnjaci su mahom odlazili u Tursku ili Bosnu i Hercegovinu. To je naročito dolazilo do izražaja u susjednim krajevima prema Bosni. Bitno je izmijenjena struktura stanovništva u pljevaljskom i novovaroškom kraju, djelimično Prijepolju i Priboju. Posljedice toga bile su da je u nacionalnoj strukturi značajno smanjeno učešće Bošnjaka u Sandžaku dok je ono istovremeno povećano u Bosni i Hercegovini.

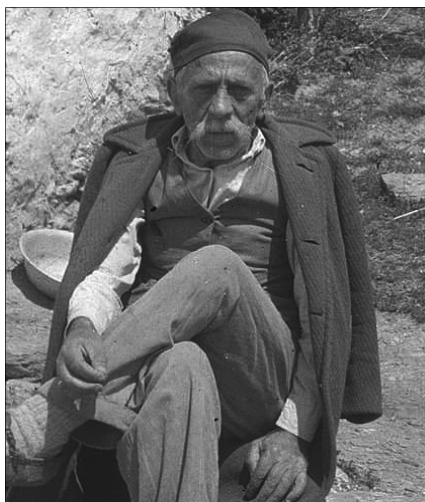

Centar Novog Pazara šezdesetih godina 20. vijeka

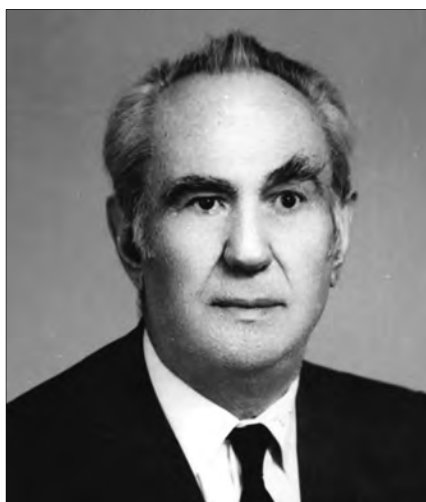
Iako je na polju obrazovanja i pismenosti učinjen značajan iskorak, ipak je Sandžak u dobroj mjeri zaostajao za drugim područjima u

državi u navedenom periodu. To potvrđuje i činjenica da u vremenu socijalizma na području Sandžaka nije postojala ni jedna visokoškolska ustanova.

U oblasti kulture, pod strogom kontrolom i uticajem komunističke vlasti osnovane su biblioteke, muzeji, arhivi, amaterska pozorišta, kulturno-umjetnička društva i druge ustanove. Sve to je uticalo da kulturno stvaralaštvo bude na zavidnom nivou. Među stvaraocima poseban

Avdo Međedović

Ćamil Sijarić

doprinos kulturnom uzdizanju dali su pojedinci, poput: književnika Ćamila Sijarića, pjesnika Ismeta Rebronje, etnologa-historičara Ejuba Mušovića, etno muzikologa Ibiša Kujovića i dr. Epika i usmena baština najbolje se manifestovala i prenosila preko kazivanja Avda Međedovića, Murata, Kurtagića, Hašina Ćorovića, izvrsnih kazivača usmene predaje sa područja Sandžaka.

Historijski izvor

„Iseljavanje Bošnjaka, naročito iz opština Novi Pazar, Sjenica i Tutin kao i iz Crne Gore: iz Rožaja, Korita, Bistrice i Bihora otpočelo je 1950. godine. Trajalo je u nekoliko talasa, sve do 1970. godine. Poratni talas iseljavanja najviše je zahvatio one krajeve koji su bili izloženi

masovnim četničkim udarima, kao što je bio primjer sa pribojskim, pljevaljskim i bijelopoljskim krajem u toku Drugog svjetskog rata. Iseljenički pokret obuhvatao je, dosta muhadžirskih porodica koje su doselile u Sandžak nakon Berlinskog kongresa 1878. godine. Oko 300 kuća Bihoraca iselilo se u Makedoniju i Tursku. Iseljenički talas u Crnoj Gori je bio najizraženiji u rožajskom kraju. Smatra se da je odatle oko 4.500 lica otišlo za Tursku“.

Safet Bandžović, *Bošnjaci i Turska*, Sarajevo 2014.

Historijski izvor

Vršeci pripreme za popis stanovništva 1953. godine, Moša Pijade kao jedan od najutjecajnijih partijskih rukovodilaca socijalističke Jugoslavije, u decembarskom broju Statističke revije za 1952, a potom i u Borbi je pisao: „Očevidno je bez ikakve diskusije, da izraz 'musliman' označava pripadnost određenoj muslimanskoj veroispovesti i da nema nikakve veze sa pitanjem narodnosti... I doista nema nikakvog razloga da se verska oznaka 'musliman' i dalje vezuje za određivanje narodnosti Muslimana... Po rešenju koje je najzad usvojeno biće u predstojećem popisu oznaka 'musliman' rastavljena od određenja narodnosti... Lica jugoslovenskog porekla, koja nisu bliže nacionalno opredeljena upisuju 'Jugosloven neopredeljen' dok ostala nacionalno neopredeljena lica upisuju 'nacionalno neopredeljen' ... Ovo je rešenje svakako jedino pravilno i tačno. Niko nije nikada stavljao u sumnju da su muslimani u Bosni, Hercegovini, Sandžaku jugoslovenskog porekla, etnički deo jugoslovenske zajednice”.

Mehmedalija Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka*, Sarajevo 2001.

Historijski izvor

„S komunistima se ne slažem kad je u pitanju priznavanje „muslimanske“ nacije. Mislim da je muslimanima trebalo pustiti da oni

sami izaberu svoje nacionalno ime. Kritizirao sam režim što je on 1963. godine na nekoj sjednici, jednim aktom odredio ime naciji... Imate milijardu muslimana, ali nemate ni jednog naroda pod tim vjerskim imenom, svaki je od njih Indonežanin, ili Alžirac, Turčin, Pakistanac... Poznati akademik i profesor univerziteta, historičar Branislav Đurđev, govorio je na partijskim konferencijama, pozvan od Centralnog komiteta, da muslimanima ne treba nametati neko drugo ime kada oni imaju iz Srednjega vijeka do dana današnjeg svoje ime kad su se uvijek zvali Bošnjacima.“

Milovan Đilas, Nadežda Gaće, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*, Ciri, Zagreb 1995.

Historijski izvor

Mehmed Beganović učesnik Cazinske bune iz Liskovca priča: „Kamionom smo dopremljeni u Cazin gdje smo bili zatvoreni u konak. Tu smo se uz strašno maltretiranje udbaša u malom prostoru tiskali četiri dana bez hrane i pića... Sedmi dan podvrgnuti smo ispitivanju. Odgovori su traženi guranjem pištolja u usta... Mi iz sobe broj 2 pušteni smo kućama. Odmah nakon 2-3 dana dobio sam poziv da odem na konferenciju u Liskovac. U Liskovcu oficir uzima lične podatke i kuca na mašinu, a Ale Škrgić (Predsjednik Mjesnog narodnog odbora Liskovac) govori brojke 3, 6, 1 itd. Za mene je rekao jedna... U Cazinu su nam potvrđene kazne, meni jedna godina, drugima tri mjeseca, šest mjeseci itd. Kamionima smo zatim prebačeni za Srbijane, odakle smo, opet bez vode i hrane, hajvan-vagonima četiri dana putovali do Breze... Ja sam kod Alije Sirotanovića u Brezi ostao godinu dana...

Vera Kržišnik Bukić, *Cazinska buna 1950*, Sarajevo 1991.

RAZVOJ BOSNE I HERCEGOVINE U OKVIRU SFRJ

Privredni i društveni razvoj

Razvoj Bosne i Hercegovine nakon završetka Drugog svjetskog rata može se podijeliti na dva različita perioda. Prvi je trajao od 1945. do polovine 1960-ih godina. U tom razdoblju svi njeni privredni i industrijski resursi bili su usmjereni na razvoj onih grana privrede koje su se zasnivale na prirodnim bogatstvima zemlje, u prvom redu na rudarstvo, metalurgiju, eksploataciju šuma i velike hidroelektrane. Sukob Tita sa Staljinom 1948. godine za posljedicu je imao da se sva vojna industrija zemlje počela podizati u Bosni i Hercegovini. Tako su nastale brojne tvornice naoružanja i vojne opreme koje su činile okosnicu njenog razvoja. Rezultati prvog petogodišnjeg plana su imali pozitivan uticaj na ukupne privredne prilike u Bosni i Hercegovini. Izgrađena su brojna preduzeća, izvršena elektrifikacija gradova i sela, obnovljena je stradala i izgrađena nova drumska i željeznička infrastruktura.

I pored toga, životni standard stanovništva tog vremena bio je jako nizak, što pokazuje činjenica da je u toku 1956. godine od ukupno 580.000 domaćinstava, električnu rasvjetu imalo samo 116.000 porodica. Osim toga, evidentna je bila slabija produktivnost određenih privrednih grana i nekonkurentnost industrijskih proizvoda na međunarodnom tržištu, što se odrazilo na ukupno privredno stanje u zemlji. Na sceni je bio centralizirani ekonomski sistem, gdje se putem direktive vršilo plansko privređivanje, pri čemu su preduzeća na republičkom i opštinskom nivou bila u podređenom položaju.

Prva faza privrednog razvitka u zemlji odvijala se po principu „zemlja pripada seljacima, a fabrike radnicima“. U skladu s time, u privrednim industrijskim preduzećima od 1949. godine, a u Bosni i Hercegovini zvanično od 1952., nastupila je druga faza razvoja društveno-ekonomskih odnosa, poznata kao socijalističko samoupravljanje. To je značilo da privredni subjekt postaje nosilac privrednog procesa umjesto države. Uvođenjem radničkog samoupravljanja izvršen je prijenos nadležnosti sa saveznog na republički nivo. Pored toga, na scenu stupa tzv.

komunalni sistem, gdje je opština zamišljena kao osnovna društveno-ekonomska zajednica, koja je uz samoupravljanje trebala biti temelj socijalističkog društva te bi opština preuzela odgovornost za razvoj prosvjete, kulture, zdravstva i socijalne zaštite.

Od 1957. do 1961. godine na sceni je bio Društveni plan privrednog razvoja države. Cilj je bio proširenje i stabilizacija ekonomskih odnosa sa inostranstvom i poboljšanje životnog standarda. Industrijalizacija je napravila značajne iskorake društvenog razvoja. Povećan je broj radnika, veći broj studenata se upisivao na fakultete, na planu pismenosti i razvoju kulture napravljeni su značajni pomaci, kao i u izgradnji putne infrastrukture. Bosna i Hercegovina je u ovom vremenu predstavljala važnu sirovinsku bazu, koju su obilato koristili brojni industrijski subjekti drugih republika, dok se u njoj samoj forsirala tzv. „teška-prljava“ industrija. Sve to je uticalo da u Bosni i Hercegovini nije došlo do željenih privrednih rezultata, zbog čega je njen veći dio 1961. godine službeno proglašen privredno nerazvijenim.

U vremenu od 1961. do 1967. godine sprovodio se na saveznom nivou treći po redu Društveni plan privrednog razvoja. Industrija je i dalje bila prioritetna grana privrede, gdje se akcenat dao na proizvodnju osnovnih sirovina i reprodukcionog materijala, razvoju energetike, građevinarstva i hemijske industrije. Do 1964. godine privredni rezultati su značajno poboljšani, smanjena je nezaposlenost, povećanjem broja zaposlenih u privredi. U tom vremenu u Bosni i Hercegovini nastaju velike privredne organizacije, poput: „Energoinvest“ Sarajevo, „Famos“ Sarajevo, „Hidrogradnja“ Sarajevo, „Unioninvest“, Sarajevo, „UNIS“, Sarajevo, „Rudi Čajavec“ Banjaluka, „Soko“ Mostar, „Hepok“ Mostar, „Hemijski kombinat“, „Soda-so“ Tuzla, Rudnici uglja „Kreka“ Tuzla, „Željezara“ Zenica, „Borac“ Travnik, „Agrokomerc“ Velika Kladuša, „Elektrobosna“ Jajce i mnogi drugi. Oni su bili nosioci privrednog i društvenog razvoja Bosne i Hercegovine.

Za kratko vrijeme izgrađeno je tri hiljade kilometara asfaltnih puteva čime su povezana sva veća naseljena mjesta. U sedamdesetim godinama bosanskohercegovačke vlasti su finansirale nekoliko grandioznih industrijskih projekata i podizanje novih neboderskih naselja u svim većim gradovima. Sarajevo je doživjelo potpuni preobražaj zahvaljujući činjenici da su u njemu 1984. godine održane XIV zimske olimpijske igre.

**Sa ceremonije otvaranja XIV zimskih olimpijskih igara
u Sarajevu 1984. godine**

Tako je Bosna i Hercegovina malo po malo postala ravnopravan partner unutar SFRJ koji je u svemu uvažavan. Politikom oslonca na vlastite snage ona se uzdigla i u privrednom i kulturnom pogledu. Svi njeni narodi Bošnjaci, Srbi, Hrvati i ostali su i po ustavu i u praksi bili ravnopravni i u istom položaju.

Kulturno-obrazovni razvoj

Uporedo sa privrednim i društvenim razvojem ubrzano se mijenjala slika kulturnog i obrazovnog života Bosne i Hercegovine. Nova vlast je odmah nakon završetka rata povelu kampanju za opismenjavanje stanovništva. Već 1946. godine Bosna i Hercegovina je imala 1.010

osnovnih škola, 44 gimnazije i 6 učiteljskih škola. Osnovno obrazovanje uskoro je postalo obavezno i besplatno za sve stanovnike. Zahvaljući tome broj nepismenog stanovništva iznad deset godina starosti smanjio se sa 40,2% (1953) na 14,5% (1981). U isto vrijeme povećavao se broj onih koji su imali srednjoškolsko, više i visoko obrazovanje. Skoro u svakoj opštini u Bosni i Hercegovini osnovana je srednja škola, koja je obrazovala više stručnih zanimanja i profila.

Bosna i Hercegovina je dugo vremena imala samo jedan univerzitet koji je osnovan u Sarajevu 1949. godine. Početkom 1970-ih širom republike razvijena je mreža osnovnog, srednjeg i visokog uključujući i razne visokoškolske institucije. Tako su od 1975. godine, uz Sarajevski formirana još tri univerzitetska centra: U Banjoj Luci (1975), Tuzli (1976) i Mostaru (1977). U njima je besplatno studiralo više desetina hiljada redovnih i vanrednih studenata koji su stekli akademsko obrazovanje i visoke titule raznih profila. Svi oni dali su svoj doprinos izgradnji zajedničke nam domovine Bosne i Hercegovine. Godine 1951. osnovano je Naučno društvo Bosne i Hercegovine koje je 1966. preraslo u Akademiju nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Osnivanjem visokoškolskih ustanova učinjen je snažan iskorak ka stvaranju potrebne inteligencije i jačanju obrazovno-intelektualne osnove neophodne za razvoj bosanskohercegovačkog društva. To se osjetilo kroz realizaciju više značajnih naučno-obrazovnih projekata, koji su izlazili izvan ne samo republičkih, već i saveznih okvira. Značajan broj naučnika iz Bosne i Hercegovine sa svojim rezultatima zapaženo se predstavljao na brojnim svjetskim smotrama znanja. Podizanje nivoa znanja, uticalo je na poboljšanje standarda u društvu.

Na kulturnom planu uz radio Sarajevo koji je djelovao od 1945. godine, početkom šezdesetih godina s emitiranjem samostalnog programa počela je i Televizija Sarajevo. Razvoj književnosti, slikarstva, štampe, filma i pozorišta snažno je obogatio kulturni život Bosne i Hercegovine. Na području književnosti djelovali su svjetski poznati književnici kao što su: Meša Selimović, Derviš Sušić, Ivo Andrić, Mehmedalija Mak Dizdar, Isak Samokovlija, Skender Kulenović, Branko Ćopić i mnogi drugi. Uz već postojeća u Sarajevu, Banjoj Luci i Tuzli, osnovana su i pozorišta u Zenici (1950) i Mostaru (1974). Veoma značajan dio kulturnog

stvaralaštva u Bosni i Hercegovini pripada filmskoj i muzičkoj produkciji čiji su radovi dobili izvrsne kritike i brojne nagrade u zemlji i inostranstvu.

Snažan podsticaj razvoju kulture dale su brojne ustanove kulture. U ovom vremenu, pored Nacionalne biblioteke Bosne i Hercegovine, osnovane su u najvećem broju opština lokalne biblioteke, što je uveliko ojačalo čitalačku kulturu kod stanovništva. Pored Zemaljskog muzeja Sarajevo i Arhiva Bosne i Hercegovine, na regionalnom principu u Bosni i Hercegovini egzistirali su arhivi, muzeji i zavodi za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa. Sve to je doprinijelo uspostavi validnog sistema zaštite i promovisanja kulture i kulturno-historijskog naslijeđa Bosne i Hercegovine.

**Scena iz prve bosanskohercegovačke opere *Hasanaginica*
u režiji Sulejmana Kupusovića**

Likovni i umjetnički život u Bosni i Hercegovini oživio je odmah nakon završetka Drugog svjetskog rata. Njegovi glavni predstavnici i predstavnice su: Ismet Mujezinović, Vojo Dimitrijević, Roman Petrović, Afan Ramić, Mevludin Ekmečić, Nada Pivac i drugi. Bosna i Hercegovina razvijala je i druge umjetnosti kao što su opera, balet i filharmonija.

Historijski izvor

Organizacija Olimpijskih igara je koštala više od 140 miliona dolara, prodano je 250.000 ulaznica a televizijske prijenose takmičenja pratilo je dvije milijarde ljudi. Nakon završetka igara Sarajevu je ostalo 2.850 novoizgrađenih stanova, nova sportska dvorana „Zetra“, skakaonice na Igmanu, nove skijaške staze na Bjelašnici i Jahorini, bob-staza na Trebeviću, hoteli, poslovni prostori i devet i po hiljada novih radnih mjesta... Osim toga, izgrađeni su i odmah prodati stanovi u olimpijskom selu i novinarskom naselju, RTV Sarajevo je napravila novi „Sivi dom“, PTT je finansirala novu međunarodnu centralu, proširen je i izgrađen novi aerodrom... Ostvareno je 12 miliona dolara profita.

„U potrazi za izgubljenim Gradom“, *Dani*, br. 243, 8. februar 2002.

Historijski izvor

„Počelo je emisijom „Oj Kozaro“ prikazanom iz zagrebačkog studija 25. jula 1961. godine... ovaj datum ostaće zabilježen u historiji Sarajevske televizije. Na malim ekranima gledaoci širom Jugoslavije prvi put imali su priliku da vide uvodnu špicu Televizije Sarajevo... Početak je bio izuzetno težak i skroman. Radilo se u lošim tehničkim uvjetima sa amaterskom kamerom... Malo je ko tada i mogao slutiti da će od skromne redakcije za petnaest godina izrasti jedan od najsavremenijih televizijskih centara u zemlji sa tehničkim i novinarskim potencijalom evropskog nivoa.“

„Počelo je pozajmljenom kamerom“, *Oslobođenje*, 25. jula 1976.

Historijski izvor

U socijalističkoj Jugoslaviji bošnjačka, odnosno muslimanska književnost zvanično nije postojala, pa prema tome nisu mogli postojati ni muslimanski pisci. Stoga su se najistaknutiji među njima izjašnjavali ili kao Srbi ili kao Hrvati, što je bio uvjet da njihova djela budu objavljivana. Kao takvi kasnije su svrstavani u srpsku ili hrvatsku književnost.

„Poznao sam mnoge od tih pisaca koji su se opredjeljivali. Osim Alije Nametka ne pamtim da je ijedan to opredjeljivanje uzimao drugačije nego književno. Mak Dizdar mi je govorio: 'Ako me nema u antologiji hrvatske poezije, nema me nikako'... Kada sam tragao za našim piscima radi Biserja, pitam tadašnjeg direktora o ovome. Direktor odgovara rečenicom koja je zapanjujuća: 'Ako su ti pisci objavili prvu knjigu latinicom, onda su u hrvatskoj književnosti, ako su prvu knjigu objavili ćirilicom onda su u srpskoj književnosti'... Umni prof. Muminović davno je napisao: 'Čovjek se može opredijeliti samo za ono što nije'“...

Alija Isaković, *Hrvatska svojatanja bošnjačkih pisaca*,
http://www.camo.ch/hrvatsko_svojatanje.htm (12.5.2021).

BOŠNJACI U VREMENU DISOLUCIJE JUGOSLAVIJE

Nakon smrti Josipa Broza Tita u maju 1980. godine, započela je zadnja decenija postojanja Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ). Vlast u zemlji preuzelo je osmeročlano Predsjedništvo čiji se predsjedavajući birao svake godine iz druge republike ili pokrajine. To je vrijeme obilježeno privrednom krizom i brojnim političkim nemirima. Kako je vrijeme odmicalo, nezaposlenost je bila sve veća, plate sve niže, a inflacija je vrtoglavo rasla. Ljudi su u redu čekali za gorivo, ulje, kahvu, brašno. Štrajkovi i demonstracije građana postali su uobičajena pojava.

Osim lošeg privrednog stanja, jačale su i međunacionalne suprotnosti. Slovenci su tražili više samostalnosti, Albanci su za Kosovo tražili status republike, dok je Srbijansko političko vodstvo napadalo Ustav iz 1974. smatrajući da je istim data prevelika autonomija Kosovu i Vojvodini. U nastojanju da se iznađe rješenje za teško stanje u zemlji u Beogradu je od 20. do 22. januara 1990. godine održan XIV vanredni Kongres Saveza komunista Jugoslavije (SKJ). Zbog teških optužbi i verbalnih napada kojima su bili izloženi, Kongres su najprije napustili slovenački, a potom i hrvatski komunisti. Ne želeći nastaviti rad u nepotpunom sastavu to isto su učinili predstavnici Bosne i Hercegovine i Makedonije. Tim prekidom, označen je raspad SKJ, a što se može okarakterisati i kao početak raspada Jugoslavije.

Prvi višestranački izbori

U narednim mjesecima odvijao se proces formiranja političkih stranaka, nakon čega su u svim federalnim jednicima održani prvi višestranački i demokratski izbori. Na izborima u Bosni i Hercegovini od 18. novembra 1990. godine, najveći broj glasova, osvojile su: Stranka demokratske akcije (SDA), Srpska demokratska stranka (SDS) i Hrvatska demokratska zajednica (HDZ). Novembarska pobjeda ovih stranaka označila je kraj socijalističkog poretka u Bosni i Hercegovini za čijeg je prvog predsjednika Predsjedništva imenovan Alija Izetbegović (SDA).

Tokom prvih mjeseci 1991. godine, predsjednici jugoslovenskih republika vodili su brojne pregovore o unutrašnjoj reorganizaciji Jugoslavije, ali bez uspjeha. Usljed nemogućnosti postizanja dogovora, Slovenija i Hrvatska su 25. juna 1991. godine proglasile nezavisnost. Taj čin je doveo do sedmodnevnog rata u Sloveniji koji se nakon toga prenio u Hrvatsku (1991-1995).

Jugoslovenski republički lideri 1991. godine

S lijeva na desno: Momir Bulatović (Crna Gora), Milan Kučan (Slovenija), Franjo Tuđman (Hrvatska), Kiro Gligorov (Makedonija), Alija Izetbegović (Bosna i Hercegovina) i Slobodan Milošević (Srbija).

Nastanak samostalne i suverene Bosne i Hercegovine

Nakon osamostaljenja Slovenije i Hrvatske, Skupština Bosne i Hercegovine je 15. oktobra 1991. godine donijela odluku o proglašenju nezavisnosti i suverenosti Bosne i Hercegovine. Suprotstavljajući se tome, predstavnici Srpske demokratske stranke su napustili njen dalji rad i proglasili Skupštinu srpskog naroda u Bosni i Hercegovini. To je vrijeme kada se i međunarodna zajednica aktivnije uključila u rješavanje jugoslovenske krize zbog čega je formirana arbitražna tzv. Badinterova komisija. Ona je u decembru 1991. godine zaključila da se Jugoslavija nalazi u fazi disolucije i da bi jugoslovenske republike trebale ići u pravcu

nezavisnosti ili stvaranja saveza država. Za obje ove solucije utvrđeni su uslovi, pri čemu je jedan od glavnih uslova za nezavisnost bilo provođenja referenduma.

Kao odgovor na rad Badinterove komisije, Srpska demokratska stranka je 9. januara 1992. godine na dijelu teritorija Bosne i Hercegovine proglasila Srpsku Republiku BiH (kasnije nazvana Republika Srpska) koja je trebala biti priključena ostatku Jugoslavije odnosno Srbiji i Crnoj Gori. U međuvremenu su predstavnici legitimne državne vlasti u Sarajevu,

Jedan od letaka kojim su građani Bosne i Hercegovine pozivani da daju svoj glas za nezavisnost zemlje

poštujući stav Evropske zajednice donijeli 24. i 25. januara 1992. godine Odluku o raspisivanju referenduma na kojem su se građani trebali izjasniti da li su za suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu, državu ravnopravnih građana i naroda koji u njoj žive?

Referendum za nezavisnost održan je 29. februara i 1. marta 1992. godine. Značajan dio Srba koji su slijedili politiku Srpske demokratske stranke nije izašao na referendum, ali uprkos tome dvotrećinska većina stanovništva s biračkim pravom izjasnila se za

samostalnu, suverenu i nedjeljivu Bosnu i Hercegovinu. Na temelju toga 6. aprila 1992. godine uslijedilo je njeno međunarodno priznanje od strane Evropske zajednice, čime je Bosna i Hercegovina i zvanično prestala biti dijelom Jugoslavije. Istog su dana trupe Jugoslavenske narodne armije (JNA) i snage odane režimu Srpske demokratske stranke napale Sarajevo. Time je započela agresija na međunarodno priznatu državu Bosnu i Hercegovinu u kojoj su učestvovali i rezervisti JNA iz Srbije, kao i mnoge druge vojne i paravojne formacije poput Arkanovaca, Belih Orlova i dr. U jeku tih napada 22. maja 1992. godine Bosna i Hercegovina je primljena u Organizaciju Ujedinjenih Nacija (OUN). Ubrzo je uslijedio njen prijem

kao ravnopravne članice u razne međunarodne političke, kulturne, privredne i sportske organizacije.

Uprkos tome opsada Sarajeva počela je 5. aprila 1992. godine, a okončana je 29. februara 1996. godine. Trajala je 1.425 dana. Za to vrijeme, oko 350.000 stanovnika bilo je izloženo svakodnevnoj vatri

**Grb Republike Bosne i Hercegovine
1992-1998**

Nakon što je 1992. godine stekla nezavisnost, Bosna i Hercegovina je kao simbol uzela „lilijane“ – grb srednjovjekovne bosanske države.

pripadnika nekadašnje JNA i paravojnih formacija, a kasnije pripadnika tadašnje Vojske Republike Srpske, iz skoro svih vrsta naoružanja, sa položaja smještenih na okolnim brdima. U takvim uslovima, ratne 1993. godine, 27. i 28. septembra, održan je Prvi bošnjački Sabor koji će u historiji ostati zabilježen kao mjesto gdje je usvojenom Deklaracijom bosanskim muslimanima vraćeno njihovo historijsko nacionalno ime – Bošnjak. Deklaracijom je vraćen i historijski naziv maternjeg jezika – bosanski jezik. Ovom Deklaracijom Sabor je okončao stoljetnu raspravu i nesporazume oko termina „Musliman“ koji je muslimansko stanovništvo na području Bosne i Hercegovine i

Sandžaka lišavao svih prava koje je posjedovala svaka etnička grupa kao što je pravo na svoju zemlju, maticu, jezik, kulturu itd.

Tokom cijelog perioda rata bosanskohercegovačke vlasti su zahtijevale vojnu intervenciju međunarodne zajednice. Umjesto toga u Bosnu i Hercegovinu je upućen UNPROFOR kao neutralna jedinica UN-a koji je imao zadatak da osigurava dostavu humanitarne pomoći bez prava upotrebe sile niti miješanja u ratne operacije bilo koje strane. Jedna od najkontraverznijih odluka UN-a bila je osnivanje tzv. „zaštićenih zona“ Bihaća, Žepe, Srebrenice, Sarajeva, Tuzle i Goražda. Koliko su te zone stvarno bile sigurne pokazali su događaji iz 1995. godine. Sarajevo je mjesecima bilo izloženo stalnom granatiranju, a u Tuzli, je od granate

ispaljane sa srpskih položaja 25. maja poginuo 71 građanin. U julu 1995. srpske snage pod komandom Ratka Mladića osvojile su Srebrenicu koja je bila proglašena zaštićenom zonom Ujedinjenih nacija pod komandom holandskog bataljona. Tom prilikom, za samo nekoliko dana ubijeno je 8.372 Bošnjaka, a prisilno je protjerano preko 25.000 žena, djece i starijih osoba. Time je počinjen najveći genocid u Evropi nakon drugog svjetskog rata što je potvrdio i Međunarodni sud pravde u Hagu. Naime, Haški tribunal je 19. aprila 2004. godine prvom pravosnažnom presudom za genocid proglasio krivim Radoslava Krstića, generala Vojske Republike Srpske. Tom prilikom pretresno vijeće je navelo da je: „van svake razumne sumnje u Srebrenici počinjen zločin genocida.“ Međunarodni sud pravde je 26. februara 2007. godine, postupajući po tužbi Bosne i Hercegovine protiv tadašnje Savezne Republike Jugoslavije (Srbije i Crne Gore) za genocid, presudio da su oružane snage Republike Srpske (vojska i policija) počinile genocid, a da je Republika Srbija odgovorna jer je prekršila Konvenciju o genocidu time što nije učinila sve što je bilo u njenoj moći da spriječi genocid, a potom nije kaznila niti predala počinioce Haškom tribunalu. Evropski parlament je 9. jula 2015. godine usvojio rezoluciju o Srebrenici.

Prilike u Sandžaku 1990-1995.

Vrijeme krize i disolucije Jugoslavije imalo je značajnog odraza i na područje Sandžaka. Nesigurnost, psihoza i ratna atmosfera na ovom području bila je prisutna od samog početka jugoslovenske krize. Sa ratom u Sloveniji i Hrvatskoj prilike u Sandžaku se dodatno usložnjavaju. Vršena je prisilna mobilizacija kao i raznovrsni pritisci i propaganda, što je dovelo do jačanja tenzija i iseljavanja sa ovih prostora.

U okolnostima raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, kada su otvarana brojna nacionalna pitanja, sandžački Bošnjaci su 11. maja 1991. godine formirali Muslimansko nacionalno vijeće Sandžaka (godine 1993. preimenovano u Bošnjačko nacionalno vijeće) u čijem sastavu su bili i Bošnjaci iz Crne Gore. Na osnovu odluke tog Vijeća koje je željelo skrenuti pažnju na prava Bošnjaka, od 25. do 27.

oktobra 1991. godine, održan je referendum za političku autonomiju Sandžaka.

Skupština MNVS 1/91 Novi Pazar, oktobar 1991. g.

Glasački listić za izjašnjavanje građana o
autonomiji Sandžaka na referendumu koji će se
provesti dana 25, 26. i 27. oktobra 1991. godine

Skupština MNVS na osnovu člana 10 stavka 3-5 Statuta.

Na sjednici održanoj 11. oktobra donijela je
odluku da se provede referendum:

**DA LI STE ZA POTPUNU POLITIČKU I TERITORIJALNU
AUTONOMIJU SANDŽAKA SA PRAVOM PRIKLJUČENJA
JEDNOJ OD SUVERENIH REPUBLIKA ?**

ZA   PROTIV

Napomena: Glasovanje se vrši zaokruživanjem.

**Glasački listić za izjašnjavanje građana o autonomiji
Sandžaka na referendumu 1991. godine**

Tom prilikom, za autonomiju Sandžaka se izjasnilo 98,85% onih koji su izašli na referendum, što je predstavljalo 69,39% od ukupnog biračkog tijela. Rezultati referenduma objavljeni su u formi zahtjeva, ali tek kada je postalo izvjesno da se SFRJ raspada i kada je stvaranje novih država pravno zaobličeno od strane međunarodne zajednice. Stoga je Bošnjačko nacionalno vijeće Sandžaka sredinom 1993. godine usvojilo i objavilo memorandum, po uzoru na vojvođanske Mađare, za „specijalni status Sandžaka“.

U januaru 1992. godine Skupština Muslimanskog nacionalnog vijeća Sandžaka smatra da je uspostavljanje specijalnog statusa Sandžaka optimalno rješenje za Bošnjake Sandžaka. U tom pogledu 30. juna i 1. jula 1992. godine u Briselu je održan sastanak, kojim je rukovodio ambasador Geret Arens, predsjednik radne grupe za manjine koja je djelovala pri konferenciji za Jugoslaviju. Geret je potvrdio da je

predsjednik Crne Gore Momir Bulatović prihvatio Haški dokument o specijalnom statusu Sandžaka. I na sastanku Mirovne konferencije u Londonu od 26. do 28. avgusta 1992. godine usaglašen je zahtjev, tada Muslimanskog nacionalnog vijeća Sandžaka o specijalnom statusu ove regije.

Paralelno sa ovim dešavanjima na međunarodnom planu, u samom Sandžaku, vojne snage Jugoslavije, odnosno Srbije i Crne Gore, praćene policijskim i paravojnim jedinicima, zauzele su sela sa većinskim bošnjačkim stanovništvom duž granice sa Bosnom i Hercegovinom. Uslijedila je organizovana kampanja etničkog čišćenja s ciljem uklanjanja potencijalno „neprijateljskog“

bošnjačkog stanovništva. Kampanja je najviše pogodila dvije pogranične sandžačke opštine - Pljevlja (Crna Gora) i Priboj (Srbija) - a sastojala se od ubistava, prebijanja, otmica, silovanja, paljenja kuća, otkaza s posla, granatiranja i nasilnog protjerivanja Bošnjaka iz brojnih sela. Vršeni su napadi na džamije i druge objekte islamske zajednice. U opštini Priboj, bošnjačko stanovništvo je protjerano iz dvadesetak sela u kojima je srušeno 185 kuća i ubijeno 23

Nacionalni simbol Bošnjaka Sandžaka

Bošnjaka. U opštini Pljevlja potpuno je „očišćeno“ 29 bošnjačkih sela.

Dana 18. februara 1993. godine vojska je granatirala selo Kukurovići, kojom prilikom su ubijena tri Bošnjaka, dvojica ranjena, a selo zapaljeno. U nekim slučajevima pojedinci su otimani, pritvarani i transportovani u Bosnu i Hercegovinu gde su bili ubijeni. Tako su 22. oktobra 1992. godine, srpske snage bezbijednosti u selu Mioče zaustavile autobus na putu između Priboja i Sjeverina. Oteli su šesnaest muškaraca i jednu ženu - svi Bošnjaci i građani tadašnje Jugoslavije - i odveli ih u Bosnu i Hercegovinu gde su kasnije ubijeni u Višegradu i bačeni u rijeku Drinu.

Drugi slučaj se dogodio za vreme akcije etničkog čišćenja u regionu Bukovice, u opštini Pljevlje. Dana 16. februara 1993. godine snage Vojske Republike Srpske prešle su u Crnu Goru i otele 12 članova porodice Bungur, među kojima njih petoro starijih od 65 godina i osmomjesečnu bebu, dok su trinaestog člana porodice, starog devedeset godina, mučili i ubili. Taoce su zatvorili u Čajniče u Bosni i Hercegovini, odakle su ih izloženi pritisku, nakon nekog vremena pustili na slobodu.

Još jedan poznati slučaj otmice dogodio se 27. februara 1993. godine u selu Štrpci nedaleko od Priboja, kada su srpske snage iz Bosne i Hercegovine zaustavile voz na pruzi Beograd-Bar i tom prilikom otele, a potom u okolini Višegrada ubile 20 putnika, civila bošnjačke nacionalnosti.

Karta Sandžaka

Mnogi slučajevi policijskog nasilja dogodili su se za vrijeme racija koje su navodno organizovane u potrazi za nelegalnim oružjem. U Bijelom Polju, Sjenici, Pljevljima, Beranama, Novom Pazaru i drugim mjestima Bošnjaci su hapšeni bez valjanih razloga i dokaza. Posebno su na udaru bili ugledni ljudi i intelektualci. Dodatni pritisak vlasti izvršen je hapšenjem grupe uglednih Bošnjaka iz Novog Pazara, Tutina, Sjenice i drugih mjesta 1993. godine, kojima se stavljalo na teret da su pripremali

oružanu pobunu i stvaranje „Republike Sandžak”. U montiranom sudskom procesu, odlukom Okružnog suda u Novom Pazaru, isti su osuđeni na dugogodišnje kazne zatvora u trajanju od jedne do šest godina.

Isto tako, početkom 1994. godine izvršeno je hapšenje intelektualaca, te aktivista i članova SDA Sandžaka koji pripada Crnoj Gori. Uhapšeni su okrivljeni da su „podriivali teritorijalni integritet Srbije i Crne Gore radi stvaranja Republike Sandžak”. Uhapšeno je ukupno 21 lice, protiv kojih je podignuta optužnica i vođen montirani sudski proces pred Višim sudom u Bijelom Polju. Isti su osuđeni na dugogodišnje kazne zatvora, ali ih je država Crna Gora kasnije abolirala, što potvrđuje tezu da se radilo o montiranom procesu.

Završetak rata u Bosni i Hercegovini donio je izvjesno olakšanje i smirivanje stanja na teritoriji Sandžaka. Osjećala se veća sigurnost stanovništva, što je djelimično dovelo do povratka. No, posljedice ratova iz 90-ih godina 20. vijeka bile su ogromne i dalekosežne. Posebno su bile izražene u odlasku mlade populacije koja se iselila iz Sandžaka. Desetine hiljada mladih ljudi je ostalo u zemljama širom Evrope, Amerike i Australije, što se odrazilo na demografske, društvene i ekonomske prilike u Sandžaku.

Historijski izvor

Izvod iz Deklaracije donesene na Prvom bošnjačkom saboru:

Bošnjaci,

nakon stotinu i petnaest godina, od ljeta 1878. godine kada su se Bošnjaci sastali u haremu Begove džamije da bi se dogovorili o odbrani svoje zemlje, sastali smo se nanovo i u znaku našeg narodnog imena, naše slavne tradicije i zbog interesa naše zemlje, naše države i njenog naroda. Svjesni povijesnog značenja momenta u kojem se sastajemo kao i iskušenja koja nas čekaju, odlučni smo da našem narodu vratimo njegovo povijesno i narodno ime Bošnjaci, da se na taj način čvrsto vezemo za našu zemlju Bosnu i njenu državopravnu tradiciju, za naš bosanski jezik i

sveukupnom duhovnom tradicijom naše povijesti. U duhu tog vraćenog imena i potvrđenog identiteta, izjavljujemo da našu domovinu Bosnu vidimo kao slobodnu i demokratsku zajednicu, koja će čuvati i produbljivati stoljetne zasade tolerancije i međusobnog poštovanja svih ljudi i svih tradicija što u njoj žive. Pozivamo u tome za svjedoka cjelokupnu našu povijest...

Ljiljan, br. 37, 6. oktobar 1993. godine

Historijski izvor

Zločini počinjeni u i oko Srebrenice nisu nigdje bolje rezimirani kao u prvom paragrafu Presude Sudskog vijeća u predmetu *Krstić*:

Događaji vezani za zauzimanje Srebrenice, „sigurnosne zone“ Ujedinjenih nacija (UN) u Bosni i Hercegovini, koje su izvršili bosanski Srbi jula 1995, postali su poznati širom svijeta. Uprkos Rezoluciji Vijeća sigurnosti UN, u kojoj se kaže da se na enklavu „ne smije izvršiti nikakav oružani napad niti bilo kakav drugi neprijateljski čin“, jedinice Vojske bosanskih Srba (VRS) otpočele su napad i zauzele taj grad. U toku nekoliko dana, oko 25.000 bosanskih muslimana, većinom žena, djece i starih ljudi, koji su živjeli na ovom području, bili su primorani iseliti se, i u atmosferi terora, snage bosanskih Srba su ih ubacile u prenatrpane autobuse i prevezle ih preko linija sukoba na teritoriju koju su držali bosanski muslimani. Muškarci Srebrenice, vojnosposobni bosanski muslimani, doživjeli su drugu sudbinu. Na hiljade njih, koji su pokušali pobjeći s ovoga područja, bili su zarobljeni, zatočeni u neljudskim uvjetima i potom pogubljeni. Više od 7.000 ljudi nikada više nije viđeno.

Izvod iz presude Sudskog vijeća Haškog tribunala u predmetu Krstić, predmet broj: IT-98-33-T od 2. avgusta 2001. godine.

Historijski izvor

Demokratskoj javnosti Srbije i Crne Gore, kao i predsjednicima obje republike, Slobodanu Miloševiću i Momiru Bulatoviću, iz Novog Pazara je 1993. godine, upućen dinamičan apel grupe od 40 Bošnjaka-intelektualaca, zbog toga što režimi u Srbiji i Crnoj Gori teroristu i raseljavaju Bošnjake. U njemu se između ostalog traži:

„Da se sa nasiljem odmah prekine, da se zaustavi etničko čišćenje u Sandžaku i da se Bošnjacima daju ista prava kao Srbima i Crnogorcima...“ Dalje se ističe da po nalogu srpskog i crnogorskog rukovodstva, a sa ciljem da ih raseli sa ovih prostora, MUP svakodnevno pretresa kuće i stanove, privodi ih, hapsi, sudi i terorise u svojim prostorijama i na javnim mjestima. Također se traži „da se prestane sa metodičnim i nasilničkim pritiscima na Bošnjake, da se iz zatvora puste svi kojima se sada sudi u Novom Pazaru, da se pronađu i kazne počinioци najgnusnijih ubistava i otmica, da se smijene najodgovorniji ljudi u policiji koji ne mogu ili neće da rasvijetle otmice i nestanak građana i da predsjednici Srbije i Crne Gore javno garantuju Bošnjacima slobodu, sigurnost i građansku ravnopravnost“.

Apel 40 bošnjačkih intelektualaca iz Sandžaka u kojem se Srbija i Crna Gora optužuju za teror na Bošnjacima, potpisala je kao 41. na spisku i Danica Drašković, supruga Vuka Draškovića i član Glavnog odbora Srpskog pokreta obnove.

Zumber Muratović, *Sandžački sudski procesi 1990-1995*, Sarajevo 2013.

Historijski izvor

Prema prikupljenim podacima i saznanjima do kojih su došli predstavnici Sandžačkog odbora tokom 1993. opravdana je bila zabrinutost za stanje ljudskih prava i sloboda u ovom regionu.

Stanje u Sandžaku je posebno ostalo napeto u graničnim opštinama (Priboj i Pljevlja) prema Bosni i Hercegovini. Iz sela pribojske opštine (Sjeverin, Prelac, Međurečje, Zabrdje, Kasidol, Zabrnjice, Krajčinovići, Šivinice, Ustibare, Raičevići, Sastavci, Zaostrog, Kukurovići i dr.) i pljevaljske opštine (sela: Kovačevići, Borošići, Gradac, Planjsko, Podborovo, Bunguri, Ravni, Klakorine, Stražica, Čejrenac, Rosulje i dr.) izbjegao je veliki broj stanovništva. Izbjeglice su imale velikih problema oko regulisanja svog položaja jer nisu mogle ostvariti izbjeglički status. Položaj Bošnjaka-Muslimana na teritoriji Sandžaka ni prvih mjeseci 1994. godine nije bitnije promijenjen u odnosu na ranije stanje. Pretresi u potrazi za oružjem u opštinama Novi Pazar (sela: Grab, Hotkovo, Trnava, Šare, Krće, Buće), Sjenica (sela: Karajukići Bunari, Ugao, Raškoviće, Međugor, Dunišiće, Zajačiće, Bare, Vapa, Bagaćice, Čitluk, Breza, Fijulje, Kladnica, Ursule, Dujke, Šabren, Kamešnica, Rasno, Papići, Sagubine, Šaronje, Trijebine, Cetanovići, Žitniće, Raždaginja, Boroštica, Medare, Postrmac, Dubnica) i Tutin (sela: Ramošev, Leskova, Đerekare, Kleće, Godovo, Braćak, Devreće, Paljevo, Reževići, Jezgrovici, Starčevići i Velje Polje i Međugor) nastavljeni su i dalje. Otpočela su, također, veoma masovna hapšenja i pretresi po Rožajama (Biševo, Balotići), Bijelom Polju (sela: Godijevo, Rasovo, Crnče, Osman-begovo selo, Negobratina, Nedakusi, Vlah, Bistrica, Lozna, Podkrajci, Gubavač, Sušica), kao i u Pljevljima, Petnjici, Prijepolju. Sve ove akcije organa MUP-a praćene su masmedijskom kampanjom o otkrivanju džihadovaca i fanatika među Bošnjacima-Muslimanima, kao i natpisima o pripremama za stvaranje Države Sandžak. Predstavници Sandžačkog odbora posjetili su opštine Bijelo Polje, Rožaje i Berane, i prikupili veoma obiman materijal o masovnim pretresima, maltretiranju i šikaniranju nedužnih ljudi.

Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, *Hronologija zla i neizvjesnosti, Pregled kršenja prava i sloboda u Sandžaku u SR Jugoslaviji (Srbiji i Crnoj Gori) 1991-2000*, Novi Pazar 2020.

RJEČNIK

A

Abolirati – osloboditi krivnje

Agrar – poljoprivreda, zemlja

Ajan – lokalni starješina

Aneksija - pripajanje

Akovali – po gradu Akova, današnje Bijelo Polje

Arebica – oblik arapskog pisma prolađođen bosanskom jeziku, odnosno pravopisu

D

Dahije – vođe osmanskih janjičara u Smederevskom sandžaku kojim su upravljali nezavisno od centralnih vlasti u Istanbulu od 1801. do 1804. godine. Bili su protivnici zakona i vlasti.

Deklaracija – zvaničan proglas, objava (najčešće u obliku nekog dokumenta)

Despot – visoka titula u Bizantiji koja je pripadala carskim dostojanstvenicima

Dijak – srednjovjekovni pisar

E

Evandjelje – dobra, radosna vijest koja prikazuje Isusa kao spasitelja ljudskog roda.

Ekspoatacija – iskorištavanje.

F

Fetva – mišljenje o nekom pitanju na koje odgovor daje šejhul-islam ili muftija. Fetva se može odnositi samo na pitanja koja nisu izričito precizirana u Kur'anu

Ferman – javni proglas, dekret ili edikt koji je izdavao osmanski sultan

H

Halifa – vrhovni vjerski poglavar svih muslimana

Hatišerif – sultanovo pismeno naređenje, povelja

Hereza – krivo učenje neke vjere; krivovjerie

I

Ideologija - skup ideja koje podržava neka grupa ili osoba

Infrastruktura – osnova za privredni i društveni razvoj koju čine: saobraćajnice (putevi, željezničke pruge), vodene instalacije, izvori električne energije, osvjetljenje, škole, bolnice i drugo.

Inkvizija – istraživanje; sud katoličke crkve koji je imao zadatak da pronalazi i kažnjava heretike.

K

Kanun-nama – zakonik, zbirka zakona koje je izdavala osmanska država

Konfesija – vjera, svaka kršćanska vjerska konfesija uopće (rimokatolička, luteranska, pravoslavna konfesija i dr.).

Kapetan – zapovjednik kapetanije, vojne oblasti čiji je osnovni zadatak bio čuvanje granica i važnijih putnih pravaca.

Konvencija – ugovor

Kolonizacija – naseljavanje

M

Migracija – seoba

Misal – molitvenik, knjiga koja sadrži molitve i pjesme koje se čitaju i pjevaju na bogoslužnju.

Mobilizacija – pokretanje, stavljanje u pokret, stavljanje vojske iz mirnodopskog stanja u stanje spremnosti za rat.

O

Obveznice – isprave koje sadrže priznanje postojanja neke obaveze, a služe vjerovniku kao dokaz, da je dužnik obavezu preuzeo.

Ordija – vojska, tabor, rulja

R

Reduta - utvrda namijenjena odbrani u povlačenju; može biti stalna, mobilna i poljska; malo, sa svih strana grudobranima opasano poljsko utvrđenje, šanac.

Referendum – neposredno izjašnjavanje građana o nekim važnim državnim pitanjima; građani se izjašnjavaju samo odgovorima „da“ ili „ne“ / „za“ ili „protiv“

Reforma – skup mjera usmjeren na neko poboljšanje, preuređenje

Revizija – izmjena; pregled ili provjera stanja ili rezultata rada

Rezolucija – pismeni zaključak, odluka

S

Sandžak - vojna i administrativna oblast, u početku prvog stepena, a od 1361. godine, kada se pojavljuju ejaleti (beglerbegluci) transformisan je u oblast drugog stepena po važnosti.

Sasi - njemački rudari koji su svojom stručnošću, poznavanjem i primjenom savršenije rudarske tehnike omogućili veću eksploataciju i razvoj rudarstva u jugoistočnoj Evropi, posebno u Srbiji i Bosni u srednjem vijeku.

Strategija – ratna vještina

Š

Šerijat – vjerski zakon islama, koji je utemeljen na Božijoj objavi – Ku'ranu.

T

Tapija – dokument kojim je zemljoradnik dokazivao pravo da obrađuje i uživa zemlju pod uvjetima koje je propisala država.

Taslidžali – po gradu Taslidža, današnje Pljevlje

Tekija – islamska ustanova u kojoj se okupljaju, borave i vrše vjerske obrede derviši (sufije).

Tolerancija – poštivanje različitosti, uvažavanje drugog i drugačijeg.

U

Udbaš – pripadnik Uprave državne bezbjednosti (UDBA), tajne policije u socijalističkoj Jugoslaviji.

Ustav – temeljni državni zakon na kojem su zasnovani svi ostali zakoni. Ustavom se uspostavlja politički i pravni poredak u nekoj zemlji

V

Vatan – domovina

Vazalitet – ovisnost, podložnost.

Vilajet – u starije doba određene vojno-administrativne jedinice niže od sandžaka, a više od nahije. Te su jedinice obično bile sastavljene od više nahija, a po svom teritorijalnom opsegu najviše su sličile sudsko-administrativnim jedinicama, kadilucima.

LITERATURA

- Aličić Ahmed, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo 1996.
- Aličić S. Ahmed, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo 1983.
- Alija Isaković, *Hrvatska svojatanja bošnjačkih pisaca*, http://www.camo.ch/hrvatsko_svojatanje.htm (12.5.2021).
- Anđelić Pavao, Miletić Nada, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod tursku vlast*, Sarajevo 1984.
- Anđelić Pavo, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, Sarajevo 2004.
- Andrić Ivo, *Na Drini Ćuprija*, Beograd 1953
- Andrijašević Živko, Stanojević Zoran, *Pokrštavanje muslimana 1913. godine*, Podgorica 2003.
- Avdić Avdija, Sporovi između srpskih i crnogorskih vlasti u Sndžaku posle zaposedanja 1912. godine, *Novopazarski zbornik*, broj 10, Novi Pazar 1986.
- Babić Anto, *Bosanski heretici*, Sarajevo 1963.
- Babić Anto, Kovačević-Kojić Desanka, Ćirković Sima, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, ANUBiH, Sarajevo 1987.
- Balić Smail, *Kultura Bošnjaka – muslimanska komponenta*, Zagreb 1994.
- Banac Ivo, *Nacionalno pitanje Jugoslavije*, Zagreb 1988.
- Bandžović Safet, *Bošnjaci i antifašizam*, Sarajevo 2010.
- Bandžović Safet, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana*, Sarajevo 2013.
- Bandžović Safet, *Bošnjaci i Turska*, Sarajevo 2014.
- Bandžović Safet, *Ideja i iskustvo*, Sarajevo 2017.

- Bandžović Safet, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo 2003.
- Bandžović Safet, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Srbije i Crne Gore tokom XIX stoljeća*, Sarajevo 1998.
- Bandžović Safet, Pljevaljski muftija Šemsekadić u otporu austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine i zaposjedanju Novopazarskog sandžaka, *Novopazarski zbornik*, Novi Pazar 1991.
- Bašagić-Redžepašić Safet-beg (Mirza Safet), *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od 1463-1850)*, Sarajevo 1900.
- Begić Dana, Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvetković-Maček, *Prilozi*, br. 2, Sarajevo 1966.
- Begović Filip, Simpozij „Cazinska krajina u XX. stoljeću“, *Preporodov journal*, br. 122/123, maj-juli 2010.
- Benac Alojzije i drugi, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1955.
- Berektaĳ Halil, Bogdan Murtesku, Kuliri Kristina, *Istorijska čitanka 1, Osmansko carstvo, Nastava moderne historije jugoistočne Evrope, dodatni nastavni materijal*, Beograd 2005.
- Bešliagić Šefik, *Stećci - kultura i umjetnost*, Sarajevo 1982.
- Bilandžija Dušan, *Historija SFRJ, glavni procesi 1918-1985*, Zagreb 1980.
- Biliński Leon, *Bosna i Hercegovina u uspomename Leona Bilińskog*, Sarajevo 2004.
- Black Luisa, *Priručnik za nastavnike povijesti u Bosne i Hercegovine*, bez godine izdanja.
- Blašković Pero, *Sa Bošnjacima u svjetskom ratu*, Beograd 1939.
- Boban Ljubo, *Sporazum Cvetković-Maček*, Beograd 1965.
- Bojić Mehmedalija, *Historija Bosne i Bošnjaka (VII-XX vijek)*, Sarajevo 2001.

- Boškov Vančo, *Književnost u Bosni i Hercegovini na orijentalnim jezicima (18. i 19. stoljeće)*, Posebna izdanja, LXXIX, ANUBiH, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 18, Sarajevo 1987.
- Bošković Đorđe, *Srednjovjekovna umjetnost u Srbiji i Makedoniji*, Beograd 1940.
- Božić. I, Ćirković. S, Ekmečić. M, Dedijer. V, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972.
- Brković Milko, Diplomatičko-paleografska analiza Bolinopolske isprave iz 1203. godine, *Prilozi*, br. 32. Sarajevo 2003.
- Čelebija Evlija, *Putopis - odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo 1996.
- Ćirković Sima, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, Beograd 1964.
- Čišić Husaga, *Bosanskohercegovački muslimani i bosanska autonomija*, Sarajevo 1991.
- Ćorović Vladimir, *Istorija Bosne*, Prva knjiga, Beograd 1940.
- Ćorović Vladimir, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1933.
- Ćorović Vladimir, *Istorija srpskog naroda*, Beograd 1997.
- Ćošković Pejo, *Crkva bosanska u XV stoljeću*, Sarajevo 2006.
- Crnovršanin Harun, Sadiković Nuro, *Kako se kalio Sandžak – ilustrovana historija Bosne, Sandžaka i Kosova*, Frankfurt na Majni 2005.
- Čulinović Ferdo, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Zagreb 1968.
- Dacić Nadir, Kulturno-prosvjetna djelatnost Gajreta u Sandžaku između dva svjetska rata, *Bošnjačka riječ*, godina X, broj 33-36, Tutin, decembar 2015.
- Dautović Dženan, Bosansko-ugarski odnosi kroz prizmu braka Ludovika I Velikog i Elizabete, kćerke Stjepana II Kotromanića, *Radovi*, knjiga 3, Sarajevo 2014.

- Dautović Dženan, Dedić Enes, *Povelja kralja Tvrtka I Kotromanića Dubrovniku, Godišnjak ANUBiH*, knjiga 45, Sarajevo 2016, 231-233.
- Đilas Milovan, *Besudna zemlja*, Beograd 2005.
- Đilas Milovan, Gaće Nadežda, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*, Ciriš, Zagreb 1995.
- Dizdar Mak, *Antologija starih bosanskih tekstova*, Sarajevo 1997.
- Dnevne vesti: Na Drinu, *Politika*, 26.9.1908, br. 1686.
- Drobnjak Slobodan, Šabotić Š. Sait, *Muslimansko/Bošnjačko stanovništvo Onogoškog-Nikšićkog kraja 1477*, Nikšić 2003.
- Đurđev Branislav, Milan Vasić, *Jugoslovenske zemlje pod turskom vlašću (do kraja XVIII stoljeća)*, Zagreb 1962.
- Fijuljanin Muhedin, *Sandžački Bošnjaci-monografija*, Tutin 2010.
- Filipović Nedim, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Tešanj 2005.
- Fritz Hans, *Bošnjak*, Sarajevo 2007.
- Garde Paul, *Život i smrt Jugoslavije*, Zagreb 1992. Sarajevo 1996.
- Gološ Hivzo, *Administrativno-teritorijalne podjele Sandžaka (1945-1990), Zbornik radova: Sandžak juče, danas i sutra*, Novi Pazar 2005, 149-162.
- Gruda Rizah, Gusinje i Plav daleko, a sami, *Bošnjačka riječ*, godina X, broj 33-36, Tutin, decembar 2015.
- Gruda Rizah, *Nacionalno biće Bošnjaka Sandžaka*, Novi Pazar 2002.
- Grupa autora, *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 1998.
- Hadžibegović Ilijas, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo 2004.
- Hadžić Senaid, *Bosna i Hercegovina u vrijeme pojave (veliko) nacionalnih ideja*, Tuzla 2016.
- Hadžić Senaid, *Veliki zaokret: Bosna i Hercegovina u vremenu tranzicije (od 1880-ih do 1950-ih)*, Tuzla 2021.

- Hadžijahić Muhamed, *Povijest Bosne u IX i X stoljeću*, Sarajevo 2004.
- Hajdarpašić Raif, *Kolašinska kapetanija i Bošnjački narod*, Sarajevo 1996.
- Hamer von Joseph, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*, Zagreb 1979.
- Hangi Antun, *Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1907.
- Hoare Marko Atila, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, Zenica 2019.
- Hodžić Šaban, *Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistocnu Bosnu između 1788-1862. godine, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, knjiga II, Tuzla 1958.
- *Hronologija zla i neizvjesnosti – pregled kršenja prva i sloboda u Sandžaku u SR Jugoslaviji (Srbiji i Crnoj Gori) 1991-2000*, (priredila Semiha Kačar), Novi Pazar 2020.
- Hurem Rasim, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 2016.
- Ibrahimagić Omer, *Državnopravni i politički razvitak Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2009.
- Ihsanoglu Ekmeleddin, *Historija osmanske države i civilizacije*, Sarajevo 2004.
- Imamović Mustafa, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1997.
- Imamović Mustafa, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak Bosne i Hercegovine do 1878. do 1914*, Sarajevo 2007.
- Inaldžil Halil, *Osmansko carstvo, klasično doba 1300-1600*, Zagreb 2002.
- *Istočna Bosna i Sandžak, znanstveni skup 23. maja 1994*, Sarajevo 1996.
- *Istorija SK Bosne i Hercegovine*, 1-2, Sarajevo 1990.

- *Izvod iz presude Sudskog vijeća Haškog tribunala u predmetu Krstić, predmet broj: IT-98-33-T od 2. avgusta 2001. godine.*
- Izvor: <https://balkans.aljazeera.net teme/2012/5/28/drevni-nacin-pomirenja-u-modernom-svijetu>, preuzeto: 17.7.2021. godine.
- Jahić Adnan, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije 1918-1941*, Zagreb 2010.
- Jakšić Grgur, *Bosna i Hercegovina na Berlinskom kongresu*, Beograd 1955.
- Jalimam Salih, *Izvori za historiju srednjovjekovne bosanske države*, Tuzla 1997.
- Kadijević Veljko, *Moje viđenje raspada: Vojska bez države*, Beograd 1993.
- Kamberović Husnija, *Husein – kapetan Gradašćević (1802-1834)*, Gradačac 2002.
- Kamberović Husnija, *Mehmed Spaho (1883-1939). Politička biografija*, Sarajevo 2009.
- *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, Sarajevo 1957.
- Kapidžić Hamdija, *Bosna i Hercegovina u vrijeme Austrougarske vladavine*, Sarajevo 1970.
- Kapidžić Hamdija, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Sarajevo 1973.
- Kicikis Dimitri, *Osmansko carstvo*, Beograd 1998.
- Klaić Nada, *Srednjovjekovna Bosna. Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377)*, Zagreb 1994.
- Klaić Vjekoslav, *Povijest Bosne*, Sarajevo 1990.
- Klaić Vjekoslav, *Povijest Hrvata, dio treći, 1458-1526*, Zagreb 1904.
- Kovačević Ešref, *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici po odredbama Karlovačkom mira*, Sarajevo 1973.

- Kovačević-Kojić Desanka, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1978.
- Kovačević-Kojić Desanka, *Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1987.
- Kovačević-Kojić Desanka, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1972.
- Kreševljaković Hamdija, *Izabrana djela I-IV*, Sarajevo, 1990.
- Kreševljaković Hamdija, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, II izdanje, Svjetlost, Sarajevo, 1953.
- Kržišnik Bukić Vera, *Cazinska buna 1950*, Sarajevo 1991.
- Lakić Zoran, *Jugoslovenski ratni federalizam i partizanska autonomija Sandžaka, Zbornik radova: Sandžak juče, danas i sutra*, Novi Pazar 2005, str. 53-60.
- Lakić Zoran, *Partizanska autonomija Sandžaka 1943-1945. (ZAVNO Sandžaka-dokumenta)*, Podgorica 1992.
- *Ljiljan*, br. 37, 6. oktobar 1993. godine
- Lovrenović D, Sućeska A, Tepić I, Azinović V, *Istina o Bosni i Hercegovini, činjenice iz historije Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1991.
- Luminica – Muresku Mirela, *Istorijska čitanka II, Nastava moderne historije jugoistočne Evrope*, dodatni nastavni materijal, Beograd 2005.
- Malcolm Noel, *Povijest Bosne-kratki pregled*, Zagreb-Sarajevo 1995.
- Mantan Robert, *Historija Osmanskog carstva*, Beograd, 2002.
- Matković Hrvoje, *Povijest nezavisne države Hrvatske*, Zagreb 2002.
- Matuz Jozef, *Osmansko Carstvo*, Zagreb 1992.
- Memić Mustafa, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, Podgorica 2002.

- Memić Mustafa, Osnovne karakteristike i specifičnost Sandžaka u antifašističkoj borbi (1841-1945), *Zbornik radova: Sandžak juče, danas i sutra*, Novi Pazar 2005.
- Mihaljčić Rade, Ćirković Sima, *Enciklopedija Jugoslavije III*, 2. izdanje, Zagreb 1984.
- Mihić Grigorije, *Pregled hrišćanske crkve*, Novi Sad 2003.
- Mitrović Andrej, *Vreme netrepeljivih*, Beograd 1974.
- Muratović Zumber, *Sandžački sudski proces 1990-1995*, Sarajevo 2013.
- Nadoveza Branko, Sandžak u koncepciji Moše Pijade, *Zbornik radova: Sandžak, juče, danas i sutra*, Novi Pazar 2005, 79-86.
- Naš poslanik treba odmah da ide na Cetinje, *Politika*, 26.9.1908, br. 1686
- Nastava moderne historije jugoistočne Evrope – dodatni nastavni materijal, Nacije i države u jugoistočnoj Evropi, *Historijska čitanka 2*, Sarajevo 2007.
- Nastava moderne historije jugoistočne Evrope–dodatni nastavni materijal, Osmansko carstvo, *Historijska čitanka 1*, Sarajevo 2012.
- Nazor Anica, *Rukopisi Crkve Bosanske*, unutar: *Fenomen Krstjani u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, Zbornik radova, Sarajevo-Zagreb 2005.
- Nikšić K. Naka, Jusuf Mehonjić u pjevanju sandžačkih Bošnjaka, *Historijski pogledi*, br. 1, Tuzla 2018.
- Novljanin Omer, Hadžinesimović Ahmed, *Odbrana Bosne 1736-1739 – dvije bosanske hronike*, Zenica 1994.
- *Opća Enciklopedija*, Jugoslovenski leksikografski zavod Zagreb, Zagreb 1981.
- Ostrogorski Gregorije, *Vizantija i Sloveni*, Beograd 1974.
- Pelidija Enes, *Banjalučki boj*, Sarajevo 2006.
- Pelidija Enes, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira*, Sarajevo 1989.

- Petranović Branko – Štrbac Čedomir, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, knj. 3, Beograd 1977.
- Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije (1918-1978)*, Beograd 1981.
- Petranović Branko, Zečević Momčilo, *Jugoslavija 1918/1988*, tematska zbirka dokumenata, Beograd 1988.
- Petrović Radmilo, *Bogumili*, Beograd 2008.
- Počelo je pozajmljenom kamerom, *Oslobođenje*, 25. jula 1976.
- Popović Vasilj, *Istočno pitanje*, Sarajevo 1965.
- Prelog Milan, *Povijest Bosne u doba osmanske vladavine I, II*, Sarajevo 1910.
- Purivatrat Atif, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo 1974
- Radušić Edin, Husić Aladin, Smriko Vehid, *Historijska čitanka za sedmi razred osnovne škole*, Sarajevo 2003.
- Rahić Esad, Utjecaj prvog srpskog ustanka na Bošnjake u Sandžaku, *Bošnjačka riječ*, br. 11-12, godina III, Novi Pazar, decembar 2008.
- Rastoder Šerbo, *Bošnjaci/Muslimani Crne Gore između prošlosti i sadašnjosti*, Podgorica 2010.
- Rastoder Šerbo, *Kad su vakat kaljali insani, Zločin u Šahovićima 1924.*, Podgorica 2011.
- Redžić Enver, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1998.
- Šabanović Hazim, *Bosanski pašaluk – postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1982.
- Šabanović Hazim, *Turski dokumenti u Bosni i Hercegovini iz druge polovine XV stoljeća, Istorijsko-pravni zbornik*, vol. 2, god. 1, Sarajevo 1949.

- Šabotić Izet, *Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu (1839-1878)*, Tuzla 2013.
- Šabotić Izet, *Čifčijski odnosi i promjena vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini (1878-1918)*, Tuzla 2019.
- Šabotić Izet, *Tvrda kora i krvave brazde: Agrarna reforma i kolonizacija u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1948. godine*, Tuzla 2021.
- Šaćić Mesrur, *Omeraga Šaćić i Salihaga Forta u Hercegovačkom ustanku 1882. godine*, Beograd 1997.
- Sandžacki odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, *Hronologija zla i neizvjesnosti, Pregled kršenja prava i sloboda u Sandžaku u SR Jugoslaviji (Srbiji i Crnoj Gori) 1991-2000*, Novi Pazar 2020.
- *Sandžak historija i činjenice, Sandžaki odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda*, Novi Pazar 1994.
- Šarac Nedim, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine, sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 1981.
- Šarkinović Hamdija, *Bošnjaci od načertanija do memoranduma*, Podgorica 2012.
- Schachinger Werner, *Die Bosniaken kommen! 1879-1918. Elitetrupe in der k.u.k. armee*, Leopold Stoccker Verlag, Graz-Stuttgart 1996.
- Šehić Nusret, *Bosna i Hercegovina (1918-1925)*, Sarajevo 1991.
- Šehić Zijad-Tepić Ibrahim, *Povijesni atlas Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2002.
- Selimović Sead, Šabotić Izet, *Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995*, Tuzla 2017.
- Selimović Sead, *Za jedinstvo domovine i slavu dinastije: Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Tuzla 2021.
- Šenel Šennur, *Aneksija Bosne i Hercegovine i popratne reakcije, Saznanja 3*, Tuzla 2010.

- Sijarić Ćamil, *Zapisi o gradovima*, Sarajevo 1991.
- Skarić Vladislav, *Staro rudarsko pravo i tehnika u Srbiji i Bosni*, Posebna izdanja SKA 52, Beograd 1937.
- Škrijelj Redžep, *Đurumlje iz Sandžaka na Galiciji (1916-1917)*, *Historijski pogledi*, br. 1, Tuzla 2018, 86-118.
- Škrijelj Redžep, *Sandžak između Prizrenske lige i Sjeničke konferencije (1878-1917)*, *Zbornik radova: Sto godina Sjeničke konferencije (1917-2017)*, Novi Pazar 2018, 121-168.
- Škrijelj Redžep, *Sandžak između Prizrenske lige i Sjeničke konferencije (1878-1917)*, *Zbornik radova međunarodne naučne konferencije "Društveno-politički, pravni i historijski značaj Sjeničke konferencije"*, Novi Pazar 2017.
- Škrijelj Redžep, *Rožaje u Kâmûsu'l-al'âm-u Šemsettina Samija*, u: *Bošnjačka riječ, časopis za društveni život i kulturu sandžakačkih Bošnjaka*, godina III, broj 11-12, Novi Pazar, decembar 2008.
- Slipičević Fuad, *Istorija Naroda Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, Sarajevo 1962.
- Šljivo Galib, *Bosna i Hercegovina 1788-1812*, Banja Luka 1992.
- Šljivo Galib, *Bosna i Hercegovina 1813-1826*, Banja Luka 1988.
- Šljivo Galib, *Bosna i Hercegovina 1827-1849*, Banja Luka 1988.
- Šljivo Galib, *Bosna i Hercegovina 1849-1853*, Banja Luka 1990.
- Šljivo Galib, *Bosna i Hercegovina 1861-1869*, Orašje 2005.
- Šljivo Galib, *Omer Lutfi – paša u Bosni 1850-1852*, Tešanj 2007.
- *Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina*, Separat iz II izdanja enciklopedije Jugoslavije, Zagreb 1983.
- Solovjev Aleksandar, *Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne*, *Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, broj I, Sarajevo 1949.
- Sućeska Avdo, *Ajani – prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Djela, knjiga XXII, odjeljenje istorijsko – filoloških nauka, knjiga 14, Sarajevo, 1965.

- Sušić Derviš, *Pobune*, Sarajevo 2016.
- Sušić Derviš, *Uhode*, Sarajevo 2016.
- Tanović Hamid, Krv je tekla sokacima – stogodišnjica okupacije Bosne i Hercegovine, unutar: *Takvim 1399/1979*, Sarajevo 1978.
- Tepić Ibrahim, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856-1878*, Sarajevo 1988.
- The Times, *Atlas svjetske povijesti*, Ljubljana 1986.
- U potrazi za izgubljenim Gradom, *Dani*, br. 243, 8.februar 2002.
- Vego Marko, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo 1957.
- Vego Marko, *Postanak srednjovjekovne Bosanske države*, Sarajevo 1982.
- Velagić Adnan, *Dok su gorjele buktinje*, Mostar 2020.
- Vojinović-Pelikan Bogosav, Agonija Beograda 1915. godine, unutar: *Agonija Beograda u Svetskom ratu*, Beograd 1931.
- *Zakonik cara Stefana Dušana*, Beograd 1975.
- ZAVNOBiH, *Dokumenti 1943-1944*, knj. 1, Sarajevo 1968.
- Zimmerman Warren, *Izvori jedne katastrofe*, Zagreb 1997
- Živković Pavo, *Tvrtko II Tvrtković, Bosna u prvoj polovini XV vijeka*, Sarajevo 1981.
- Zoranić Hakija, *O etnogenezi Bošnjana – Bošnjaka*, Sarajevo 2009.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94(497.6)"11/19"

323.1:316.75(=1:497.6)

ŠABOTIĆ, Izet, 1964-

Kratke crtice iz prošlosti Bošnjaka : historijski priručnik / Izet Šabotić, Mirza Čehajić. - Novi Pazar : Centar za unapređenje obrazovanja i odgoja na bosanskom jeziku „Isa-beg Ishaković“, 2021 (Gornji Milanovac : Grafoprint). - 232str. : ilustr. ; 23 cm

Tiraž 2.000. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija: str. 219-230.

ISBN 978-86-903818-0-7

1. Čehajić, Mirza, 1980- [аутор]

а) Бошњаци -- Национални идентитет

б) Босна и Херцеговина -- Историја -- 12в-20в

COBISS.SR-ID 52381193